

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΟΥΤΟΣ... ΠΙΣΟΤΟΣ ΚΑΤΟΥΤΟΥΤΟΥ... ΕΠΙΣΤΩΝ... ΖΕ
ΡΩΡΛΩΝ ΚΝΕΓΑΛΜΠ... ΠΡΩΝΤΙΝΩ ΧΙ... 5... ΔΕ... ΑΝΤΕ...
ΟΧΕΑΦ... ΑΙΕΙΚΑΤΕ... ΙΣΟΛΟ... Ε... Φ... Κ... 3... 2... ΑΝΕ... Π...
ΜΕΧΡΙΤΟ... Π... ΥΝ... Γ... Π... Η... ΤΕ... Α... Δ... Ε... Κ... Η... Δ... Ε... Σ... Φ... Ε... Ι... Ε... Ν... Ε... Ρ...
Υ... Ν... Ο... Σ... Δ... Κ... Ω... Κ... Η... Δ... Ι... Ο... Σ... Τ... Α... Τ... Ι... Κ... Ο... Τ... Ε... Ν... Φ... Ι... Ν... Ο... Ν... Τ... Ο...
Τ... Μ... Ω... Ν... Ε... Π... Ρ... Ι... Δ... Κ... Η... Ω... Σ... Π... Η... Δ... Κ... Η... Ι... Ε... Ν... Ο... Ι... Ε... Π... Ι... Η... Ε... Σ... Ο... Δ... Ι... Κ...
... Β... Ε... Ι... Α... Σ... Ι... Κ... Α... Τ... Ι... Χ... Ω... Μ... Ε... Ν... Ω... Π... Ι... Σ... Γ... Α... Κ... Η... Ω... Τ... Ι... Ο... Α... Μ... Ρ... Ο... Τ... Ε... Ρ... Ι... Ε... Τ... Ο... Σ... Ε... Ι...
... Ν... Ι... Ε... Θ... Α... Ρ... Ε... Κ... Ο... Ν... Ε... Π... Ι... Δ... Ο... Ν... Τ... Ε... Κ... Ρ... Α... Ω... Τ... Ω... Ι... Ε... Τ... Ι... Σ... Γ... Α... Τ... Η... Σ... Α... Ν... Τ... Η... Ω... Ν... Ρ...
... Σ... Φ... Α... Κ... Ο... Ν... Τ... Ε... Σ... Ο... Ν... Τ... Ι... Α... Τ... Ε... Ρ... Α... Δ... Υ... Ω... Ν... Ε... Κ... Τ... Ο... Υ... Ζ... Η... Μ... Ε... Ο... Σ... Τ... Α... Κ... Ε... Ν... Ο...
... Α... Τ... Ι... Ν... Κ... Α... Τ... Ι... Σ... Α... Ν... Τ... Ε... Δ... Ε... Κ... Η... Α... Π... Ο... Λ... Ο... Η... Σ... Α... Μ... Ε... Ν... Ο... Ι... Ε... Φ... Α... Η... Μ... Ε... Ν... Τ... Ο...
... Α... Σ... Ο... Τ... Ε... Σ... Τ... Ε... Ζ... Η... Σ... Ε... Ι... Ο... Η... Σ... Ο... Ν... Τ... Ο... Ι... Μ... Ω... Ν... Τ... Ε... Κ... Α... Τ... Ο... Ι... Κ... Ο... Δ... Ο... Υ... Γ...
... Μ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ο... Τ... Ο... Ψ... Η... Α... Υ... Τ... Ο... Ι... Σ... Κ... Ι... Ν... Δ... Υ... Ν... Ε... Υ... Σ... Δ... Ι... Α... Τ... Ο... Μ... Η... Ο... Σ... Ν... Ε... Σ... Τ... Α... Κ... Ε...
... Κ... Η... Δ... Ε... Τ... Ο... Υ... Τ... Α... Ψ... Η... Δ... Ε... Υ... Σ... Ο... Ν... Π... Ρ... Ι... Η... Δ... Ε... Τ... Η... Σ... Ε... Ρ... Κ... Τ... Η... Σ... Η... Μ... Κ... Ε...
... Δ... Ε... Τ... Ο... Υ... Τ... Ο... Γ... Ε... Ν... Ε... Σ... Α... Λ... Χ... Γ... Α... Τ... Ο... Β... Ε... Ι... Ο... Ν... Α... Ο... Η... Κ... Ε... Β... Ε...
... Κ... Η... Ν... Ι... Ο... Μ... Α... Τ... Ε... Α... Λ... Ο... Ι... Ε... Ι... Θ... Ε... Ν... Ε... Τ... Ε... Ρ... Ο... Ι... Ο... Υ... Τ... Ω... Ν... Α... Δ... Ε... Ρ... Ο... Ι...
... Μ... Ε... Ν... Τ... Α... Η... Μ... Α... Τ... Ο... Σ... Π... Ε... Ρ... Ι... Τ... Ω... Ν... Α... Υ... Τ... Ω... Ν... Τ... Ω... Ν... Η... Ο... Ψ... Ο... Ν... Κ... Ω... Λ... Υ... Σ... Η... Π... Τ... Ε...
... Ι... Ε... Τ... Ο... Μ... Ε... Ν... Η... Δ... Η... Μ... Ω... Ν... Ε... Τ... Ο... Υ... Β... Ρ... Ι... Ο... Ν... Ο... Σ... Τ... Ι... Α... Ρ... Ο... Ν... Τ... Ο... Σ... Κ... Η... Δ... Ι... Ο...
... Α... Λ... Ο... Ι... Α... Ρ... Χ... Ο... Σ... Τ... Ο... Ν... Κ... Η... Γ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ε... Ν... Ι... Κ... Η... Π... Τ... Ω... Ν... Η... Π... Τ... Ο... Υ... Ο...
... Ο... Ρ... Ι... Ε... Σ... Τ... Ι... Κ... Η... Μ... Α... Σ... Τ... Ο... Ι... Ο... Υ... Τ... Ο... Τ... Ι... Α... Λ... Ε... Π... Α... Μ... Ε... Ν... Ο... Σ... Ω... Ν... Χ... Α... Η... Ι... Α... Υ... Τ...
... Ο... Ρ... Ι... Η... Ο... Ρ... Ι... Η... Δ... Ε... Τ... Ο... Υ... Τ... Ο... Υ... Ν... Ε... Ω... Ρ... Π... Ο... Ν... Α... Ρ... Α... Ι... Ζ... Ο... Μ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ε...
... Τ... Ι... Ο... Σ... Τ... Ε... Δ... Ο... Η... Α... Λ... Ο... Σ... Ε... Τ... Ο... Ν... Α... Β... Ε... Σ... Τ... Α... Ν... Α... Τ...
... Ο... Υ... Κ... Ι... Ρ... Ο... Υ... Χ... Ζ... Ι... Ο... Τ... Μ... Ε... Ν... Γ... Α... Τ... Η... Π... Τ... Ο... Τ... Ο... Η... Μ... Ο... Μ... Ε...
... Μ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ε... Ν... Τ... Ο... Υ... Ο... Χ... Ι... Κ... Α... Ν... Ε... Π... Ι... Ν... Ο... Ν... Τ... Α... Λ... Φ... Ε... Ι... Ο... Σ... Ε... Χ... Α... Σ... Τ... Ε... Δ... Ε...
... Ο... Ι... Ε... Φ... Α... Η... Ω... Ν... Ε... Ν... Α... Π... Ο... Χ... Ο... Ν... Ο... Π... Ο... Σ... Τ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ε... Ν... Ο... Μ... Ε...
... Ν... Τ... Ο... Δ... Η... Μ... Ο... Σ... Ι... Ο... Σ... Ε... Α... Τ... Τ... Ο... Ν... Ε... Π... Α... Κ... Α... Λ... Ο... Υ... Γ...
... Π... Ο... Χ... Α... Ρ... Ο... Ν... Τ... Ε... Ρ... Ι... Ε... Σ... Ο... Ν... Τ... Ω... Ν... Α... Υ... Τ... Ω... Ν... Η... Κ... Α... Τ... Α... Τ...

002
ΚΛΣ
ΣΤ2Β
1016

ΣΑΓΩΓΗ
ΓΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

2270710 0/10 0/10

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΣΤ

89

ΣΧΒ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

"Υλη επίλογής

ΑΘΗΝΑ

1981

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

002
ΚΛΣ
ΣΤ2Β
1016

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΕΠΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ
ΕΔΩΡΗΣΑΤΟ
Οφ. Ζω. Δ. Δ. Βελών
Αύξ. Αριθ. Εισαγ. 2435 Έτος 1981

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἔξωφύλλου
P. Lond. II 354 σελ. 163 ἔτ. 7-4 π.Χ. Αἴτηση δύο δημοσίων γεωργῶν
πρὸς τὸν ἑπαρχο Γάιο Τυράννιο.
Χάρτης καὶ κάστρα τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν F. de Wit 1702 (Γεν-
νάδειος Βιβλιοθήκη. Ἐκδοση τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος;
Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία. Ἀθῆναι 1972 ἀρ. 138.
Ἡ ἰδέα τοῦ ἔξωφύλλου καὶ ἐπιλογή τῶν εἰκόνων εἶναι τῆς συγγρα-
φῆως.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό βιβλίο αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο από την αρμόδια υπηρεσία του ΚΕΜΕ νά εισαχθεί στή Β' τάξη του Γενικού Λυκείου ως διδακτικό βοήθημα του μαθήματος επιλογής της Ιστορίας, γιά νά βοηθήσει όσους προορίζονται νά σπουδάσουν θεωρητικές επιστήμες νά αποκτήσουν μιά πρώτη γνωριμία μέ τά προβλήματα πού αντιμετώπιζει ό έρευνητής της Ιστορίας τόσο στήν άνίχνευση τών πηγών καί συλλογή του ιστορικού υλικού, όσο καί στόν τρόπο τής επεξεργασίας του καί τήν εύρεση τής ιστορικής αλήθειας. Ό σπουδαστής έχει ακόμη τή δυνατότητα νά γνωρίσει καί τίς βοηθητικές επιστήμες τής Ιστορίας, πού είναι απαραίτητες γιά τήν άνάγνωση (παισιογραφία, κωδικολογία), γλωσσική κατανόηση, χρονολόγηση τής ιστορικής ύλης (χρονολογία), μελέτη του χώρου (ιστορική γεωγραφία) καί του ανθρώπινου δυναμικού (άνθρωπογεωγραφία), καθώς καί όλους εκείνους τούς κλάδους (Νομισματική, Έπιγραφική, Σφραγιστική, Παπυρολογία, Διπλωματική, Έραλδική κτλ.) πού ολοκληρώνουν τήν καλύτερη καί σέ αυθεντικότερη προέλευση στηριγμένη γνώση μιάς έποχής.

Θεωρητικότερα προβλήματα, όπως εκείνο τής αιτιότητας ή τό συναφές τής νομοτέλειας στήν Ιστορία ή τό πιό απλό τής σημασίας τής προσωπικότητας, θά μās άπασχολήσουν πολύ λίγο. Άκόμη λιγότερο θά θιγούν προβλήματα πού άποτελούν τό περιεχόμενο τής Φιλοσοφίας τής Ιστορίας καί σχετίζονται μέ τήν άναζήτηση κανόνων καί κριτηρίων, πού τυχόν διέπουν τήν έξελικτική πορεία τής Ιστορίας στό σύνολό της, όπως επιχειρήθηκε, γιά νά περιοριστώ σέ μερικούς μόνο, μετά τόν Άραβα πρόδρομο Ίμπν Καλντούν στό ΙΔ' αιώνα, από τούς Giambattista Vico (1668-1744), Georg W. Fr. Hegel (1770 - 1831), Auguste Comte (1798-1857) καί άλλους νεότερους στοχαστές. Άκόμη πιό μακρινή είναι ή θεολογία τής Ι-

στορίας την οποία εκπροσωποῦν ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος (354-430), ἰδίως στό *De civitate Dei**, καί ὁ J.-B. Bossuet (1627-1704) μέ τό *Discours sur l'histoire universelle*** δεχόμενοι τήν πορεία τῆς Ἱστορίας ὡς ἐκδήλωση τῆς Θεϊᾶς βουλήσεως.

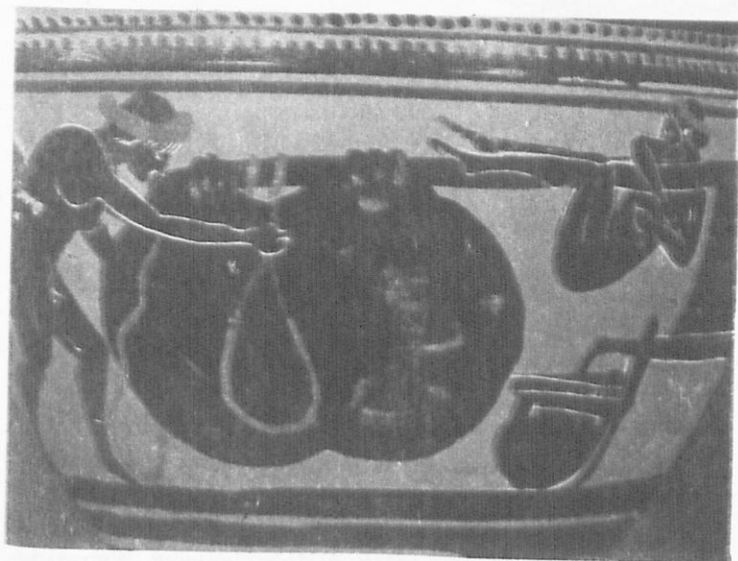
Ἡ περιορισμένη ἔκταση καί ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τοῦ πο-
νηματος ἐπέβαλε αὐστηρή ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας, τόσο στά
γενικά ἔργα πού ἀναγράφονται στό τέλος, ὅσο καί στά εἰδικότερα
πού συνοδεύουν κάθε κεφάλαιο. Ἡ καλοζυγισμένη σειρά μαθημά-
των τοῦ Κ. Γ ε ω ρ γ ο ὕ λ η, πού συγκεντρώθηκε σέ τόμο μέ τόν
τίτλο "Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας", Ἀθήναι 1976, ξεφεύγει ἀπό τά μεθο-
δολογικά προβλήματα καί δίνει μιᾶ εὐσύνοπτη ἀλλά ἱκανοποιητική
ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προσπαθειῶν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης
γιά τήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορικῆς πορείας.

Σημείωση γιά τοὺς διδάσκοντες καί τοὺς διδασκόμενους:

Οἱ παράγραφοι ἢ τμήματα παραγράφων πού ἔχουν θεθεῖ μέσα σέ
ἀγκύλες δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας οὔτε
περιλαμβάονται στήν ἐξεταστέα ὕλη· διατηρήθηκαν ὁμως καί τά
τμήματα αὐτά στήν παρούσα ἔκδοση ἀπό σεβασμό πρὸς τήν ἐπιστη-
μονική ἀριότητα τοῦ συγγράμματος.

* *Περί τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ.*

** *Στοχασμοί γιά τήν παγκόσμια ἱστορία.*

Παράσταση έλαιοτριβείου από άττικό σκύφο του Γ' αι. π.Χ. Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Τί είναι Ιστορία

Ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ ἐπιστήμη πού ἀσχολεῖται μέ τή γνώση τοῦ παρελθόντος, τή διαλίστωση καί κατανόηση τῶν γεγονότων. Ὁ ὄρος δηλώνει ἀκόμη καί τήν ἱστορική πραγματικότητα, τά ἴδια δηλαδή τά ἱστορικά γεγονότα. Ἡ λέξη Ἱστορία ἔχει τή ρίζα της στή λέξη ἴστωρ, πού σημαίνει: «αὐτός πού γνωρίζει» εἶναι ἡ ἴδια ρίζα μέ τό ρήμα οἶδα = γνωρίζω, τήν ὁποία βρίσκουμε καί στά λατινικά ὡς historia. Ἀπ' αὐτήν πέρασε καί στίς ἄλλες εὐρωπαϊκές γλώσσες: histoire, history, storia, istorie. Στίς λατινογενεῖς γλώσσες ἔξεκινᾷ ἀπό τήν ὑποκειμενική σημασία, τή γνώση, καί προχωρεῖ στήν ἀντικειμενική. Ἀντίθετα στά γερμανικά, (ὅπου ὁ ὄρος Geschichte = ἱστορία συνδέεται μέ τό ρήμα geschehen = συμβαίνει) δηλώνει τό γεγονός· κι ἐδῶ ἡ σημασία εἶναι διπλή, ἀλλ' ἀφετηρία εἶναι τό γεγονός, τό ἀντικείμενο, καί κατάληξη ἡ ὑποκειμενική σημασία, ἡ γνώση του.

ὄρισμός

ἀξία
τῆς ἱστορίας

Στόν πασιγνώστο στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς ἔχει σωθεῖ στοὺς Στωματεῖς Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα: “Ὀλβίος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν”, ἡ λέξις ἱστορία δηλώνει γενικά τὴ γνώση. Ἡ λάμψη τῆς ἱστορικῆς μάθησης σέ συνδυασμό μέ τόν πλουτισμό τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἔχουν ἐπανελημμένα ἐξαρθεῖ. Θυμίζω τὴν πασιγνώστη φράση τοῦ Κικέρωνα: *Historia...magistra vitae**, τὴν ἐμπνευσμένη κρίση τοῦ βυζαντινοῦ Νικήτα Χωνιάτη: “Ἱστορία κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων” καὶ τέλος τόν ἀπροκάλυπτο θαυμασμό τοῦ πλουτισμένου μέ τὴ σοφία τῆς Ἀνατολῆς ἀφηγήματος τῶν *Χιλιῶν καὶ μιᾶς νικτῶν*, ὅπου ὁ ἀνώνυμος συντάκτης ἐκθειάζει τὴν προσφορά τῆς Ἱστορίας γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς.

Γεγονός. Ἱστορικό Γεγονός

Ἄλλὰ τί εἶναι γεγονός καὶ τί ἱστορικό γεγονός; Κάθε μεταβολὴ ἀποτελεῖ γεγονός ἀλλὰ δέν εἶναι πάντοτε ἱστορικό γεγονός. Π.χ. τὰ φυσικά φαινόμενα, ὅπως ἡ περιστροφή τῆς γῆς ἢ ἡ ἀνακύκληση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, εἶναι γεγονότα ἀλλ’ ὄχι ἱστορικά. Ἐπαναλαμβάνονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα κι ἔχουν ληφθεῖ ὡς τρόπος μέτρησης τοῦ χρόνου.

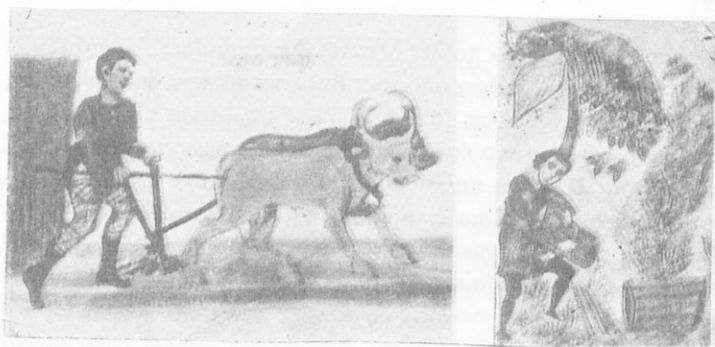
ἱστορικό
γεγονός

Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τόν ἄνθρωπο· τὴ ζωὴ του ὅπως διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση φυσικῶν φαινομένων (π.χ. ἐνός σεισμοῦ, ἔκρηξης ἠφαιστείου) ἢ καθὼς μεταβάλλονται οἱ ὑλικές συνθήκες διαβίωσης· ἐνυπάρχει ἀκόμη ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀτόμου καθὼς καὶ ὀρισμένες συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει μοναδικότητα· τό ἴδιό εἶναι ἀνεπανάληπτο**. Εἶναι δηλαδή πράξις ἀνθρώπινη ἀτόμων ἢ ὁμάδων, πού ἔχει κάτι τό ἀξιοσημειώμενο καὶ ἀσκεῖ ἐπίδραση στοὺς μεταγενεστέρους. Καθημερινὰ συμβαίνουν πολλὰ γεγονότα. Ἀλλὰ ἐξαρχῆς ἐπισημαίνονται ὡς σπουδαῖα, πολλὰ περνοῦν ἀπαράτηρητα καὶ μερικά ἐμφανίζονται σημαντικά μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὁ ἱστορικός ἐπιλέγει ἀπ’ αὐτές τίς πράξεις ὅ,τι κατὰ τὴν κρίση του εἶναι σημαντικό. Κι ἐδῶ μπαίνει τό ὑποκειμενικό στοιχεῖο στὴν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, ἰδιαίτερα γιὰ τίς πράξεις ἐκεῖνες πού

ἐκτίμηση
καὶ ἐπιλογή

* Ἱστορία... δάσκαλος τῆς ζωῆς.

** Ὁρίζεται ἀπὸ τόπο, χρόνο, θρόνα πρόσωπα καὶ τὰ εὐδιάκριτα ἢ δυσδιάκριτα κίνητρά τους, συνθήκες συγκεκριμένες μέσα στίς ὁποῖες συνέβη τό γεγονός.

Άγροτική ζωή στο Βυζάντιο: γεωργός και μελισσοουργός από εικονογραφημένα χειρόγραφα του 15ου και του 11ου αϊ. (Έθν. Βιβλιοθήκη).

έκ πρώτης όψεως δέ φαίνεται νά ἔχουν μεγάλη σημασία, ἀλλ' ὅταν ἰδῶθουν ἀπό ἄλλη σκοπιά μπορεῖ νά φωτίσουν καταστάσεις ἢ γεγονότα ἐντελῶς διαφορετικά. Ἐτοι πρέπει νά ἐξετάσουμε καί τή σημασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου κατὰ τήν ἐκτίμησι τῶν γεγονότων, θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσῃ ἀργότερα.

Ἄλλά καί φυσικά φαινόμενα ἀποκτοῦν σημασία, ὅταν στή συγκριμένη τους μορφή ἔχουν ἐπιπτώσεις στή ζωή μιᾶς περιοχῆς, μερικές μάλιστα φορές μέ πολύ σημαντικές συνέπειες. Π.χ. ὁ σεισμός τοῦ 464 π.Χ. στή Λακωνία εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἐπανάστασι τῶν εἰλώτων καί τήν ἔκρηξι τοῦ Γ' Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἔκρηξι τοῦ Βεζουδίου στά 79 μ.Χ., ἄλλο φυσικό φαινόμενο, ἐπέφερε τήν καταστροφή τῶν τριῶν πόλεων: Πομπηίας, Ἐρκουλάνου καί Σταβιῶν. Μέ τήν τέφρα καί τ' ἄλλα ὑλικά πού κάλυψαν τοὺς οἰκισμοὺς διαφυλάχτηκε ἀνέπαφη ἢ εἰκόνα τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ὥρας. Τό ἴδιο καί ἡ ἔκρηξι τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας γύρω στά 1450 (ἢ κατ' ἄλλους στά 1200 π.Χ.) προκάλεσε τεράστια παλιροροϊκά κύματα πού ἐπληξαν τήν Κρήτη, καταστρέφοντας ἔτοι τά κέντρα τοῦ ὑστερομινωικοῦ πολιτισμοῦ, τά ὁποῖα ἔρχονται σήμερα στό φῶς μέ τίς ἀνασκαφές. Ἐτοι βλέπουμε πῶς φυσικά γεγονότα μεταβάλλονται σέ ἱστορικά γεγονότα. Γιά νά ἔχει ἱστορική σημασία τό φυσικό γεγονός, πρέπει νά ἔχει ἐπιπτώσεις στό χῶρο καί στό χρόνο, πάντα σέ συνάρτησι μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν.

Τό ἱστορικό γεγονός, ἀνεπανάληπτο καθ' ἑαυτό, ἀνήκει στό παρελθόν, ἀσκέι ὁμως πολλές φορές ἐπίδρασι καί στό παρόν, ἔστω καί

*φυσικά
φαινόμενα
μέ ἱστορική
σημασία*

*μοναδικότητα
τοῦ ἱστορικοῦ*

γεγονότος και
συνέπειές του

άν έχουν μεσολαβήσει πολλές δεκάδες ή εκατοντάδες χρόνια. Π.χ. η απόκρουση των Ἀράβων από τους Βυζαντινούς στις δύο πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης (673-678, 717-718) έσωσε τότε τήν αυτοκρατορία σάν κρατικό οργανισμό, διαφύλαξε όμως ταυτόχρονα και τήν αρχαία ελληνική πολιτισμική παράδοση και τό Χριστιανισμό, πού αποτελοῦν τίς βάσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ μας. Ἄν τό Βυζάντιο εἶχε τότε ὑποκύψει και τυχόν ἐξισλαμιστεῖ, ἡ μορφή τοῦ κόσμου θά ἦταν ἀλλιώτικη. Ἡ γαλλική Ἐπανάσταση (1789) εἶναι κι αὐτή ἕνα ἱστορικό γεγονός, πού ἀλλάξε πολιτικά, κοινωνικά και ἰδεολογικά τή ζωή τῆς Εὐρώπης γιά δεκάδες χρόνια· συγκινεῖ και ἐμπνέει μέ τά ἰδεολογικά της κηρύγματα και τίς σημερινές γενιές. Ἔτσι ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἀποτελεῖ σύνολο γεγονότων πού ἐξελλίσσονται στό χρόνο, φαίνονται σημαντικά γιά τήν ὁμαδική ἐκδήλωση ἀνθρώπινης δραστηριότητας και μέ τή συνεχή ροή τους ἐξακολουθοῦν νά ἐπιδρῶν κατευθυντικά στό μέλλον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Τί θεωρήθηκε ἱστορικό γεγονός και ἱστορία σέ διάφορες ἐποχές

φάσεις
τῆς ἱστορικῆς
ἐρευνας

Ἡ ἀπλή χρονική καταγραφή γεγονότων, ὅπως γίνεται σέ παλιές χρονολογίες, δέν ἐντάσσεται στήν ἱστορική ἐπιστήμη. Ἡ ἐρευνητική ἐργασία γιά τήν ἀναζήτηση, ἐρμηνεία και κατανόηση τῶν πηγῶν εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση· ἡ ἐπιλογή τῶν ἀξιωματικῶν πρᾶξεων, ἡ παρακολούθηση και ἔνταξη τους στό ἱστορικό γίνεσθαι, ὁ φωτισμός τους γιά νά ἀποδώσουμε τήν ἱστορική πραγματικότητα σέ ὀρισμένο τόπο και χρόνο εἶναι ἡ δεύτερη. Τελευταία, ἀλλ' ὄχι λιγότερο σπουδαία, εἶναι ἡ ἀπόδοση ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας μέ ἀκρίβεια, σαφήνεια και γλαφυρότητα, σέ τρόπο ὥστε ἡ ἱστορική πραγματεία νά καταστεῖ, κατά τό δυνατό, κείμενο μέ λογοτεχνική ὑπόσταση.

ἡ ἀποψη τοῦ
Ἡρόδοτου:
κριτήρια
ἐπιλογῆς

Ἄς σταματήσουμε γιά λίγο στήν ἐπιγραμματική φράση τοῦ Ἡρόδοτου (Ἱστοριῶν Α' 1), στήν ὁποία διατυπώνει τήν ἀντίληψη του περὶ τῆς Ἱστορίας: "Ἡροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδεξις ἦδε, ὡς μήτε τά γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε και θωμαστά, τά μὲν Ἕλλησι τά δέ βαρβαροῖσι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα και δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν".

Ὁ Ἡρόδοτος καθορίζει τοὺς στόχους τῆς ἱστορικῆς ἐπιστημολογῆς ἀφήγησις. Προτάσσει τὴ διατήρηση σπῆ μνήμη τῶν ἀνθρώπων τῶν σπουδαίων καὶ ἄξιων θαυμασμοῦ πράξεων γιὰ νὰ μὴ ἀφανιστοῦν ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Δέ θεωρεῖ ὅλα ἄξια νὰ μνημονευθοῦν ἀλλὰ τὰ *μεγάλα καὶ θαυμαστά*, κατὰ τὴν ἔλλογο κρίση τοῦ ἱστορικοῦ, *ἔργα*. Εἰσάγεται ἔτσι τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο σπῆν ἐπιλογή τῶν συμβάντων. Ταυτόχρονα ἡ τοποθέτηση σπῆν ἴδια μοῖρα τῶν ἀξιοσημειώμενων ἔργων Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ὑποδεικνύει ὅτι γιὰ τὴν ἐπιλογή τους πρέπει νὰ ἰσχύσουν τὰ ἴδια κριτήρια. Ἐνδιαφέρεται ἀκόμη τὰ *μεγάλα καὶ θαυμαστά* ἔργα νὰ μὴ μείνουν *ἀκλεᾶ*, ἀλλὰ νὰ γίνον ἄγνωστα σπῆς ἐπόμενες γενεές γιὰ νὰ διαγωνιστῆ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια. Μὲ τὴν κατακλείδα *τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν* ἀγγίζει ἓνα ἄλλο πρόβλημα: τὴν αἰτιότητα σπῆν Ἱστορία. Θὰ μᾶς ἀπασχολῆσει κι αὐτὸ ἀργότερα.

Τὸ συμπέρασμα ἐρχεται λογικόν. Ὑπάρχει ἡ ὑποκειμενικὴ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ, ὅταν ἐπιλέγει τὰ γεγονότα πού κρίνει ἄξια νὰ διατηρηθοῦν σπῆ μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ θεώρηση κατὰ τὴν ἀφήγησι καὶ νὰ δοθεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Ὁ ἱστορικός ὀφείλει νὰ ἀναζητήσῃ τὰ αἷτια τῶν ὄσων συνέβησαν.

Μιλῆσαμε γιὰ ἐπιλογή τῶν γεγονότων. Ὑπάρχουν βέβαια τὰ *μεγάλα καὶ σπουδαία*, συνήθως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διεθνή θέση τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ κράτους σπῆ ὁποῖο ἀναφέρονται, πού δὲν μπορεῖ νὰ παραλειφθοῦν. Παλαιότερα μάλιστα, ὅταν τὰ κύρια θέματα τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος ἦταν τὰ πολιτικά, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὀλόκληροι τομεῖς τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, δὲ φωτιζόνταν. Τὴν τάση αὐτὴ ἐκπροσωποῦν οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ τῆς Ἀρχαιότητος (Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος), πού τὸ κέντρο τῆς ἀφήγησῆς τους εἶναι τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ συνέπειές τους σπῆ διαμόρφωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων καὶ σὲ μικρότερη ἔκταση τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν ἀγώνων, ἐνῶ γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Σπάρτης ἢ τῆ διάρθρωση τῆς οἰκονομίας ἐλάχιστες δύνουν πληροφορίες. Ὁ ὄνζαντινος, (ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης) Προκόπιος βαδίζει σπῆ ἴχνη τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν, ἐξιστορώντας τοὺς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α', καὶ μόνο τρεῖς σειρές ἀφιερώνει σπῆ κωδικοποιητικὸ του ἔργο, τὸ μεγαλύτερο

*τί θεωρήθηκε
ἱστορικὸ
γεγονός
κατὰ τὴν
ἀρχαιότητα
καὶ τὸ
μυσαῖωνα*

ἴσως ἐπίτευγμα τῆς βασιλείας του. Οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ἀφελεῖς καὶ ἐνδιαφερόμενοι γιὰ εὐρύτερο, μὴ μορφομένο κοινό, ἀποδίδουν μεγάλη σημασία στὴ μνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων (σεισμούς, ξηρασίες, πλημμύρες, ἐκλείψεις ἡλιακές, ἐμφάνιση κομήτη κτλ.). Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι, ὅταν ἓνα θρησκευτικὸ κίνημα συνταράξει μιὰ κοινωνία, παίρνει μεγαλύτερη θέση στὶς ἱστορικές ἀφηγήσεις τῆς ἐποχῆς. Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα, οἱ πνευματικὲς ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ πού ἀπευθύνεται καὶ τὰ γενικότερα ἰδεολογικὰ κίνητρα προσδιορίζουν καίρια τὴν ἐπιλογή.

σημερινὴ
ἀποψη
γιὰ τὸ
ἱστορικό
γεγονός

Σήμερα τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἡ Ἱστορία ἔχει περιλάβει τὴν ἐξέταση καὶ τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν φαινομένων, σέ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἰδεολογικὰ κίνητρα καὶ τὶς γενικότερες πολιτικὲς ἐπιπτώσεις, μὲ συνέπεια νὰ ἀναπτυχθοῦν σχολές πού ἔφτασαν σὸ ἄλλο ἄκρο. Δημιουργήθηκε ἡ λεγόμενη ἄνευ γεγονότων ἱστορία (histoire non événementielle), πού τοποθετεῖ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὶς ἰδέες, στοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς, στὶς οικονομικὲς σχέσεις. Ἀλλὰ κι ἡ τάση αὐτὴ δέν εἶναι ἐπαινητὴ. Τὰ οικονομικο-κοινωνικά φαινόμενα δέν εἶναι νοητὰ ἔξω ἀπὸ τὰ πολιτικο-στρατιωτικὰ πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου κρατικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ γεωγραφικοῦ χώρου καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκαῖα προϋπόθεση εἶναι ἡ γνῶση τῶν τελευταίων. Ἐπίτευγμα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα εἶναι ἡ στροφή τῆς ἱστορικῆς σπουδῆς σέ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς τῆς κρατικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Πρωτοπόροι λογίζονται ὁ Marc Bloch (1886-1944, Ἐβραῖος τὴν καταγωγή, πού βρῆκε τὸ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς κοντὰ στὴ Λυών) καὶ ὁ Lucien Febvre (1878-1956), καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου· τὸ περιοδικὸ Annales d' histoire économique et sociale*, πού ἴδρυσαν τὸ 1929, ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Στόχοι τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης

ἐξακριβωση
γεγονότων
ἢ ἀνάπλαση

* Ἄλλο θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: Ὁ ἱστορικός θά περιοριστεῖ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ ἐξακριβώσει τὰ γεγονότα καὶ θά προσπαθήσει νὰ τὰ ἀποδώσει ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ ἢ πέρα ἀπὸ τὴν

* Χρονικά οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας.

διακρίβωση θά θελήσει νά τά έρμηνεύσει καί κατά κάποιον τρόπο νά αναπλάσει τήν έποχή; Τήν πρώτη άποψη εκπροσωπεί ή ιστοριογραφία του ΙΘ' αιώνα έπηρεασμένη από τόν ιδεολογικά κυρίαρχο τότε θετικισμό. Πρωτανεύει τό άξίωμα του μεγάλου γερμανού ιστορικού Leopold von Ranke για τήν άποστολή του ιστορικού: νά άνευρει τί πραγματικά συνέβη. Wie es eigentlich gewesen ist είναι ή φράση του, πού έχει περάσει σέ όλα τά έγχειρίδια.

Κατ' αὐτούς πού ύποστηρίζουν τή δεύτερη άποψη, πέρα από τήν έξακρίβωση τών γεγονότων, χρέος του ιστορικού είναι νά τά φωτίσει, νά τά έρμηνεύσει, νά αναπλάσει τήν έποχή. Έδώ πρέπει νά προσέξουμε πόσο τό προσωπικό στοιχείο άσκει άποφασιστικό ρόλο καί σέ πόσο παραπλανητικό δρόμο μπορεί νά μās όδηγήσει, άφου καί ή φιλοσοφική θεώρηση του άτόμου καί οί ιδεολογικές πεποιθήσεις πού διαμορφώνουν τό ιδεολογικό ύπόβαθρο του καιρού του έπηρεάζουν λίγο ή πολύ καί τό γράφοντα. Κλασικό παράδειγμα έχουμε τόν Άγγλο ιστορικό Έδ. Γίββωνα (Edward Gibbon 1737-1794). Έπηρεασμένος από τίς φιλελεύθερες ροπές καί τό θρησκευτικό σκεπτικισμό του ΙΗ' αιώνα ό Γίββων είδε μέ τό πρίσμα του Διαφωτισμού τή βυζαντινή ιστορία σάν μιά θλιβερή συνέχεια τής δοξασμένης ρωμαϊκής καί μιλάει για παρακμή καί πτώση τής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας* The history of the decline and fall of the Roman empire (London 1776-1778) είναι ό τίτλος του έργου, έννοώντας τή μεγάλη βυζαντινή αυτοκρατορία πού πάνω από χίλια χρόνια 324-1453 άντιμετώπισε τούς ποικιλώνυμους βαρβάρους, όδήγησε μεγάλο μέρος τους στο Χριστιανισμό καί τόν πολιτισμό καί διέσωσε τήν πνευματική κληρονομιά του άρχαίου έλληνορωμαϊκού κόσμου. Μπορεί μιά παρακμή νά κρατήσει χίλια χρόνια;

κίνδυνοι
ιστορικής
προκατάλη-
ψης

ΈΗ αιτιότητα στην ιστορία

1. Μέ τήν επίδραση τής αιτιοκρατίας, θεμελιακής άρχής τών φυσικών έπιστημών, (μολονότι κι εδώ τείνει σήμερα νά αναθεωρηθεί ή έννοια τής αιτιότητας καί νά ύποκατασταθεί μέ τή γενικότερη τών «συνθηκών έμφανίσεως» ενός φαινομένου) διαμορφώθηκε καί στην Ιστορία μιά τάση πού έταξε σκοπό της τήν αναζήτηση τών αιτίων στην ιστορική πραγματικότητα. Στίς φυσικές έπιστήμες τά

ή έννοια
της
αιτιότητας
γενικά

* ΈΗ ιστορία τής παρακμής καί πτώσης τής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Ίδια αίτια και οι αυτές προϋποθέσεις προκαλούν πάντοτε τα ίδια αποτελέσματα, γι' αυτό και χαρακτηρίζονται θετικές επιστήμες. Έτσι πολλοί επιστήμονες και περισσότεροι φιλόσοφοι πιστεύουν ότι χρέος του ιστορικού είναι να αναζητήσει και προσδιορίσει τα αίτια των γεγονότων, όποτε με τη γνώση τους θα ήταν δυνατή και η πρόβλεψη για το μέλλον, κάτι που ιδιαίτερα συγκινεί τον άνθρωπο.

ή αίτιότητα
στην οικονο-
μική
και κοινωνι-
κή ζωή

2. Στους απλούστερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι δυνατή και πιο εύκολη η αναζήτηση σχέσεων αιτιότητας. Όπως π.χ. στις οικονομικές ή κοινωνικές σχέσεις: υπό τις ίδιες συνθήκες θα παραχθούν τα ίδια αποτελέσματα. Π.χ. πρέπει να υπάρχει ορισμένη ισορροπία μεταξύ των υπαρχόντων αγαθών, του νομίσιματος-χαρτονομίσματος που κυκλοφορεί και της ταχύτητας της κυκλοφορίας του. Αν ένας από τους παραπάνω παράγοντες διαταραχτεί, τότε η ισορροπία παύει να υπάρχει και δημιουργείται πληθωρισμός. Στην πολεμαϊκή Αίγυπτο, στο Βυζάντιο, στην έθνικοσοσιαλιστική Γερμανία επικράτησε η διευθυνόμενη οικονομία και παρατηρήθηκαν παρόμοιες, ως ένα σημείο, οικονομικές σχέσεις. Ορίζεται από το κράτος ο τρόπος παραγωγής, οι τιμές, τα όρια κέρδους, ο τόπος εργασίας, η εισοδος στο επάγγελμα, η δυνατότητα αλλαγής είδους και τόπου εργασίας.

ή αίτιότητα
στην πολιτική
και πολιτιστι-
κή εξέλιξη

3. Στους ανώτερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας η αναζήτηση και ανεύρεση αιτιότητας παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. Εάν δούμε μιά μεγάλη ιστορική χρονική περίοδο, π.χ. τριακοσίων ετών στην Ευρώπη, η ιστορία θα ήταν ίσως ή ίδια στις γενικές της γραμμές, αλλά αν εξετάσουμε τα γεγονότα μιάς δεκαετίας, πολύ πιθανόν να ήταν διαφορετικά. Αν δέν υπήρχε ο Ναπολέων πιθανόν να μὴν είχαν γίνει με την ίδια μορφή οι πόλεμοι και οι συνασπισμοί των ευρωπαϊκών κρατών που σχηματίστηκαν για να τους αντιμετωπίσουν. Αλλά η εξέλιξη, ή κοινωνική και πολιτιστική, ακόμη κι ή πολιτική θα ήταν περίπου όμοια. Αν δέν υπήρχε ο Κολόμβος, πάλι θα είχε ανακαλυφθεί ή Αμερική λίγα χρόνια αργότερα από κάποιον άλλο και ή επίδραση της ανακάλυψης του Νέου Κόσμου στην Ίστορία της ανθρωπότητας θα ήταν ή ίδια.

παραδείγμα-
τα

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μᾶς δίνει ή ρωμαϊκή Ίστορία. Οι υπερασπιστές της δημοκρατίας πίστευαν ότι για να επιζήσει τό δημοκρατικό πολίτευμα μόνο εμπόδιο ήταν ο Καίσαρ. Έτσι απόφασισαν και πραγματοποίησαν τη δολοφονία του. Δέν είχαν καταλάβει

ὅτι ἡ ἔκταση πού πῆρε τότε τὸ ρωμαϊκὸ κράτος δημιούργησε ἄλλες διοικητικὲς ἀνάγκες· κατὰ συνέπεια ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος ἔπρεπε νὰ ἀναποκριθεῖ σ' αὐτές. Ἡ ρωμαϊκὴ δημοκρατία ἦταν καταδικασμένη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα. Γι' αὐτὸ καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Αὐγουστος, λιγότερο αὐθόρμητος καὶ περισσότερο μεθοδικός, πέτυχε, χωρὶς νὰ ἀνατρέψει κανένα ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς θεσμούς καὶ μόνο μὲ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ συνεχῆ διατήρησιση στοῦ πρόσωπὸ τοῦ τῆς *tribunitia potestas**, νὰ μεταβάλλει τὸ πολίτευμα καὶ νὰ ἐπιβάλλει καθαρὰ προσωπικὸ καθεστῶς, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα *ἡγεμονία* (*Principatus*), ἀπὸ τὸν τίτλο πού ὁ ἴδιος ἔλαβε *princeps, ἡγεμόνας*. Βλέπουμε ὅτι γιὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους τὰ ρεύματα, οἱ κατευθύνσεις καὶ οἱ ἐξελίξεις θὰ ἦταν οἱ ἴδιες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἢ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τους. Στὴν περίπτωσι τοῦ Αὐγουστοῦ ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ ἐπῆλθε εἰρηρικὰ· μποροῦσε ὁμως, ἂν ἀντὶ αὐτοῦ ἦταν ἄλλος μὲ διαφορετικὸ χαρακτήρα, νὰ εἶχε χρησιμοποιήσει δίκαια μέσα, νὰ προκαλοῦσε ἐπανάστασι - καὶ ἐνδεχομένως ἐμφύλιον πόλεμον - ἀλλὰ καὶ πάλι θὰ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἴδια μεταβολὴ στοῦ πολίτευμα.

4. Πόσο λίγο οἱ σύγχρονοι μποροῦν νὰ προβλέψουν μίαν ἐπερχόμενη μεταβολὴ τὸ εἶδαμε καὶ στὶς μέρες μας. Κανεὶς δὲν ὑποπεύθηκε ὅτι τὸ τέλος τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου (1945) θὰ σήμαινε καὶ τὸ τέλος τῆς ἀποικιοκρατίας, ὅταν μάλιστα θυμηθοῦμε ὅτι μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως ἔγινε ἡ ἐκστρατεία τῆς Ἀθησυνίας (1935) μὲ σκοπὸ νὰ αὐξήσει τὸ ἀποικιακὸ τῆς κράτος ἡ Ἰταλία, ὥστε νὰ μὴν ὑστερεῖ ἐναντι τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας. Ἀπὸ τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἀρχίζουν τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα στὶς χώρες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὸ καύχημα τοῦ βρετανικοῦ στεμματος, ἡ Ἰνδία, ἀποκτᾶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς (1947) παραμένοντας ἕνας ἀπλὸς κρῖκος στὴν ἀλυσίδα τῆς Κοινοπολιτείας. Ὁ εὐφύεστατος Talleyrand στὰ 1798 πρόβλεπε ὅτι ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία θὰ ἐπιζοῦσε τὸ πολὺ καμιά εἰκοσιπενταετία χρόνια· ἀκόμη καὶ τὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία θὰ μοίραζαν μεταξύ τους Ἀυστρία καὶ Ρωσία. Σήμερα ξερούμε ὅτι ὅλα ἔγιναν διαφορετικὰ.

5. Ἀκόμη δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐξήγησι καὶ ἡ ἀναζήτησι αἰτιότητας στὶς ὑψηλότερες σφαῖρες τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας,

*αἰτιότητα
καὶ πρόβλεψη
στὴν ἱστορία*

*ἡ αἰτιότητα
στοὺς τομείς*

* δημοκρατικὴ ἐξουσία

τῆς πνευματικῆς
δημιουργίας

ὅπως εἶναι οἱ εἰκαστικές τέχνες καί ἡ λογοτεχνία. Γιατί π.χ. στήν Ἀναγέννηση, πού ἔζησαν ἑκατοντάδες ζωγράφοι κανεῖς δέ σκέφτηκε νά ἐκφραστεῖ ἀφηρημένα, ὅπως παρατηρεῖται σήμερα στήν τέχνη, ἤ κανεῖς σημερινός δέ ζωγραφίζει ὅπως ὁ Ραφαήλ ἤ ὁ David; Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Μιχαήλ Ἀγγελου ἤ τοῦ Ραφαήλ θά ἦταν ἡ ἴδια ἂν ζοῦσαν σέ ἄλλη ἐποχή; ἡ ζωγραφική τους τεχνολογία ὁμως θά ἦταν διαφορετική, ἀνάλογη μέ τήν ἐποχή τους. Ὑψιστο δημιούργημα τῆς Ἀρχαιότητος στή λογοτεχνία εἶναι ἡ τραγωδία, ὅπως τοῦ 10ῦ αἰώνα τό μυθιστόρημα· ἡ κλασική Ἀρχαιότητα ἀγνοοῦσε τό μυθιστόρημα, κι αὐτά τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι τυποποιημένα καί συμβατικά. Ποῦ ὁ κόσμος τῆς «Ἀνθρώπινης Κομωδίας», ὅπου ὁ Balzac περιγράφει τήν ἀνερχόμενη ἀστική τάξη καί τήν παρακμάζουσα ἀριστοκρατία σ' ὅλες τῆς τίς ἐκφάνσεις, οἰκονομικές, κοινωνικές, ἐρωτικές, οἰκογενειακές κτλ. Ὁ κατ' ἐξοχήν τρόπος ἐκφράσεως τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί μάλιστα μεταξυ 1947 καί 1974 περίπου ἦταν ὁ κινηματογράφος. Σ' αὐτόν ἀποκρυσταλλώνονται ροπές καλλιτεχνικές, πνευματικές, κοινωνικές καί τελευταία πολιτικές. Ἀκόμη καί σέ δευτερότερο πνευματικούς τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ γραφή, δέν εἶναι εὐκόλο νά δοθεῖ ἐξήγηση πῶς συμβαίνει καί διαφέρει κατά ἐποχές ἀνεξάρτητα ἀπό τεχνικούς λόγους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τύπος γραφῆς διαφέρει καί ἀποτελεῖ τρόπο χρονολόγησις τῶν πατύρων καί τῶν χειρογράφων κωδίκων.

Ἱστορική αἰτιότητα καί ἰδεολογικά ρεύματα

ἱστορική
αἰτιότητα καί
προσωπικότητα

Ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς καμπῆς τοῦ Γ' πρὸς τόν Δ' αἰώνα εἶναι ὁ Διοκλητιανός (284-305) καί στό πρῶτο μισό τοῦ Δ' Κωνσταντίνος ὁ Μέγας (312-337). Ὁ Διοκλητιανός, μεγαλοφυΐης πολιτικός, ἔγινε εἰσηγητής ρηξικέλευθων μεταρρυθμίσεων στή διοίκηση, τό στρατό, τήν οἰκονομία, πού ἀποδείχτηκαν σωστές καί στήριξαν τό κράτος μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610). Ἐντούτοις στή θρησκευτική πολιτική ἀπέτυχε ἐντελῶς. Οἱ χριστιανοί, πού ἀποτελοῦσαν μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί μάλιστα τό σχετικά κατώτερο, κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπικράτησαν μολοντι ὁ στρατός καί ἡ κρατική διοίκηση ἦταν στά χέρια τῶν ἐθνικῶν, οἰκο-

νομικά κατά πολύ ισχυρότερων. Ὁ Διοκλητιανός πήγε ἀντίθετα στό ρεύμα πιστεύοντας ὅτι μέ σκληρές διώξεις μποροῦσε νά δαμάσει τίς ψυχές καί τήν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων πού χαράζει ἡ πίστη. Ἀντίθετα, ὁ Κωνσταντίνος ἔγκαιρα κατάλαβε ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἦταν ἡ θρησκεία πού ἀνταποκρινόταν στίς προσδοκίες τῶν συγχρόνων του καί πήρε τίς σωστές πολιτικές ἀποφάσεις.

Ἀνάλογη ἀποτυχία σημείωσε ἡ κρατική ἐξουσία μέ τήν Εἰκονομαχία. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Λέων Γ' (717-741) καί Κωνσταντίνος Ε' (741-775) ξεχωρίζουν γιά τίς πολιτικές καί στρατιωτικές τους ἰκανότητες. Ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων πρό τῆς Κωνσταντινούπολης (717-718) ἀπό τό Λέοντα καί ἡ διάγνωση καί ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου ἀπό τόν Κωνσταντίνο ἀποτελοῦν τρανὴ ἀπόδειξη. Οἱ ἴδιοι ὅμως ἠγεμόνες ἀπέτυχαν ἐντελῶς στή θρησκευτική τους πολιτική, μολοντί ἔριξαν ὄλο τό βᾶρος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας γιά νά ἐπιβάλουν τίς εἰκονοκλαστικές ἀντιλήψεις. Ἡ κρατική ἐπιβολή δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀλλάξουν βαθιά ριζωμένες ἀνθρώπινες πεποιθήσεις. Ἡ νεότερη ἔρευνα δέχεται ὅτι ἰδεολογικές καί πνευματικές ροπές, συνυφασμένες μέ τό πολιτισμικό καί πνευματικό παρελθόν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀποδείχτηκαν ισχυρότερες ἀπό τίς κυριαρχούσες στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία ὑπῆρξε, ἰδιαίτερα στίς μεθοριακές περιοχές, δεκτική καί τῶν ἱρανικῶν καί ἀραβικῶν τάσεων. Ἀλλά καί πάλι παραμένει τό ἐρώτημα: γιατί νά ἐπικρατήσουν οἱ πρῶτες ἔναντι τῶν δευτέρων, πού εἶχαν καί τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους;

Ἄν ὁ πολιτικός δέν ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τή διαμόρφωση ὀρισμένων ἰδεολογικῶν ροπῶν καί δέν προσαρμόσει τήν πολιτική του στοὺς τομεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς νεότερικές αὐτές τάσεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι, εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει, ὅπως συνέβη μέ τόν ἄξιο κατά πάντα Διοκλητιανό στό θρησκευτικό τομέα. Δέν εἶναι διόλου εὐκόλο νά προσδιορίσουμε ποιοὶ παράγοντες ἐπιδροῦν στή διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ροπῶν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανῶν εἶναι βέβαιο ὅτι βοήθησε καί ἡ ἄρτια ὀργάνωσή τους, γιατί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι καλὰ ὀργανωμένες μειοψηφίες μέ κοινές πεποιθήσεις καί ἰδανικά ὑπερέχουν ἀπό τό ὑπόλοιπο, ἀδιάφορο πλῆθος. Ἀλλά αὐτό δὲ βαρύνει στόν προσδιορισμό καί τήν ἐμφάνιση τῶν ροπῶν.

*ἱστορική
αἰτιότητα
καί κρατική
ἐξουσία*

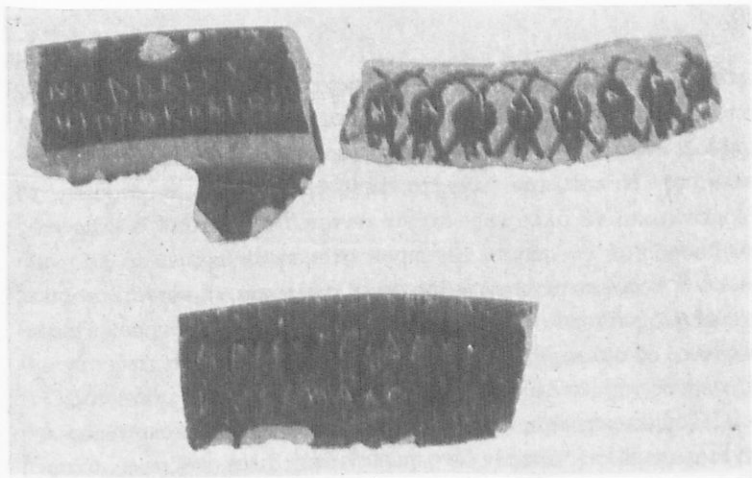
*ἰδεολογικά
ρεύματα καί
ἱστορική
πορεία*

Ἡ ἱστορική αἰτιότητα καὶ ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στὴν ἱστορία

Ἐνα πρόβλημα πού διχάζει τοὺς ἱστορικοὺς καὶ φιλοσόφους εἶναι ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στὴ διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Κατὰ τὴ μιά φιλοσοφικὴ κατεύθυνση ἡ προσωπικότητα δὲν ἀσκεῖ σπουδαία ἐπιρροή καὶ ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὶς οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές δομές· ἀποδίδεται σέ δική μας ἀδυναμία ὅταν δέ φτάνουμε στὴν ἀνεύρεση τῶν αἰτίων. Στὶς περιπτώσεις πού ἡ αἰτιώδης σχέση μᾶς διαφεύγει, γίνεται λόγος γιὰ «τύχη». Ἡ ἄλλη σχολὴ θεωρεῖ ιδιαίτερα σημαντικὴ τὴ συμβολὴ τῆς προσωπικότητας στό ἱστορικό γίνεσθαι καὶ πιστεύει ὅτι αὐτὴ εἶναι ὁ κύριος παράγοντας στὴ διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων.

αἰτιότητα καὶ
ἱστορικοί
νόμοι
καὶ ἱστορικές
προσωπι-
κότητες

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νά προβλέψει τὴν ἱστορική πορεία καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι στὶς φυσικές ἐπιστῆμες ὑπάρχουν ἀναλλοίωτοι φυσικοὶ νόμοι παρακίνησε φιλοσόφους καὶ κοινωνιολόγους νά κατατασιαστοῦν μὲ τὴν ἀναζήτηση «ἱστορικῶν νόμων», πού νά ἐξηγοῦν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου στό χρόνο καὶ νά προσδίδουν κύρος στὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὰ περασμένα. Ἐντούτοις ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἀποδεικνύει τὸ ἀδέβαιο μᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἄν ἀνατρέξουμε στό ἱστορικό παρελθόν διαφορετικῶν χωρῶν μὲ παρόμοιο πολιτικό καὶ κοινωνικό σύστημα, κατὰ τὴν ἴδια, σχετικὰ μακροχρονιὰ περίοδο, θά παρατηρήσουμε ὅτι ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τομέα μπορεῖ οἱ ἐξελίξεις καὶ ἀντιδράσεις νά εἶναι διαφορετικές, ὅπως ἐπίσης σέ ἄλλῃ περίπτωση δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξελικτικὴ πορεία νά εἶναι παράλληλη. Ἄν στραφοῦμε π.χ. στὴν ἐποχὴ τῶν θρησκευτικῶν πολέμων τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα, διαπιστώνουμε ὅτι σ' ἓνα μέρος τῆς Εὐρώπης, ὅπως στὴ Βόρεια καὶ Κεντρικὴ Γερμανία, Ὁλλανδία, Σκανδιναβικές χῶρες, ἐπικράτησαν τὰ μεταρρυθμιστικὰ κηρύγματα τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ Καλδίνου καὶ οἱ κατὰ τόπους ἡγεμόνες προσχώρησαν στὴ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση, ἐνῶ σέ ἄλλα κράτη, ὅπως στὴ Γαλλία, Αὐστρία, Ἰταλία, Ἰσπανία, πληθυσμοὶ καὶ βασιλεύοντες οἴκοι ἔμειναν πιστοὶ στὴν καθολικὴ Ἐκκλησία. Καὶ προκύπτει αὐτόματα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ βαθμὸ τῆς συμβολῆς τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητας τοῦ Λούθηρου στὴν ἐπικράτηση τοῦ προτεστάντισμοῦ στὴ Βόρεια καὶ Κεντρικὴ Γερμανία ἢ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἑρρίκου Η' (1509-1547) στὴν Ἀγγλία.

Ὀστρακα ὀστρακισμού. Τό κάτω μέ τό ὄνομα τοῦ Ἀριστείδη. Μουσείο Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, Ἀθήνα.

Ἔθνος, κράτος, λαός, ὄχλος, κοινωνική τάξη

Ὁ ἱστορικός ἐκτός ἀπό τίς μεθοδολογικές γνώσεις τοῦ κλάδου του ὀφείλει νά ἔχει γενική παιδεία καί εἰδική κατάρτιση σέ ὀρισμένους ἐπιστημονικούς τομεῖς. Π.χ. πρέπει νά κατέχει τίς βασικές ἔννοιες τοῦ πολιτειακοῦ-συνταγματικοῦ καί διοικητικοῦ δικαίου γιά νά εἶναι σέ θέση πρῶτο νά ἀνιχνεύσει τοὺς θεσμούς στίς ἱστορικές ἐποχές καί σέ κράτη, ἀπό τά ὅποια δέ διασώθηκαν σχετικά νομοθετικά κείμενα, καί δεύτερο γιά νά περιγράψει σωστά τή λειτουργία τους. Πρέπει ἀκόμη νά ἔχει κοινωνιολογική μόρφωση γιά νά μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί ἀναλύει τοὺς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Γιά κατατόπιση τοῦ μαθητῆ θά ἀναλύσουμε μερικές βασικές πολιτειολογικές καί κοινωνιολογικές ἔννοιες, δηλωτικές ὁμαδικῶν μορφῶν ἀνθρώπινου δίου, ὅπως εἶναι: ἔθνος, κράτος, λαός, πλῆθος, ὄχλος, κοινωνική τάξη.

1. Ἔθνος εἶναι ἡ πνευματική κοινότητα τῆς ὁποίας τά μέλη ἔχουν συνείδηση κοινοῦ πολιτισμοῦ καί κοινῆς ἱστορικής παράδοσης, δηλαδή καταγωγῆς, θρησκείας, γλώσσας, τέχνης, δικαίου, ἠθῶν. Ἡ ὕπαρξη ἔθνους δέν προϋποθέτει ἀναγκαῖα τήν ὕπαρξη κράτους. Στήν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης ἡ Ἑλλάδα δέν ἀποτελεῖ

*πολιτειακές-
κοινωνιολογι-
κές ἔννοιες
χρησῖμες γιά
τόν ἱστορικό*

*ἡ ἔννοια τοῦ
ἔθνους*

κράτος, αλλά τό ελληνικό ἔθνος ὑπάρχει καί δρᾷ. Στίς μέρες μας, ἐκτός ἀπό μᾶς πού ζοῦμε στήν Ἑλλάδα, στό συγκροτημένο ελληνικό κράτος, εἶναι καί οἱ Ἕλληνες τῆς διασποράς, στήν Κωνσταντινούπολη, τήν Κύπρο, τήν Αἴγυπτο, τήν Ἀμερική, τήν Αὐστραλία, τή Γερμανία καί τά ἄλλα εὐρωπαϊκά κέντρα. Ὅλος αὐτός ὁ ελληνικός πληθυσμός μέ τήν κοινή ἔθνική συνείδηση συγκροτεῖ τό ελληνικό ἔθνος· ἡ κοινή καταγωγή, ἡ θρησκεία, ἡ γλώσσα, οἱ κοινές ἱστορικές παραδόσεις ἀποτελοῦν τό συνεκτικό του ἰστό. Πληθυσμοί ἐγκατεστημένοι σέ διάφορες περιοχές ἔχουν τή συνείδηση ὅτι ἀνήκουν στό ἴδιο ἔθνος χάρις σ' αὐτούς τούς κοινούς πνευματικούς δεσμούς.

χαρακτηρι-
στικά
γνωρίσματα
τῆς ἔθνικῆς
κοινοτήτας

Ἡ σύμπτωση αὐτῶν τῶν στοιχείων δέν εἶναι ἀπόλυτη καί ἐνδέχεται νά μή συμπίπτουν ὅλα, χωρίς αὐτό νά ἐπηρεάζει τήν ὑπαρξη ἐνιαίου ἔθνους, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τούς Γερμανούς, πού ἔχουν κοινή ἔθνική συνείδηση ἀλλ' ὄχι καί θρησκευτική πίστη, ἀφοῦ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τῆς Βαυαρίας, παραρηνίων περιοχῶν, προσεύει τό καθολικό δόγμα, ἐνῶ ἄλλο τμήμα, ἰδιαίτερα τῆς Πρωσίας, Σαξονίας, ἀκολουθεῖ τόν προτεσταντισμό.

Συμβαίνει ἐπίσης καί τό ἀντίθετο. Ἡ ὑπαρξη ἐνός ἢ δύο κοινῶν στοιχείων σέ δύο διαφορετικούς λαούς δέ σημαίνει ἀναγκαστικά καί κοινή ἔθνική συνείδηση. Π.χ. οἱ Ἀγγλοι καί Ἀμερικάνοι ἔχουν τήν ἴδια γλώσσα — καί ἐν πολλοῖς τήν ἴδια θρησκεία (προτεσταντική) — ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστά ἔθνη. Στήν ἀνεξάρτητη καί δημοκρατική Ἰνδία ἐπίσημη γλώσσα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ ἀγγλική, κατάλοιπο τῆς περιόδου πού ἡ χώρα ἦταν ἀγγλική ἀποικία· καί τοῦτο γιατί τά 500 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ μιλοῦν διάφορα γλωσσικά ἰδιώματα, ἀπό τά ὁποῖα κανένα δέν ἐγινε ἀκόμη καθολικά ἀποδεκτό. Ἀλλ' ἡ υἱοθέτηση τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας ἀπό τό Ἰνδικό κράτος δέν καθιστᾷ τούς Ἰνδοῦς τμήμα τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους. Γερμανοί καί Αὐστριακοί μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, ἔχουν κοινή καταγωγή, μεγάλο τμήμα τοῦ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καθολικοί, ὅπως καί οἱ Αὐστριακοί, ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο διαφορετικά ἔθνη· διαφέρει ἡ ἱστορική παράδοση τῶν δύο λαῶν, οἱ ὁποῖοι γιά μεγάλο διάστημα τῆς ἱστορικῆς τους πορείας βρέθηκαν ἀντιμέτωποι στό διεθνή πολιτικό στίβο καί στό πεδία τῶν μαχῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι δυνατό διαφορά σέ γλωσσικά ἰδιώματα νά ἀποκτᾷ προεκτάσεις καί νά δημιουργεῖ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ὅπως στήν Ἰσπανία μεταξύ Καταλανῶν καί Καστιλιανῶν ἢ Φλαμανδῶν καί Βαλλόνων στό Βέλγιο.

Πάντως αποδείχτηκε σφαλερή ή άποψη μερικών έπιστημόνων πού θέλησαν νά άπλοποιήσουν τά πράγματα ή, έπηρεασμένοι από μονομερείς άντίληψεις, ζήτησαν νά στηρίξουν τήν έννοια του έθνους σ' ένα τομέα μόνο, είτε αυτός είναι ή γλώσσα, είτε τό κράτος, είτε τό έδαφος, είτε ή φυλετική καταγωγή.

Άξιοπρόσεκτο είναι πώς στίς μέρες μας δημιουργήθηκε ένα νέο έθνος: τό άμερικανικό. Άραιά κατοικημένη τήν εποχή πού άνακαλύφθηκε ή Βόρεια Άμερική δέχτηκε κατά περιόδους άποίκους, μετανάστες από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, Πολωνούς, Ίρλανδούς, Όλλανδούς, Ίταλούς, Έλληνες, Έβραίους. Από τήν Άφρική μεταφέρθηκαν Μαύροι, πού άρχικά χρησιμοποιήθηκαν ως δούλοι, και από χώρες τής Άσίας μετανάστευσαν Κινέζοι, Ίάπωνες, Ίνδοί, όπως επίσης κατέφυγαν εκεί πλησιόχωροι Μεξικανοί και Πορτορικανοί. Οί πληθυσμοί αυτοί μέ τή διαφορετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμική βαθμίδα και ιστορικό παρελθόν συγχωνεύτηκαν μέ τήν πάροδο του καιρού και αποτέλεσαν ένα νέο έθνος, τό άμερικανικό. Ζώντας στον ίδιο τόπο, κάτω από τίς ίδιες συνθήκες, πολεμώντας για τά ίδια ιδανικά και μιλώντας τελικά ένιαία γλώσσα, τήν άγγλική, άπόκτησαν κοινή έθνική συνείδηση. Άξιοπρόσεκτο πάντως είναι ότι σχεδόν στό σύνολό τους οί Ευρωπαίοι διατήρησαν τή θρησκεία πού κάθε φυλετική ομάδα πρέσβευε όταν ξεκίνησε από τόν τόπο τής προελεύσεώς της. Έτσι οί Ίρλανδοί, Πολωνοί και Ίταλοί είναι καθολικοί, οί Έλληνες και Ρώσοι ορθόδοξοι, και πολλοί Ίουδαίοι κράτησαν τή δική τους θρησκεία. Οί Μαύροι εκχριστιανίστηκαν και σχεδόν στό σύνολό τους έγιναν διαμαρτυρόμενοι διάφορων άποκλίσεων.

*Ιδιαίτερη
περίπτωση
έθνότητας*

Γιά τόν ιστορικό παρουσιάζονται δύο σπουδαία προβλήματα: α) Ποιές οί διαφορές μεταξύ των έθνών και β) ποιά ή έκάστοτε διαπιστούμενη άντίληψη τής έθνικής συνείδησης.

Η έννοια του **έθνους και τής έθνικής ιδέας** δέν έχει τήν ίδια βαρύτητα στήν ιστορική πορεία των λαών. Ιδιαίτερα αναπτύχθηκε τό ΙΘ' αιώνα μέ τή σημασία πού δόθηκε στό ιδεώδες τής προσωπικής έλευθερίας και τήν πάλη για τήν ίκανοποίησή της. Ως προέκταση αυτών διαμορφώθηκε ή άρχή των έθνοτήτων και τής αυθύπαρκτης πολιτικής τους ύπόστασης σε αντίστοιχα κράτη. Έτσι σ' όλο τόν περασμένο αιώνα μέχρι τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ή άρχή των έθνοτήτων δέσποσε στήν ευρωπαϊκή πολιτική. Τά έθνικά κινήματα

*ή έννοια
τής έθνοτητας
κατά τό ΙΘ'
αίωνα*

καταλαμβάνουν όλο τό ΙΘ΄ αιώνα στίς περιοχές τής Εϋρώπης, όπου διάφορες έθνότητες βρίσκονταν καταπιεσμένες από μοναρχικά καθεστώτα (Βαλκανική, Ιταλική χερσόνησος, Βέλγιο, σλαβικός κόσμος τής Ανατολικής Εϋρώπης) και έπιζητοϋν τήν έθνική τους άνεξαρτησία. Είναί φανερό ή αντίθεση μ΄ αυτό που συνέβαινε τό ΙΣ΄ ή ΙΖ΄ αιώνα, όταν ή θέληση των ύπηκόων δέν είχε καμιά βαρύτητα στήν κρατική τους έξάρτηση, αφού δέοποζε ή άρχή τής προσωπικής συνάρτησης έδάφους και φορέα τής πολιτικής έξουσίας. Έτσι ο γάμος μιάς πριγκίπισσας μέ τόν ήγεμόνα ή τό διάδοχο ενός κράτους σήμαινε και τήν προσάρτηση μιάς επαρχίας και τήν παραχώρηση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της, που είχε σ΄ αυτήν, στο μέλλοντα σύζυγό της- ήγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεί ή Αϋστρία, για τήν όποία ειπώθηκε τό δηκτικό γνωμικό: *Bella gerant alii, tu felix Austria nubes* (άλλοι κάνουν πολέμους, σύ Αϋστρία εύτυχημένη συνάπτεις γάμους έπιτυχείς).

*έννοια
του κράτους*

2. **Κράτος** είναι λαός μόνιμος, έγκατεστημένος σέ όρισμένο χώρο, οργανωμένος σέ νομικό πρόσωπο που άσκει πρωτογενή πολιτική έξουσία. Άπαραίτητο στοιχείο του κράτους είναι ή μόνιμη εγκατάσταση του λαού σέ όρισμένο χώρο. Ισραηλινό κράτος ίδρύθηκε όταν οί Έβραίοι εγκαταστάθηκαν και πάλι στήν Παλαιστίνη. Ό γεωγραφικός χώρος δυνατόν κατά τή διάρκεια τής ιστορικής πορείας του κράτους νά μεταβληθεί σέ έκταση. Π.χ. ή βυζαντινή αυτοκρατορία μετά τήν άραδική κατάκτηση επί Ηρακλείου χάνει τίς επαρχίες Συρίας, Παλαιστίνης, Αίγυπτου. Τό ίδιο άλλαξε και ή γεωγραφική έκταση τής όθωμανικής αυτοκρατορίας στους αιώνες ΙΗ΄-ΙΘ΄. Η πολιτική έξουσία του κράτους είναι πρωτογενής· δέν έχει δοθεί από άλλον υπέρτερο οργανισμό. Και οί δήμοι και κοινότητες άσκουν έξουσία, άλλ΄ αυτή είναι δευτερογενής, γιατί τούς έχει παραχωρηθεί από τό κράτος για όρισμένους σκοπούς.

*σχέση
των έννοιών:
κράτος-
έθνος*

Κράτος και έθνος δέν είναι άναγκαίο νά συμπιπτουν στήν έκταση. Πολλές φορές σ΄ ένα κράτος υπάγονται περισσότεροι λαοί μέ διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις. Όταν ή Όθωμανική αυτοκρατορία κυριαρχούσε στή νοτιανατολική Εϋρώπη βρίσκονταν κάτω από τήν πολιτική έξουσία του σουλτάνου οί λαοί τής Βαλκανικής, που είχαν αντίθεσεις και μεταξύ τους και μέ τόν Τούρκο κυρίαρχο. Όλοι όμως ήταν υπήκοοι του ίδιου κράτους. Τό ίδιο φαινόμενο

παρατηρείται και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, όπου τό συνεκτικό στοιχείο του κρατικού οργανισμού είναι τό πολιτικό και όχι τό εθνικό. Ίταλοί, Γαλάτες, Ίθηρες, Δάκες, Ίλλυριοί, Θράκες, Έλληνες, Σύροι, Φοίνικες, Αίγύπτιοι, Ίουδαίοι, λαοί μέ διαφορετική φυλετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτισμική παράδοση, ιστορικό παρελθόν είναι ύπήκοοι, μετά δέ την Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) πολίτες τής μεγάλης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η συνείδηση ότι υπόκεινται σε μία άρχή συνδέει τούς έτερόκλητους και έτερόγλωσσους ύπήκοους σ' έναν ένιαίο πολιτικό οργανισμό.

Η υπό ένα και τόν αυτό πολιτικό φορέα συνύπαρξη λαών μέ διαφορετική καταγωγή, διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και πολιτισμική εξέλιξη, ένδεχομένως διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, όπως π.χ. ήταν ή όθωμανική αυτοκρατορία ή ή αυστροουγγρική μοναρχία, μπορεί σε μία στιγμή νά δημιουργήσει έκρηκτικές καταστάσεις και όλος αυτός ό κρατικός οργανισμός νά διασπαστεί ή άκόμη και νά πάψει νά ύφίσταται. Έτσι από την πολυεθνική αυστροουγγρική μοναρχία μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκαν αυτότελη κρατίδια (π.χ. Αυστρία, Ούγγαρία, Τσεχοσλοβακία) μέ πολύ άδύνατο, όπως έδειξαν τά πράγματα, μέλλον ή περιοχές πού μέχρι τότε τής άνηκαν άποσπάστηκαν και προσαρτήθηκαν σε ύπάρχοντα κράτη τής ίδιας εθνολογικής προέλευσης (π.χ. Κροατία, Βοσνία, Έρζεγοδίη, Σλοβενία μαζί μέ τή Σερβία σχημάτισαν τή Γιουγκοσλαβία).

3. Η έννοια **λαός** ταυτίζεται σε πολλά μέ την έννοια του έθνους αλλά χρησιμοποιείται συχνά και στη σημασία του πληθυσμός. Π.χ. «τό μεγαλύτερο τμήμα του έλληνικού λαού (= πληθυσμού) έχει μόρφωση... ενώ πολύ μικρό ποσοστό είναι αναλφάβητο». Ο όρος πληθυσμός (=λαός) χρησιμοποιείται στις στατιστικές έξακριδώσεις και ξεχωρίζει σε άρρενες και θήλειες, μορφωμένους και άπαιδευτους, σε νέους, μεσήλικες, ήλικιωμένους, σε άπασχολούμενους, ύποαπασχολούμενους, άνεργους κτλ.

ή έννοια
του λαού

4. Μέ την έννοια **πλήθος** δηλώνεται άνοργάνωτη ομάδα. Καθαρά ύποτιμητική σημασία έχει ό όρος **όχλος** πού διαφέρει από τό πλήθος. Όχλος είναι άνοργάνωτη ομάδα πού δέν ύπακούει στη λογική αλλά κυριαρχείται από παρορμήσεις.

οί έννοιες
του πληθους
και του όχλου

Όλες αυτές οι έννοιες είναι σημαντικές για τον ιστορικό που χρειάζεται να αναλύσει και ερμηνεύσει τις ομαδικές εκδηλώσεις και να προσδιορίσει τη συμβολή τους στην εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Η σκέψη, ή δράση, τα αισθήματα της ομάδας διαφέρουν από τα ατομικά. Πώς διμορφώνονται; Πρώτος ο Gustave Lebon (1841-1931), γάλλος γιατρός και κοινωνιολόγος, μελέτησε επιστημονικά την ομαδική ψυχολογία στο γνωστό βιβλίο του *La psychologie des foules* (1895)*.

ιδιότητες
του πλήθους-
όχλου

Πλήθος έδω νοείται κάθε μεγάλη ανθρώπινη ομάδα που συνδέεται μέσα στον ίδιο χώρο και υπόκειται στην επίδραση των ίδιων παρορμήσεων. Π.χ. σε μία αίθουσα κινηματογράφου (κοινός χώρος) ξεσπάει πανικός από την έκρηξη δόμβας σε μία πολιτική συγκέντρωση ακούγονται συνθήματα και οι συγκεντρωμένοι πολίτες προβαίνουν σε διάφορες ενέργειες (κοινή νοοτροπία). Τό πλήθος δέν ενεργεί σύμφωνα μέ λογικά κριτήρια και ώριμη σκέψη αλλά παρασύρεται από την έντυπωσιάζουσα παραστατικότητα όρισμένων εικόνων και βιωμάτων. Τή σκέψη και δράση του πλήθους κατευθύνουν: α) ή διόγκωση των παρορμήσεων· β) ή υποχώρηση της ατομικής συνείδησης· γ) ή διάθεση για μίμηση που μερικές φορές παίρνει επικίνδυνες διαστάσεις (παιδική σταυροφορία μετά την άναγγελία και όργάνωση της πρώτης σταυροφορίας) ή φτάνει σε γελοίες εκδηλώσεις, όπως κατά τή διάρκεια συναυλιών των Beatles ή άλλων συναφών μουσικών συγκροτημάτων· δ) ή υποβολή· ιδιαίτερα άνθρωποι χωρίς ξεχωριστή πνευματική ανάπτυξη, δεκτικοί μεγαλύτερης συναισθηματικής επιρροής, αφήνονται να παρασυρθούν, μερικές μάλιστα φορές σε πραγματικές φαντασιώσεις.

εκδηλώσεις
του πλήθους-
όχλου

Τόσο από την Αρχαιότητα, τό Βυζάντιο, όσο και τή νεότερη έλληνική ιστορία παραδίδονται αφηγήσεις σύμφωνα μέ τις όποιες σε κρίσιμες στρατιωτικές καταστάσεις οι πολεμιστές είδαν τό Θησέα ή τόν Άχιλλέα στην Αρχαιότητα, τή Παναγία ή έναν από τούς στρατιωτικούς άγίους στη χριστιανική εποχή να μετέχουν στη συντριβή του έχθρου. Οι παρατηρήσεις αυτές έξηγούν ως ένα σημείο και τίς καταστροφές που προκαλούνται κατά τή διάρκεια ταραχών και επαναστάσεων. Τό άτομο μόνο του δέ θά είχε ίσως διανοηθεί να επιχειρήσει τέτοιες καταστροφικές πράξεις. Άκόμη είναι φορές που

* Ψυχολογία των όχλων.

τό πλήθος οδηγείται σε αυτοκαταστροφή, όπως στην περίπτωση πυρκαγιᾶς σε κλειστό χώρο ή ναυάγιου, ὅποτε ὁ κίνδυνος ἀπό τίς ἀνεξέλεγκτες καί σπασμωδικές ἐνέργειες τοῦ πανικοβλημένου πλήθους εἶναι μέγιστος.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἐκτιμῆσει καλύτερα τήν ἀξία τῶν πληροφοριῶν, νά ἀντιληφθεῖ σωστότερα τίς ἐξελίξεις· π.χ. πῶς πῆρε ἐπαναστατικό χαρακτήρα μιᾶ ἀνώδυνη ἀρχικά συμπλοκή, πῶς μεταμορφώθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἔβαλε σέ κίνδυνο τό καθεστῶς ἢ ἐπιτάχυνε τήν πώση του. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται καί ὁ μαγνητισμός πού ἀσκοῦν τά συνθήματα. Ὅσο πιό ἀόριστα εἶναι, τόσο ἀφήνουν πιό ἐλεύθερη τή φαντασία κι ἐπομένως αὐξάνουν τή συναισθηματική τους ἀπήχηση.

Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό λογικά σκεπτόμενο ἄτομο εἶναι φορές πού ἀπό θυμό, ζήλεια, κούραση, διάθεση γιά ἐκδίκηση μπορεῖ νά παρασυρθεῖ σέ ἀσύντετες πράξεις, τότε μποροῦμε νά φανταστοῦμε πόσο πιό ἄλογα εἶναι δυνατό νά ἐνεργῆσει τό πλήθος ἀκολουθώντας τίς παρορμήσεις του. Δέν εἶναι σπάνιο νά ὑπερεκτιμῆσει τίς σωματικές καί ψυχικές του δυνάμεις καί ὑπακούοντας σέ παροτρύνσεις καί κηρύγματα ἐπαναστατικά, κοινωνικά ἢ καί ἐθνικά, νά ριχτεῖ στήν πραγματοποίηση μιᾶς τολμηρῆς ἰδέας, πού ἄλλοτε μπορεῖ νάχει αἴσιο τέλος, ἄλλοτε ὅμως μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προετοιμάστηκε ἰδεολογικά ἀπό τήν Ἐθνική Ἐταιρεία, στήν ὁποία πρωτοστατοῦσαν ἔξοχες προσωπικότητες, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος. Ὁ λαός, δεκτικός στή Μεγάλῃ Ἰδέα, πού μέ πάθος καλλιεργοῦσαν πολιτικά κόμματα, λόγοι, κληρός, ἐνθουσιασάστηκε κι ἐνῶ ἡ Κυβέρνηση, ἀπροετοίμαστη γιά πόλεμο, ἦταν στήν ἀρχή πολύ διστακτική, τελικά παρασύρθηκε στόν ἀτυχεστάτο αὐτό πόλεμο.

Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε σωστό μέτρο τό ἀκριβῶς ἀντιθετο, οὔτε εἶναι εὐκόλο νά τά ὑπολογίσει κανεῖς ὅλα καί νά τά μετράει μέ τή λογική. Ἐξάλλου οἱ οὐτοπίες δέν εἶναι σπάνιο νά ἔχουν αἴσια ἐξέλιξη. Μέ τή λογική, οἱ λιγοστοί Ἕλληνες δέν ἔπρεπε νά τά βάλουν μέ τήν τεράστια σέ ἔκταση καί πληθυσμό Ὄθωμανική αὐτοκρατορία καί νά κηρύξουν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως καί οἱ μακρινοί πρόγονοί μας παρά τήν ὀλιγανθρωπία καί τήν πολιτική τους διάσπαση οὔτε στιγμή δέ δίστασαν νά ἀντιταχτοῦν στό πλοῦσιο, μεγάλο καί πολυάνθρωπο περσικό βασίλειο, ὅταν ἐξεστρά-

*ἀρνητικές
καί θετικές
ἐπιπτώσεις
ἀπό τίς
παρορμήσεις
τοῦ πλήθους*

τευσε έναντίον τους. Ουτοπίες και πραγματικότητα βρίσκονται πολλές φορές σε μία άξεδιάλυτη ένότητα. Το πλήθος άρέσκεται σε αυταπάτες είτε βγαίνουν σε καλό, είτε φέρνουν την καταστροφή του. Γι' αυτό χρέος του ιστορικού είναι, ιδιαίτερα σε ταραγμένους καιρούς, εκτός από τις άφορμές και την εξέλιξη των συμβαινόντων, να παρακολουθηθεί και τις αντιδράσεις του πλήθους. Τά σύμβολα επίσης μαγνητίζουν τά πλήθη και είναι δυνατόν γύρω από τη σημαία ενός συντάγματος να διεξαχθεί σκληρός άγώνας. Η περσική έκστρατεία του Ήρακλειου πήρε σταυροφορικό χαρακτήρα γιατί τό ιερότατο χριστιανικό σύμβολο, ο Τιμιος Σταυρός, είχε πέσει στα περσικά χέρια μέ την άλωση της Ίερουσαλήμ στά 614.

*τά σύμβολα
και ή σημασία
τους*

*ό ρόλος του
όργανοίμενου
πλήθους (και
άλλων παραγό-
ντων) στην
ιστορική ζωή*

Η μεγάλη γαλλική επανάσταση του 1789 έφερε κατά τους νεότερους χρόνους στό ιστορικό προσκήνιο μεγάλα πλήθη μέ τη δική τους ψυχολογία, πού πήραν θέση για πρόσωπα και καταστάσεις κι έτσι οι ιστορικοί είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν τό μηχανισμό των πολιτικών τους αντιδράσεων. Κάτι άνάλογο ισχύει για τή λαϊκή συμμετοχή στά μεγάλα επαναστατικά κινήματα, όπως ήταν ή όκτωβριανή ρωσική επανάσταση (1917) ή ο έμφύλιος πόλεμος στην Ίσπανία (1936-1939). Κι ενώ στό παρελθόν ή Ίστορία παρουσιάζόταν σαν μία άλυσίδα της δράσης βασιλέων, στρατηγών, πολιτικών συνασπισμών, σε μία στιγμή έγινε συνειδητό ότι ή παρουσία του ανθρώπινου πλήθους είναι ύπολογίσιμος παράγοντας στην πορεία της. Χάρη στή γαλλική επανάσταση έγινε αντιληπτό ότι, εκτός από τους άρχηγούς κρατών, ύπάρχουν οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές δυνάμεις πού έπηρεάζουν την ιστορική εξέλιξη. Μέ την καλύτερη μελέτη από τους κοινωνιολόγους της σημασίας της κοινωνικής ομάδας και του τρόπου πού δρα, έγινε κατανοητό ότι ή επιρροή πού άσκει τό πλήθος προσδιορίζεται από τό μέγεθος και τή συνοχή του, ότι μόνο του βρίσκεται σε άδυναμία να σκεφτεί και να πάρει αποφάσεις και έχει ανάγκη άρχηγού. Αναζητεί κάποιον και του έμπιστεύεται την ήγεσία είτε πρόκειται για πρωτόγονη όρδη πολεμιστών είτε για σύγχρονο πολιτικό κόμμα. Έτσι παρουσιάζεται ο άρχηγός της ομάδας ως ο φορέας των σκέψεων, των επιδιώξεων, των αποφάσεων. Κι ενώ προς στιγμή ή θέση του άτομου ως συντελεστή του ιστορικού γίνεται φάνηκε να κλονίζεται, ή αναγνώριση της άρχηγικής του παρουσίας μέσα στην ομάδα του έδωκε πάλι τή θέση του στην Ίστορία. Πολλές όμως από τις πρωτοδουλειές πού

άλλοτε απέδιδαν στο άτομο, ξέρουμε πλέον ότι έχουν την άφετηρία τους στο περιβάλλον, τις οικονομικές, πνευματικές και κοινωνικές ροπές.

5. Με τον όρο **κοινωνική τάξη** νοείται ομάδα από άτομα που, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες, προσδιορίζεται κατά διάφορο ποσοστό από οικονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά ή και νομικά στοιχεία. Οί κοινωνιολόγοι διαφωνούν ως προς τη σημασία και τα κριτήρια (εισόδημα, νομική σχέση προς τα μέσα παραγωγής, κοινωνικο-επαγγελματική κατάταξη, καταγωγή, θέση στον πολιτειακό οργανισμό κτλ.) προσδιορισμού των τάξεων. Άνάλογες δυσκολίες ανακύπτουν όταν προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε τον αριθμό των κοινωνικών τάξεων και να αναλύσουμε τη στρατιγραφία* των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών της Δύσης, όπως επίσης της νέας διοικητικής κοινωνίας της Σοβιετικής Ρωσίας και των ανατολικών λαϊκών δημοκρατιών. Οί περισσότεροι κοινωνιολόγοι δέχονται την ύπαρξη μιάς άνωτερης τάξης, μιάς ή περισσότερων μεσαίων και της εργατικής τάξης. Γίνεται ακόμη δεκτό ότι σε μερικές κοινωνίες άπαντά και τέταρτη τάξη, ή άγροτική. Σημαντική για τό πρόβλημα των τάξεων ήταν ή συμβολή των Cl. H. Saint-Simon, Karl Marx, Max Weber από τούς παλαιότερους και των P. Sorokin, G. Gurvitch από τούς νεότερους κοινωνιολόγους.

ή έννοια των
κοινωνικών
τάξεων

Παράγοντες της ιστορικής ζωής: α) ή φύση και τό κλίμα

Η ελληνική Άρχαιότητα με μερικούς από τούς μεγαλοφυέστερους πνευματικούς εκπροσώπους της παρατήρησε πόσο τό κλίμα, τό έδαφος και ή διαμόρφωση του φυσικού χώρου άποτελούν ουσιώδεις παράγοντες για ή φυσική και πνευματική ανάπτυξη του ανθρώπου. Πρώτος τό πρόσεξε ο Άπποκράτης που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τά ήθη και οί συνήθειες των δόρειων λαών δέν είχαν ήμερότητα εξαιτίας της τραχύτητας του κλίματος. Στόν Άριστοτέλη άνήκει ή παρατήρηση ότι οί δόρειοι είναι πολεμικότεροι και γενναιότεροι, ενώ οί νότιοι είναι προικισμένοι με μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες.

Τό εύκρατο κλίμα υπήρξε ευεργετικό για τόν άνθρωπο, γι' αυτό

έπίδραση του

* στρατιγραφία: κλάδος της γεωλογίας που εξετάζει ή διαδοχή και θέση των στρωμάτων του φλοιού της γης· στο κείμενό μας ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά.

κλίματος

καί οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί ἀναπτύχθηκαν σέ εὐκρατές περιοχές, κοντά σέ μεγάλα ποτάμια. Ἀκόμη καί οἱ Ἕνδεις στή Νότιο Ἀμερική καί τό ὑψίπεδο τοῦ Μεξικοῦ, ὅπου ἐπίσης ἀνθίσαν παλαιοὶ πολιτισμοί, βρίσκονται μὲν σέ τροπική ζώνη, ἀλλά χάρις στό μεγάλο ὑψόμετρο ὅπου ἦταν κτισμένες οἱ πολιτείες, οἱ θερμοκρασίες εἶναι εὐχάριστες. Ἡ μεγάλη καί ὑγρή ζέση, τό δυνατό κρύο, ἡ ὀμίχλη, τό φῶς ἐπιδρῶν στό χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στό κλίμα καί ἡ τεχνική πρόοδος προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τίς δυσμενεῖς κλιματολογικῆς συνθήκες καί νά καταστήσει τή ζωή πιό ἀνετή καί μέ μικρότερη ἐξάρτηση ἀπό τά ἐποχικά φυσικά φαινόμενα. Τήν ἐπίδραση τοῦ κλίματος στόν ἄνθρωπο βλέπουμε ἀκόμη καί στήν ἐξωτερική ἐμφάνιση, ἀνάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης καί στό χωρικό τῆς ὑπαίθρου. Οἱ Ἰάπωνες καί Κινέζοι πού ζοῦν στίς Ἠνωμένες Πολιτείες γιά δεύτερη ἢ τρίτη γενιά, εἶναι ψηλότεροι ἀπό τοὺς ὁμοεθνεῖς τοὺς πού ζοῦν στήν Κίνα ἢ τήν Ἰαπωνία, ὅπως ἀπόδειξαν ἀνθρωπομετρικῆς ἐρευνες.

ἐπίδραση τοῦ
ἐδάφους καί
τῶν ὑδάτων

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καί ἡ ὑδρολογικὴ κατάσταση ἐπιδρῶν ἐπίσης στήν κατανομή τῶν ἀνθρώπων στό χώρο. Π.χ. στήν Αἴγυπτο πόλεις καί χωριά ἀκολουθοῦν τή ροή τοῦ Νεῖλου. Χῶρος κατάσπαρτος ἀπό νησιά, ὅπως εἶναι ὁ ἐλληνικός, καί μέ τή θάλασσα σέ μικρὴ ἀπόσταση ἀπό τίς μεσόγειες περιοχές, ὤθησε τόν πληθυσμό ἀπό τή μινωικὴ ἐποχὴ ὡς τίς μέρες μας σέ ἔξοδο, ἴδρυση ἀποικιῶν, ἐκμετάλλευση τοῦ ὑγροῦ στοιχείου γιά τόν προσπορισμὸ πλούτου καί τὴν ἀνάπτυξη τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Φοῖνικες, Ἕλληνες, Βενετοί, Ἰσπανοί, Ἀγγλοὶ θεμελίωσαν τίς αὐτοκρατορίες τοὺς στή θάλασσα.

θεωρίες
γιά τὴν
ἐπίδραση
τοῦ φυσικοῦ
περιβάλλοντος
σὲ τὴν ἱστορικὴ
ζωή

Ἀστρονόμοι, γεωλόγοι, ἀνθρωπολόγοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ στήν ἐξέταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καί τοῦ κλίματος στήν ἱστορικὴ ἀνέλιξη. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν τὴν ὑπαρξὴ κοσμικῆς περιοδικότητος (διάρκειας κάπου 1850 ἐτῶν κάθε φορά), ἐξαφάνισης ἀπὸ τίς θέσεις ἡλίου, σελήνης, πού συνεπάγεται κατὰ διαστήματα καταστροφικῆς μεταβολῆς στή γῆ, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐπηρεάζεται σέ μεγάλη ἔκταση ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν. Ἡ προσπάθεια νά συσχετιστεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη μέ τό κλίμα καί τὴ φύση τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστηριχθεῖ καί στό παρελθόν καί μάλιστα ἀπὸ σπουδαίους φιλοσόφους. Ὁ Montesquieu (1689-1755) π.χ. ἐξηγοῦσε

τήν ιστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μέ τή γεωγραφική της διαμόρφωση. Τό ξερό, ἄγονο ἀπτικό τοπίο εὐνόησε τήν ἐγκατάσταση δημοκρατικού πολιτεύματος, ἐνώ ἡ εὐφορη σπαρτιατική πεδιάδα βρῆκε τήν ἐκφρασή της στό ἀριστοκρατικό. Τίς ἀπόψεις αὐτές συμμερίζοταν καί ὁ Hippolyte Taine (1828-1893), ἐνώ ὁ Georg Hegel ἀντιδρούσε μέ τήν ἀποστομωτική ἀπάντηση «Νά μή μοῦ μιλοῦν γιά τόν οὐρανό τῆς Ἑλλάδας, τή στιγμή πού ἐκεῖ κυριαρχοῦν οἱ Τούρκοι».

Μέ τόν ἐπιστημονικότερο χαρακτήρα πού ἔχει σήμερα ἡ ἔρευνα στράφηκε στή μελέτη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων. Ἡ περιοδική ἐμφάνιση τῶν ἠλιακῶν κηλίδων (κάθε ἕνδεκα χρόνια περίπου) προκαλεῖ ἠλεκτρομαγνητικές διαταραχές πού ἐπηρεάζουν τή μετεωρολογική κατάσταση. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἐπιστήμονες ἀναζήτησαν ἐνδεχόμενη ἐπίρροή στίς σοδειές, στήν ἐμφάνιση τῶν ἐπιδημιῶν, τήν ψυχολογία τοῦ πλήθους καί σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἱστορική ἐξέλιξη. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνα οἱ μετεωρολογικές συνθήκες (βαριοί χειμῶνες, ἀνομβρία καί μεγάλη ξηρασία, πλημμύρες σέ μεγάλη ἔκταση) ἀσκοῦσαν σπουδαία ἐπίρροή στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σχεδόν ἀποκλειστικά ἀγροτικές, στίς ὁποῖες τό πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης ἦταν τό πιό βασικό. Καί σήμερα εἶδαμε σέ ὑπανάπτυκτες κυρίως χώρες πόσο οἱ κλιματικές συνθήκες μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τίς πολιτικές ἐξελίξεις. Ἡ ἐπίμονη ξηρασία σέ ὀρισμένες ἀφρικανικές χώρες ἔφερε λιμό καί μαζί μέ τή βοήθεια σέ τροφίμα ἀπό τά προηγμένα κράτη, σημειώθηκαν στή συνέχεια καί ὀρισμένες πολιτικές προσεγγίσεις. Κατά μία θεωρία ἡ μετατόπιση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας κατά τόν ὑστερο Μεσαίωνα πρὸς τό Βορρά ὀφείλεται σέ αὐξηση τῆς ἀτμοσφαιρικής θερμοκρασίας. Κατ' ἄλλη παρατήρηση ἡ ἔξαρση τῆς χολέρας σέ πανεπιδημικές καταστάσεις συμπίπτει μέ τή μέγιστη αὐξηση τῆς ἠλιακῆς δραστηριότητας. Οἱ συσχετισμοί πού ἐπιχειρήθηκαν ἀνάμεσα στίς μετεωρολογικές καί κλιματολογικές μεταβολές ἀπό τό ἕνα μέρος καί τά κοινωνικά φαινόμενα ἀπό τό ἄλλο, φαίνεται νά μὴν ἀνταποκρίνονται πάντοτε στά πράγματα· βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὀξύνουν τήν κριτική παρατήρηση καί κεντριζοῦν γιά πιό προσεκτική σπουδή.

Γιά τή διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε σημασία ἡ ἐποχή τοῦ ἔτους· κατά κανόνα πραγματοποιοῦνταν μεταξύ ἀνοιξῆς καί φθινόπωρου. Ὁ ρωσικός χειμῶνας τοῦ 1812 σύντριψε τίς στρατιές τοῦ Ναπολέοντα, κι ἀκόμη ὁ πρόωρος καί βαρῦς χειμῶνας τοῦ

*σχετικά
ἱστορικά
περιστατικά*

1941-1942 ματαίωσε την ολοκλήρωση του γερμανικού επιθετικού σχεδίου κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Σήμερα μεγάλα ύδροφορικά έργα (π.χ. φράγμα Άσουάν στην Αίγυπτο, φράγμα Εύφρατη στη Μεσοποταμία, ρύθμιση της κοίτης του ποταμού Γιαγκ τσέ στην Κίνα) έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις καλλιέργειες, στον άνεφοδιασμό των πόλεων, στη ζωή των κατοίκων σε μεγάλη κλίμακα.

ή άποψη
της άνθρω-
πογεωγραφίας

Στό τέλος του περασμένου αιώνα μεγάλη άπτήρηση είχε τό βιβλίο του F. r. R a t z e l: Anthropogeographie, τ. I² (1889), II² (1891), του όποίου βασική άντίληψη είναι ότι τό περιβάλλον διαμορφώνει τόν άνθρωπο. Σήμερα μιά τέτοια άποψη, κάπως μονοκόμματη, θεωρείται άπλοϊκή. Μόνη ή γεωγραφία δέ θεωρείται ίκανή νά προσφέρει εξηγήσεις στην ίστορική εξέλιξη και έφιστάται ή προσοχή στην υιοθέτηση άπλουστευμένων και μονομερών εξηγήσεων. Στόν ίστορικό σέ συνεργασία με τόν άνθρωπογεωγράφο άνήκει νά προσδιορίσει κατά πόσο ό γεωγραφικός παράγοντας επιδρά κάθε φορά στό ίστορικό γίνεσθαι. Πολύ άξιόλογο είναι τό βιβλίο του L. F e b v e r e: La terre et l'évolution humaine*, 1922.

β) φυλετικός παράγοντας

ή έννοια τών
φυλετικών
διακρίσεων

Στούς παράγοντες γιά τή διαμόρφωση της Ίστορίας έχει περιληφτεί και ό φυλετικός και μάλιστα σέ όρισμένη εποχή πήρε ξεχωριστή σημασία, πού τελικά κορυφώθηκε σέ άπαράδεκτες ύπερβολές. Σύμφωνα με τή θεωρία αυτή, πού δέχεται τήν ύπαρξη άνώτερης και κατώτερης στάθμης φυλών, ή δημιουργία πολιτισμών είναι έργο τών πρώτων. Ύπερέχει ή «Άρία φυλή» και μέσα σ' αυτήν ή όδρεία φυλετική ομάδα. Η καθαρότητα της φυλής επηρεάζει τή στάθμη της και τό πολιτισμικό της επίπεδο. Τή θεωρία της φυλετικής ύπεροχής και τή σημασία της φυλετικής καθαρότητας διατύπωσε ό J. A. Gobineau (1816-1882) στό έργο του Essai sur l'inégalité des races humaines** (1853-1855) και προλάντων ό Chamberlain (1855-1927). Ό τελευταίος, άγγλικής καταγωγής, γερμανοποιήθηκε έντελώς και άνέπτυξε παργερμανιστικές άντιλήψεις. Στό έργο του Die Grundlagen

* Η γή και ή άνθρώπινη εξέλιξη.

** Δοκίμιο γιά τήν άνισότητα τών άνθρώπινων φυλών.

des 19. Jahrhunderts* (1903), πού γνώρισε πολλές εκδόσεις, εκθέτει τή φιλοσοφική του θεώρηση τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ, βασισμένη ὀλοκληρωτικά στή σημασία τοῦ φυλετικοῦ παράγοντα, καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνο τό πνεῦμα τῶν Ἀρίων, πού στήν Εὐρώπῃ ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς γερμανικῆς καταγωγῆς λαούς, εἶναι ἱκανό νά ἐξασφαλίσαι τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gobineau δέν εἶχαν ἀτήρηση μέχρι τή στιγμή πού τίς υἰοθέτησαν Γερμανοί συγγραφεῖς, γιά νά στηρίξουν φιλοδοξίες παγκόσμιας κυριαρχίας. Ἡ θεώρηση τοῦ H. St. Chamberlain στάθηκε πηγὴ ἔμπνευσης γιά τόν Hitler καί πέρασε στήν πολιτικὴ θεωρία τοῦ ἔθνο-κοσοσιαλισμοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἔχουν σοβαρὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καί δέν ἀντέχουν σέ κριτικὴ ἀντιμετώπιση. Στούς ἱστορικοὺς χρόνους δέν ὑπάρχουν ἀμυγεῖς φυλές. Οἱ Ἕλληνες ἀναμείχτηκαν μέ τό προελληνικό πληθυσμικὸ στρώμα, οἱ Ρωμαῖοι μέ τούς Ἑτρούσκους. Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ παρατηροῦνται κελτικές, ἰταλικές, γερμανικές διασταυρώσεις, ὅπως ἐπίσης στίς ἀνατολικές περιοχές ἀνάμειξη ολαδικοῦ στοιχείου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅταν ὑπάρξουν ὅμοιες συνθήκες καταγωγῆς καί φυσικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ὁμάδες, διαπιστώνονται ὀρισμένα φυσικά καί ψυχικά χαρακτηριστικά, τὰ ὀποῖα καί διατηροῦνται. Σήμερα, πού ἡ ἔρευνα τῆς ἀνατομίας καί τῆς φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἔχει προοδεύσει, ἐκτός ἀπό τίς ὀλοφάνερες φυσιογνωμικές διαφορές ἀνάμεσα στοὺς Λευκοὺς, Κίτρινους καί Μαύρους – τίς τρεῖς αὐτές μεγάλες φυλές – διαπιστώνονται διαφορές καί στή φυσιολογία. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι τῆς μαύρης φυλῆς ἔχουν περισσότερο λίπος στοὺς ἱστούς· οἱ ὁμάδες αἵματος ἔχουν διαφορετικὴ ἀναλογία στοὺς Λευκοὺς καί στοὺς Μαύρους.

Σέ μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ἐσωτερικότερη συνοχὴ σ' ἓνα λαό, ἀποτελεσμά τῆς ἀπομόνωσῆς του μέσα σέ ἄλλες, ἐχθρικές γι' αὐτόν ἀνθρώπινες κοινωνίες. Οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) δέν εἶχαν καμιά κρατικὴ ὀργάνωση μέχρι τό 1948 καί σκόρπισαν στόν τότε κόσμῳ, ὅπου γνώρισαν ἐπὶ αἰῶνες ἐχθρότητες, κακουχίες, ἐξορίες, τὰ φοβερά γκέτο, τὰ στρατόπεδα

* Τὰ θεμέλια τοῦ 19ου αἰῶνα.

κριτικὴ
τῆς φυλετικῆς
θεωρίας

συγκεντρώσεως καί τέλος τά κρεματόρια. Ἄλλά, χάρις στό μεγάλο συνεκτικό δεσμό πού τούς χαρίζει ἡ θρησκεία, διατήρησαν τή συνοχή τους, τήν ψυχική τους ἐνότητα, καί τή φυλετική τους ὁμοιογένεια. Αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε φυλετική ἀξιολόγηση.

Ἄ Ο. Seeck, ἀπό τούς σπουδαίους μελετητές τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἐξηγεῖ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τήν «ἐξαφάνιση τῶν ἀρίστων», ἐξαιτίας τῶν ἐμφύλιων πολέμων, τῶν διώξεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί μ' αὐτό τόν τρόπο θυμίζει κάπως τή θεωρία γιά τή σημασία τῆς φυλῆς.

Υπάρχουν, ἀντιθέτως, παραδείγματα λαῶν, ὅπως ὁ αἰγυπτιακός, ὁ περσικός, πού ἀνέπτυξαν στήν ἀρχαιότητα σπουδαία κρατική ὀργάνωση καί λαμπρό πολιτισμό, ἐνῶ ἀργότερα ὁ ἴδιος λαός στόν ἴδιο χώρο πέρασε σέ δεύτερη ἀκόμη καί τρίτη μοῖρα, χωρίς στό διάστημα αὐτό νά ἔχει ὑποστῆ σοβαρές φυλετικές μεταβολές.

Χρονολογία

Βασικό μέλημα τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐνταξη τῶν γεγονότων στό χώρο καί τό χρόνο. Γιά τή σωστή χρονολόγηση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος (aera, ère) πού ἴσχυε κατά λαούς, ἐποχές καί περιοχές. Ἰδιαίτερα στόν πολυδιασπασμένο ἀρχαῖο κόσμο, ὅπου τά χρονολογικά συστήματα καί ἡμερολόγια δέν ἦταν ἐνιαῖα, παρουσιάζεται ποικιλία στήν ἀφειτηρία καί διάρκεια τοῦ ἔτους, τόν ὑπολογισμό τῶν μηνῶν μέ βάση τήν κυκλική ἐπιανεμφάνιση τῆς σελήνης (σεληνιακό ἡμερολόγιο) ἢ τήν κατανομή τῶν ἡμερῶν μέ βάση τήν ἡλιακή ἀνακύκλιση (ἡλιακό ἡμερολόγιο).

[Τήν ἀνάγκη ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος πολύ πρῶς. Σ' αὐτό τόν βοήθησε ἡ ἐναλλαγή φωτός καί σκότους, ἡ διαδοχική ἐμφάνιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους μέ τήν ἀντίστοιχη ὀλάσηση, ἡ παρατήρηση τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν, τοῦ ἡλίου, τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς σελήνης, πού στάθηκαν ἡ βάση γιά τόν καθορισμό τοῦ ἡμερολογίου σέ ἔτη, μήνες καί μέρες. Ἡ μέρα συνδέεται μέ τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἄξονά της, ἀναλλοίωτη στούς αἰῶνες. Ἡ διάρκεια τῆς κυκλικῆς ἐπιανεμφάνισης τῆς σελήνης, ὑπολογιζόμενη πρακτικά σέ 29 1/2 μέρες, ὑπῆρξε ἡ βάση γιά τή διαίρεση τοῦ ἔτους σέ σεληνιακοὺς μήνες. Τό ἀστρονομικό ἔτος, ἐξισούμενο μέ τή μέση διάρκεια τοῦ τροπικοῦ ἔτους ἀντίστοιχη μέ τό χρόνο τῆς διαδοχικῆς διέλευσης τοῦ ἡλίου ἀπό τό

σημείο της εαρινής ισημερίας, — ισοῦται με 365 μέρες, 5 ὥρες, 48', 46''.

Ἡ διαίρεση τοῦ χρόνου σέ ἑβδομάδες, πού ὀφείλεται στους Ἑβραίους, ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό χριστιανούς καί μουσουλμάνους. Τό Σάββατο, ἡμέρα ἀναπαύσεως γιά τούς Ἑβραίους, ἀντικαταστάθηκε ἀπό τούς χριστιανούς μέ τήν Κυριακή ἤδη κατά τό Β' αἶωνα.

Οἱ ὑπολογισμοί τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων πού ἔγιναν ἀπό τούς ἀρχαίους λαούς δέ συνέπιπταν ἐντελῶς μέ τόν ἀστρονομικά ἀκριδῆ χρόνο καί ἡ διαφορά τῶν λίγων λεπτῶν ἢ μερικῶν ὥρῶν συσσωρευόταν κάθε χρόνο, προκαλώντας ἔτσι φανερές ἀποκλίσεις ἀπό τόν πραγματικό. Αὐτό παρακίνησε τούς ἀστρονόμους νά ἐπινοήσουν διάφορους τρόπους θεραπείας τῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στό ἰσχύον ἡμερολόγιο καί τόν ἀστρονομικά ἀναγκαῖο χρόνο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων (ἡλιου, σελήνης), πού ἀποτελοῦσε τή βάση τοῦ ἡμερολογίου. Ἐτσι παρεμβλήθηκαν «ἐπαγόμενες ἡμέρες», «ἐμβόλιμος μήνας» καί ἐπινοήθηκε τό «δίσεκτο ἔτος».

Ἀπό τούς ἀρχαίους λαούς ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι καί οἱ Ρωμαῖοι, εἶχαν ἀμιγῆς ἡλιακό ἡμερολόγιο, ἄλλοι ἀμιγῆς σεληνιακό, ἄλλοι μεικτό· κατά συνέπεια κυμαινόταν ὁ ἀριθμός τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους (360, 365), τῶν μηνῶν (29, 30), καθώς καί ἡ ἑναρξη μηνῶν καί ἔτους. Π.χ. στό ρωμαϊκό ἀρχή τοῦ ἔτους ἦταν ἡ 1η Ἰανουαρίου, ἐνῶ στό αἰγυπτιακό ἡ 1η τοῦ μήνα Θῶθ πού γιά τά τρία κοινά, ἔτη συμπίπτει μέ τίς 29 Αὐγούστου καί γιά τό δίσεκτο μέ τίς 30 Αὐγούστου. Ἡ παρεμβολή δηλαδή τῶν ἐπαγόμενων ἡμερῶν ἢ τοῦ ἐμβόλιμου μήνα προκαλοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη σύγχυση, ἀφοῦ συχνά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό ἔτος νά μὴn ἔχει σταθερῆ ἀρχή.

Ἡ καθιέρωση νέου χρονολογικοῦ συστήματος ἢ ἡ ἀντικατάσταση ὑπάρχοντος εἶναι δυνατό νά συνδέεται μέ πολιτικές ἢ κοινωνικές ἀνακατατάξεις ἢ τήν ἀποδοχή νέας θρησκείας ἢ τήν κατάκτηση ἀπό ἄλλο λαό. Π.χ. οἱ Σελευκίδες καθιέρωσαν δικό τους χρονολογικό σύστημα μέ ἑναρξη τήν 1η Δίου (= 1η Ὀκτωβρίου) τοῦ 312 π.Χ. Ἡ νίκη τοῦ Ἀκτίου (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) ἀπέτελεσε ἀφετηρία νέου χρονολογικοῦ συστήματος πού ἐπικράτησε σέ μεγάλο μῆμα τῆς Ἀνατολῆς, καί ἡ μετοικεσία (Hidjra = Ἐγείρα) τοῦ Μωάμεθ ἀπό τή Μέκκα στή Μεδίνα ἔγινε ἡ ἀρχή ἄλλου πού ἰσχύει καί σήμερα σ' ὅλο τό μουσουλμανικό κόσμο. Ἡ ἀρχή τοῦ ἔτους ὀρίστηκε

τήν 1η Μουχαρέμ (= 16 Ιουλίου 622) με βάση την κυκλική επανεμφάνιση της σελήνης· κατόπιν τούτου τό μουσουλμανικό έτος διαιρέθηκε σέ 12 σεληνιακούς μήνες, ύπολειπόμενο κατά μερικές μέρες του ήλιακού, σέ τρόπο που κάθε χρόνο ή διαφορά μεταξύ αυτού και των χρονολογικών συστημάτων, τά όποία στηρίζονται στόν ήλιακό κύκλο, μεγαλώνει και μετά από 33 χρόνια τό μουσουλμανικό διαφέρει κατά ένα όλόκληρο έτος.

Στήν πιό ριζοσπαστική της περίοδο ή Γαλλική Έπανάσταση επίδωξε νά αντικαταστήσει τό ίσχύον χρονολογικό σύστημα με άλλο του όποιου άφετηρία όρίστηκε ή κατάργηση της βασιλείας και ή άνακήρυξη της Δημοκρατίας (1e Vendémiaire = 22 Σεπτεμβρίου 1792). Ταυτόχρονα άλλαξαν τά όνόματα των μηνών με νέα, δηλωτικά των καιρικών συνθηκών. Πίνακες συγχρονισμού του χρονολογικού συστήματος της Γαλλικής Έπανάστασης με τό γρηγοριανό δλ. πρόχειρα στό L' *histoire et ses méthodes** (Encyclopédie de la Pléiade), Paris 1961, σ. 1570-1575, όπου και τά όνόματα των μηνών του έπαναστατικού ήμερολογίου. Χρονολογικό σύστημα και ήμερολόγιο έγκυρα έλάτφθηκαν με την ίδρυση της Αυτοκρατορίας από τό Ναπολέοντα με άπόφαση της Γερουσίας από 22 fructidor έτ. XII = 9 Σεπτεμβρίου 1805 και άρχή έφαρμογής την 1η Ιανουαρίου 1806. Μόνο μερικά πολύ σπουδαία γεγονότα της Έπανάστασης ταυτίστηκαν τόσο άπόλυτα με τή νέα ήμερολογιακή όριοθέτηση, που πέρασαν έτσι στην Ιστορία. Με την άναφορά στην 9η Thermidor (= 27 Ιουλίου 1794) όλοι έννοούμε την άνατροπή του Ροβεσπιέρου και στην 18 Brumaire (= 9 Νοεμβρίου 1799) τό πραξικόπημα του Ναπολέοντα που άνέτρεψε τό Διευθυντήριο.

Στόν άρχαίο κόσμο, έκτός από τή διάρκεια του έτους και τό είδος του ήμερολογίου, διαφέρει και ή άφετηρία του ύπολογισμού του συστήματος. Η κατά Όλυμπιάδες χρονολόγηση έγινε γενικά άποδεκτή από τους Έλληνες χάρι στον πανελλήνιο χαρακτήρα της πεντητηρικής (= κάθε τέσσερα χρόνια) γιορτής. Η πρώτη Όλυμπιάδα τοποθετείται στό 776 π.Χ. Οί Ρωμαίοι χρησιμοποιούν δύο χρονολογικά συστήματα. Στο ένα ή χρονολόγηση μετριέται από κτίσεως Ρώμης (έτ. 753 π.Χ.), τό άλλο στηρίζεται στην έτήσια άρχή της ύπατειας και κάθε έτος προσδιορίζεται με τή μνεία των δύο ύπατων.

* Η Ιστορία και οί μέθοδοί της.

Μέ την κατάργηση της ύπατειας τό 541 μ.Χ. από τόν Ίουστινιανό άχρηστεύθηκε τό σύστημα· διατηρήθηκε μόνο για ένα διάστημα, κυρίως στα έγγραφα, μέ την έξής διατύπωση: *καί μετά την ύπατειάν Βασιλείου έτους τάδε...* Ο Βασιλείος, ως ό τελευταίος ύπατος, πήρε τή θέση χρονολογικού όρόσημου. Διάφορες έλληνικές πόλεις υιοθέτησαν ως τρόπο χρονολόγησης τήν άναφορά σέ όρισμένη έτήσια άρχή τής πόλης, αναγράφοντας π.χ. στήν Άθήνα τό όνομα του άρχοντα (πού γι' αυτό τό λόγο πήρε άργότερα και τήν προσωνυμία *ετώννμος*), στή Σπάρτη τών έφόρων, στό Άργος τής ίέρειας τής Ήρας.

Ο χριστιανικός κόσμος αισθάνθηκε τήν άνάγκη νά διακηρύξει και στό κεφάλαιο αυτό τήν αντίθεση του μέ τίς παλαιότερες θρησκείες, δημιουργώντας ένα νέο χρονολογικό σύστημα, πού νά συνδυάζει τά ίστορούμενα στήν Παλαιά Διαθήκη για τή Δημιουργία του κόσμου μέ τή διδασκαλία του Ευαγγελίου για τήν ένσαρκωση του Κυρίου, τό σταυρικό Πάθος και τήν Άνάσταση. Κατά τόν ύπολογισμό (έσφαλμένο κατά 5-7 χρόνια) πού έκαμε στίς άρχές του 5' αιώνα ό μοναχός Διονύσιος ό Μικρός, ή γέννηση του Χριστού, και συνεπώς τό έτος 1 τής σημερινής χρονολογίας, συμπίπτει μέ τό έτος 5509/8 από τής σύστασης του σύμπαντος κατά τό βυζαντινό λεγόμενο και τό έτος 5493/2 κατά τό άλεξανδρινό σύστημα.

Μέ τήν πολιτική έννοποίηση και πολιτιστική άφομοίωση πού έπήλθε στους κόλπους τής βυζαντινής αυτοκρατορίας έξαλείφθηκαν τά τοπικά χρονολογικά συστήματα, τά όποια ίσχυαν στίς διάφορες πόλεις και περιοχές τής Άνατολής, και έπικράτησε ένιαίο σύστημα. Η άρχή του έτους στό Βυζάντιο σταθεροποιήθηκε στήν 1η Σεπτεμβρίου, ήμερομηνία στήν όποία τοποθετήθηκε από τό δεύτερο μισό του 5' αιώνα και ή άρχή τής ινδικτιώνας. Μέ τόν όρο ινδικτιώνα (μεταγραφή του λατινικού *indictio*) νοείται πρώτα δεκαπενταετής χρονικός κύκλος, πού είχε τήν προέλευση του στον καθορισμό τής φορολογίας τής γής, και δεύτερο κάθε έτος αυτού του κύκλου. Άριθμείται δηλαδή πρώτη ινδικτιώνα, δεύτερη, τρίτη και ούτω καθεξής ως τή δέκατη πέμπτη, όποτε άρχίζει πάλι ή άρίθμηση από τήν άρχή (πρώτη ινδικτιώνα, δεύτερη κτλ.).

Τό Ίουλιανό ήμερολόγιο (= έτος 365 ήμερών και προσθήκη μιās ήμέρας κάθε τέταρτο έτος), όπως όνομάζεται από τό όνομα του εισηγητή του Ίουλίου Καίσαρα στα 45 π.Χ., ίσχυσε για αιώνες.

Παρατηρήθηκε όμως ότι σχεδόν κάθε εκατονταετία παρουσιαζόταν διαφορά μιάς ημέρας από την πραγματικότητα. Στη διόρθωση προέβει ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (από τον οποίο πήρε το όνομα Γρηγοριανό ημερολόγιο), συνίσταται δέ στην παράλειψη της δίσεκτης ημέρας (29 Φεβρουαρίου) από τα έτη των αιώνων που τα άρχικά τους ψηφία δέν είναι διαιρετά με τό τέσσερα· δηλαδή δίσεκτα έτη είναι μόνο τά έτη 1600, 2000, 2400 κτλ., όχι όμως και τά 1700, 1800, 1900, 2100, 2200 και ούτω καθεξής. Τό ημερολόγιο ίσχυσε άμέσως (1582) στό τότε παπικό κράτος και τά περισσότερα καθολικά, θαυμαία δέ έγινε άποδεκτό και στη λοιπή Εύρώπη· στη Ρωσία εισήχθει μετά την επανάσταση του 1917, στην Τουρκία τό 1914 και στην Ελλάδα τό 1923.

Βασικό για τή μελέτη των χρονολογικών συστημάτων και ημερολογίων του άρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου είναι τό έργο του V. G r u m e l: *La chronologie*, Paris 1958, πλούσιο σε πίνακες συγχρονισμού των διαφόρων χρονολογικών συστημάτων και καταλόγους ήγεμόνων, παπών, πατριαρχών κτλ. Για τή χρονολογία του άρχαίου έλληνορωμαϊκού κόσμου ειδικό έγχειρίδιο: A. E. K. Samuel: *Greek and Roman chronology. Calendars and years in classical Antiquity* (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 1 Teil 7)* München 1972.

Ίστορική γεωγραφία

ή έννοια
της ιστορικής
γεωγραφίας

Ή ιστορική γεωγραφία εξετάζει τή φυσιογνωμία της επιφάνειας του εδάφους, την επικοινωνία και τίς μετακινήσεις των ανθρώπινων ομάδων μέσα σε όρισμένα χρονικά πλαίσια. Ένδιαφέρεται δηλαδή για την κατάσταση και τίς μεταβολές της γήινης επιφάνειας σε σχέση με τά ιστορικά γεγονότα. Οί όρεινοι όγκοι, ή διάταξη των όροσειρών, ή φύση των άκτών, τά συμπλέγματα των νησιών προσδιορίζουν βασικά τούς τρόπους επικοινωνίας των λαών αλλά και τίς δυνατότητες διεισδύσεως των ξένων μεταναστών, επιδρομών, καθώς και τούς τρόπους άμυνας των κυρίων της χώρας, τουλάχιστον στό παρελθόν, γιατί τά σημερινά τεχνικά μέσα έχουν σε πολλές περιπτώσεις μεταβάλει τά παλιά δεδομένα. Όλοι ξέρουμε πώς ή φύση του εδάφους επηρεάζει τον τρόπο άμυνας ή ανάπτυξης των

* Έλληνικό και ρωμαϊκό χρονολογικό σύστημα. Ημερολόγια και έτη κατά την κλασική άρχαιότητα (Έγχειρίδιο Αρχαιολογίας).

Ἡ χάρτα τοῦ Ρήγα, Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δυνάμεων ἑνὸς στρατοῦ, ἂν δηλαδή πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μεσώματα ἵπλικοῦ ἢ ἂν ὁ ἔχθρος ἔχει νὰ περάσει κλεισοῦρες, ὅποτε στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἄμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τό πέρασμα κρατιέται με ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τά παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τή σημασία τοῦ ἵπλικοῦ ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στή δεύτερη περίπτωση, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες

οί επιπτώσεις
των γεωγρα-
φικών
μεταβολών
στην ιστορική
ζωή,
ιδιαίτερα
στην
οικονομι-
κή ζωή.

ἀντιστάθηκαν σέ πολυάριθμο περσικό στρατό, καί ἀπό τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση τήν καταστροφή τοῦ Δράμαλη στά Δερβενάκια (1822).

Στήν ἱστορική γεωγραφία ἔχουμε νά προσέξουμε διάφορους το-
μεῖς. Πρῶτα-πρῶτα τίς φυσικές μεταβολές τοῦ τοπίου στό πέρασμα
τοῦ χρόνου. Πολλές πόλεις παράλιες στήν Ἀρχαιότητα (π.χ. Μίλη-
τος, Πριήνη, Ραδέννα) ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τήν ἀκτή ἔξαιτίας
τῶν προσχώσεων. Ἄλλες φορές πάλι οἱ ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων
δημιουργοῦν ἕνα τεχνικό ἔργο πού φέρνει μεταβολές στίς θαλάσσιες
συγκοινωνίες μέ σπουδαῖες οἰκονομικές συνέπειες καί ἐπιπτώσεις
πολιτικές καί στρατιωτικές. Π.χ. ὁ Ἴσθμός τῆς Κορίνθου εἶχε σημα-
σία γιά τήν ἐπικοινωνία μεταξύ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καί τῆς
Ἰταλίας. Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τό ἄνοιγμα τῆς διώρυγας τοῦ
Σουέζ πού συντόμευσε πολύ τό ταξίδι πρὸς τίς Ἰνδίες, τήν Ἄπω
Ἀνατολή καί τήν Αὐστραλία καί γιά καιρό ἦταν σπουδαῖο κλειδί
στήν ἀποικιακή πολιτική τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί στή διακίνηση
τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου. Ἐπίσης οἱ θαλάσσιοι δρόμοι πού ἄνοιξαν
γιά τήν ἀνθρωπότητα μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς εἶχαν ἄμεσες
συνέπειες στήν οἰκονομία τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου καί ἰδιαίτερα τῆς
ναυτιλιακῆς κίνησης στή Μεσόγειο. Ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ
Ἀλεξάνδρεια καί ἀργότερα ἡ Βενετία καί ἡ Γένοβα ἔπαψαν νά
ἔχουν τήν ἐμπορική σπουδαιότητα πού εἶχαν ἐπί αἰῶνες, ἀφότου ἡ
ἀφητηρία τῶν ναυτιλιακῶν γραμμῶν μετατοπίστηκε στά λιμάνια τοῦ
Ἀτλαντικοῦ.

[Τά τοπωνύμια δηλώνουν τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, τήν ὑδρο-
γραφία τοῦ χώρου, τή φυτεία, τίς καιρικές συνθήκες, τήν ὑπαρξη
ὄχρου, τό πέρασμα ξένων λαῶν καί παρέχουν στόν ἱστορικό ἐνδεί-
ξεις χρήσιμες γιά τή μελέτη ἐθνολογικῶν θεμάτων. Στόν εὐρωπαϊκό
χώρο συνυπάρχουν τοπωνύμια πού μαρτυροῦν τό πέρασμα καί τήν
ἐγκατάσταση διάφορων λαῶν. Θά περιορισθῶ σέ παραδείγματα πού
σχετίζονται εἴτε μέ τόν ἑλληνικό χώρο εἴτε μέ τόν Ἑλληνισμό. Εἶναι
γνωστό ὅτι ὑπάρχουν προελληνικά τοπωνύμια, ὅπως ὁ Λυκαθητός,
Ἵμηττός, Μένδη, Λάρισα, κι ἀκόμη σλαβικά καί ἀλβανικά σέ ἑλλη-
νικές περιοχές. Ἡ ὑπαρξη σλαβικῶν τοπωνυμίων κυρίως σέ ὄρεινά
σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι τό μόνο κατάλοιπο τῆς σλαβικῆς
διεισόδου κατά τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς περιόδου· δείχνουν τόν
ποιμενικό χαρακτήρα τοῦ λαοῦ πού ἔμεινε μακριά ἀπό τά ἀστικά

κέντρα, τά όποία διατήρησαν τίς άρχαίες όνομασίες τους, όπως Άθήνα, Κόρινθος, Άργος, Θήβα, Πάτρα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα κτλ. Συλλογή τών σλαβικών τοπωνυμίων του έλληνικού χώρου έπιχείρησε ό M. V a s m e r: Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl. 12, Berlin 1941, άλλ' όπως άπέδειξε ό ειδικός τής τοπωνυμικής Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ά ς στίς μελέτες του Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen στα Byzantinische Zeitschrift τ. 41 (1941) σ. 351-381 και Griechische Ortsnamen αὐτόθι τ. 42 (1942/1949) σ. 76-90, πολλά άπ' αυτά ανάγονται σέ έλληνικές ρίζες και είναι άσχετα μέ τούς Σλάβους. Τό ΙΔ' αιώνα έχουμε άλβανικούς έποικισμούς στην έλληνική ύπαιθρο, όπου έμειναν ως τά σήμερα μερικά άλβανικά τοπωνύμια.

Ώραίο παράδειγμα διατήρησης τοπωνυμίων έπί χιλιετηρίδες μόνον άπό τήν προφορική παράδοση θεωρώ τή Βραύνα στην Άττική που δείχνει τήν άδιάκοπη συνέχεια άπό τήν Άρχαιότητα ως τίς μέρες μας. Πρίν άπό τριάντα χρόνια άποκαλύφθηκαν στην περιοχή θραύσματα άγγείων που όδήγησαν στην άνασκαφή του χώρου και τήν άποκάλυψη του ίερου τής Βραυρωνίας Άρτέμιδας μέ πολύ ένδιαφέροντα άγάλματα, έπιγραφές κτλ. που μαρτυρούν τή λατρεία τής Θεάς. Η Άρτεμη πήρε τό λατρευτικό όνομα Βραυρωνία άπό τό τοπωνύμιο.

Η έλληνική ήταν ή γλώσσα του πληθυσμού τής βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όταν ή Μικρά Άσία κατακτήθηκε άπό τούς Όθωμανούς έμειναν τά όνόματα τών πόλεων, τά όποία διατηρήθηκαν ως σήμερα στην τουρκική φωνητική άπόδοση μέ τήν έλληνική τους ρίζα. Σημειώνω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα και πρώτο τής Κωνσταντινούπολης, σημερινής Ιστανμπούλ, που είναι ή μεταγραφή του έλληνικού "στην Πόλη"· στίς όνομασίες άλλων μεγάλων πόλεων τής Τουρκίας: Ίζμίρ = (εις) Σμύρνη, Ίζνίκ = (εις) Νίκαια Ίζμίτ = (εις) Νικομήδεια, Σιδάς = Σεβάστεια, Μαλάτια = Μελιτηνή, Καϊζεριέ = Καισάρεια, Κιουτάχεια = Κοτυάειον, Κόνιε = Ίκόνιον κτλ. διατηρούνται τά βυζαντινά - έλληνικά τοπωνύμια.

Έπίσης στή νότια Ίταλία και Σικελία έχουν διατηρηθεί πολλά άπό τά άρχαία έλληνικά τοπωνύμια είτε αὐτούσια είτε κάπως παραφθαρμένα, όπως Syracusa = Συρακούσες, Messina, Grigenti = Άκράγας, Otranto = Ύδροϋς, Napoli = Νεάπολις, Trapani = Δρέπανον, Monopoli κ.ά.

Ἄκόμη πρέπει νά προσέξουμε τίς πόλεις μέ ἱστορική συνέχεια. Διατηροῦν στό παλιό τους τμήμα τή ρυμοτομία πολλές φορές ἀπό τήν ἰδρυσή τους. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τούς δρόμους πού ὀδηγοῦν ἀπό τό κέντρο πρὸς τὰ περὶχωρα καί τήν ὑπαιθρο γενικά. Οἱ δρόμοι μένουں χιλιετηρίδες ὁλόκληρες στὰ ἴδια χαράγματα. Τό βλέπουμε στήν Ἀττική, τή Ρώμη, τήν Κωνσταντινούπολη, τή Βιέννη, καί τή Βενετία. Οἱ δρόμοι τῆς Ἀττικῆς π.χ. πρὸς τό Μαραθῶνα, ἡ ὁδὸς Μεσογειῶν πρὸς τό Λαύριο ἢ ἡ Ἱερά Ὀδὸς ἀκολουθοῦν τό χάραγμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Στίς ἀνασκαφές τῶν Φιλίππων ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο τμήμα τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ. Στήν Ἰταλία οἱ ἐθνικοὶ δρόμοι, οἱ μεγάλες δηλαδή ὀδικές ἀρτηρίες πού συνδέουν τίς πόλεις μεταξύ τους, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι, Φλαμινία, Αἰμιλία, Ἀπλία, Αὐρηλιανή ὁδὸς κτλ... ὀνομασμένοι ἀπὸ τό *nomen gentilicium* τοῦ Ρωμαίου ἀρχοντα στόν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ χάραξή τους. Σῶζονται ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τή Ρώμη τμήματα ἀπὸ τό ἀρχαῖο πλακόστρωτο τῆς Ἀπλίας ὁδοῦ καί ὅπως φαίνεται καί ἡ μεγαλόπρεπη κατάληξή της: οἱ δύο ἀρχαῖες κολόνες πού χαιρετίζουν ἀπὸ τό ὑψωμα τῆς προκουμαίας τοῦ Brindisi τὰ καράδια ἀπὸ τήν Ἀνατολή. Σῶζονται ἀκόμη καί ἀρχαῖα γεφύρια σέ χρήση μέχρι σήμερα, ὅπως τό Ponte Milvio (= Pons Milvius) στή Ρώμη. Ἡ rue Saint Jacques στό Παρίσι ἀνηφορίζει δίπλα ἀπὸ τή Σορδόνη, ὑπενημιζοντας ὅτι αὐτήν ἀκολουθοῦσαν οἱ προσκυνητές ἀπὸ τό Βορρά γιά τόν ἅγιο Ἰάκωβο τῆς Compostella στήν Ἰσπανία. Τήν Εὐρώπη, Μικρά Ἀσία, Ἑγγύς Ἀνατολή διέσχίζαν ἀρχαῖοι δρόμοι πού τοὺς ἀκολουθοῦσαν ταχυδρόμοι, ἔμποροι, προσκυνητές, στρατός. Μοναδικός εἶναι ὁ λεγόμενος «δρόμος τῆς μετάξης» πού διασχίζει τήν Κεντρική Ἀσία.

Τά σύνορα εἶναι καί αὐτά ἕνα στοιχεῖο πού πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη του ὁ ἱστορικός. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν εἰδικές κολόνες σέ διάφορα σημεῖα πού ὀρίσκονται πολλές φορές στή θέση τους. Ξέρουμε τό ρωμαϊκό σύνορο (limes) στή Μ. Βρετανία, Ραιτία, Παννονία, Συρία, Β. Ἀφρική. Τά φυσικά ἐμπόδια, ἰδίως μεγάλα ποτάμια, χρήσιμα ὡς ἀμυντική γραμμὴ, συνηθέστατα μεταβάλλονται σέ σύνορο. Ἐτοί ὁ Δούναβης, ὁ Εὐφράτης, ὁ Τίγρης ἦταν τὰ φυσικά σύνορα αἰῶνες ὁλόκληρους στή Ρωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἰδίως παλαιότερα τό μεγάλο ποτάμι ἦταν πολὺ δύσκολο νά-ξευθεῖ καί οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν εἰδικὴ ὑπηρεσία μέ πλοίαρια γιά τήν ἐπιβλεψὴ καί ἀμυνα στό Δούναβη.

Πηγές για την ιστορική γεωγραφία είναι, εκτός από το ίδιο το φυσικό τοπίο, τα σωζόμενα μνημεία και κατασκευές, όπως επιγραφές, *μιλιάρια* — έτσι ονομάζονταν οι τοποθετημένοι στις οδικές άρτηριές κιονίσκοι, για να δείχνουν τις αποστάσεις από τη Ρώμη και αργότερα από την Κωνσταντινούπολη —, αλλά και οι γραπτές μαρτυρίες: αφηγηματικές πηγές, ιδίως ιστορικές, γεωγράφοι (Στράβων, Πτολεμαίος), χάρτες, πορτολάνοι (όδηγοί για τη ναυσιπλοΐα σχετικοί με τα λιμάνια), περιηγητές. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία αναπτύχθηκε ή συνήθεια να πηγαίνουν για προσκύνημα στους Άγιους Τόπους κι έτσι έχουμε από διάφορες έποχές περιγραφές ταξιδιωτών από τη Δύση προς την Ιερουσαλήμ. Από τον Δ΄ αιώνα έχουμε την περιγραφή αυτού του ταξιδιού από μία μοναχή (Peregrinatio Aetheriae). Πολύτιμες είναι οι αφηγήσεις για την Ανατολή κατά τον ΙΔ΄-ΙΕ΄ αιώνα περιηγητών από τη Δύση, όπως των Johann Schiltberger, Bertrand de la Brocquiere, ή από τη Ρωσία, όπως του Γγνάτιου του Σμολένσκ ή Αράθων, όπως του Ίμπν Μπατούτα. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι ξένοι περιηγητές που επισκέφτηκαν την Ελλάδα και Μικρά Ασία διέσωσαν σημαντικές πληροφορίες, εθνολογικές, οικονομικές και κοινωνικές. Ακόμη μερικοί κράτησαν σκίτσα από μνημεία (τόν Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, τόν Παρθενώνα) ή για τις ένδυμασιές των κατοίκων διαφόρων περιοχών.]

Κατανομή τῆς ιστορικῆς ὕλης καὶ διαίρεση τῆς ιστορίας σέ χρονικῆς περιόδους

Ἡ ἀπεραντοσύνη τῆς ιστορικῆς ὕλης, ἡ ἔκταση τῶν ιστορικῶν χρόνων, ἡ διαφορετικὴ ἀρχὴ τῆς ιστορικῆς ἐποχῆς σέ κάθε λαό, ἡ παγκοσμιότητα, πού χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρωπότητος στοὺς τελευταίους αἰῶνες, κατέστησαν ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη τῆς κατανομῆς τῆς ιστορικῆς ὕλης. Κι ἐπειδὴ τὸ ιστορικὸ γίνεσθαι χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀλληλουχία, ἐνῶ κάθε τομὴ παρουσιάζει μεγαλύτερη ἢ μικρότερη αὐθαιρεσία, ἦταν φανερὴ ἡ ἀνάγκη ἀποδοχῆς ὀρισμένων κριτηρίων γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς ιστορικῆς ὕλης. Εὐκολότερη φαίνεται ἡ διαίρεση στὸ χρόνο καὶ πιο δύσκολη σέ ἀναφορὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο. Διαμορφώθηκε κατὰ συνέπεια ἡ χρονικὴ διαίρεση: α) σὲ Ἀρχαίους χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐμφανίζονται στὸ ἱστορικὸ προσκῆνιο οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου καὶ Ἑγγύς Ἀνατολῆς: Αἰγύπτιοι,

*ἀνάγκη
διαίρεσης
τοῦ ἱστορικοῦ
χρόνου*

*περίοδοι
τῆς ἱστορίας*

Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Χετταῖοι, Ἑβραῖοι, Μῆδοι, Πέρσες, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι· δ') στο Μεσαίωνα, πού περιλαμβάνει τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καί τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου (ὁ ὄρος Μεσαίωνας προκάλεσε ἀντιρροήσεις, γιατί δέν προήλθε ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἀλλά ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά πληρωθεῖ τό κενό μεταξῦ τῶν δύο ἄλλων περιόδων) καί γ') στοὺς Νεότερους χρόνους, πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ὅλο καί περισσοτέρων λαῶν τοῦ πλανήτη μας καί τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καλύπτουν τήν ἱστορία ὄλων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς — Ἰνδιῶν, Κίνας, Ἰαπωνίας — καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς ἀκολουθεῖ δική της διαίρεση. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπέκτειναν τήν ἐπιρροή τους μέ τή μά ἢ τήν ἄλλη μορφή (πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική) καί στίς ἄλλες ἡπείρους, ἐντάχθηκαν κι αὐτές στά πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

συμβατικότη-
τα
τῶν ἱστορι-
κῶν τοιμῶν

Πολὺ ἔχει συζητηθεῖ ὁ προσδιορισμὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων καί ἰδιαίτερα τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τήν ἱστορία τῶν μεσογειακῶν λαῶν καί ἐκείνων τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς παρακολουθοῦμε ἀπό διαφορετικὴ χρονικὴ ἀφετηρία, ἀνάλογα μέ τὰ διασωθέντα γιά τόν καθένα γραπτὰ μνημεῖα καί τήν ἀνάγνωση τῶν γλωσσῶν στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτὰ γραφεῖ, φτάνοντας γιά τοὺς Αἰγύπτιους καί Σουμέριους λίγο μετά τό 3000 π.Χ. Ἡ ἀνάγνωση τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ἢ ὁποῖα ἀποδείχθηκε ὅτι ἀποδίδει ἑλληνικὴ γλῶσσα, μαζί μέ τό ἀρχαιολογικὸ ὕλικό καί τή μεταγενέστερη ἱστορικὴ παράδοση ἐπιτρέπει τή μετάθεση τῆς ἀρχῆς τῆς γραπτῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας γύρω στά 1200 π.Χ. Ἀκολουθεῖ τό μεγάλο χάσμα τοῦ λεγόμενου ἑλληνικοῦ μεσαίωνα· κι ἔτσι φτάνουμε στήν πρώτη ἐκτεταμένη γραπτὴ μαρτυρία πού ἀποτελοῦν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη (Θ' - Η' αἰῶνες).

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιά τόν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ ὡς χρονικὰ ὁρόσημα τὰ ἔτη 284 (ἀνοδος τοῦ Διοκλητιανοῦ στό θρόνο), 324 (ἦττα τοῦ Λικίνιου καί μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπόφαση γιά τήν ἵδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης), 337 (θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου), 395 (θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Α' καί διανομή τῆς αὐτοκρατορίας στοὺς δύο γιούς του, ἀπό τοὺς ὁποῖους ὁ Ἀρκάδιος ἐξουσιάζει τήν Ἀνατολή καί ὁ Ὀνώριος τή Δύση), 476 (κατάλυση

του δυτικού ρωμαϊκού κράτους), 565 (θάνατος του Ιουστινιανού Α').

Ο δυτικοευρωπαϊκός χώρος, πλὴν τῆς Μεσογείου, εισέρχεται στήν ιστορική περίοδο στους τελευταίους προχριστιανικούς αἰώνες, ὅταν νέοι βαρβαρικοί λαοί ἔρχονται λιγότερο σέ εἰρηνική ἐπαφή καί περισσότερο σέ πολεμική σύγκρουση μέ τό ρωμαϊκό κράτος.

Ἐπίσημο τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα θεωρεῖται ἀπό μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τό 1453, ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τοὺς Τούρκους καί τοῦ τέλους τοῦ Ἐκατονταετοῦς πολέμου. Σ' αὐτά ἔρχεται νά προστεθεῖ ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας (1457 πρῶτο χρονολογημένο ἔντυπο τό ψαλτήριο τοῦ Mainz), πού ἄλλαξε τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικοί ἱστορικοί μεταφέρουν τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα στήν ἐποχή τῆς ἀνακαλύψεως τῶν Νέων Χωρῶν (στά 1492 ὁ Κολόμβος ἔφθασε στήν Ἄμερική), ἐνώ ἄλλοι, δίνοντας ἰδιαίτερη σημασία στή θρησκευτική μεταρρύθμιση, κατεβαίνουν στό ἔτος 1517 ὅταν ὁ Λούθηρος θυροκόλλησε τίς "θέσεις" του στόν ἀνακτορικό ναό τῆς Βιττεμβέργης.

Τέλος, ἀρχισε νά ἀναπτύσσεται ἡ τάση νά ἀποκοπεῖ τό τελευταῖο μέρος τῶν Νεότερων Χρόνων καί νά ἀποτελέσει νέα ἐνότητα μέ τήν ὀνομασία "Σύγχρονοι Καιροί" ἢ "Σύγχρονη ἐποχή". Ἀλλά κι ἐδῶ ἀνέκυψε θέμα ἀφετηρίας. Μερικοί πρότειναν ὡς ὀρόσημο τήν ἐναρξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (1789), ἄλλοι ὁμως φτάνουν στόν εἰκοστό αἰῶνα κι ἀρχίζουν τοὺς Σύγχρονους Καιρούς μέ τήν κήρυξη τοῦ πρῶτου παγκόσμιου πολέμου (1914).

Ἄπ' ὅσα πρό ὀλίγου ἀνέφερα γίνεται φανερό ὅτι ἡ διαίρεση σέ Ἀρχαιότητα, Μεσαίωνα, Νεότερους Χρόνους – ἴσως καί Σύγχρονους Καιρούς – χρησιμὴ καί πρακτική, ἔχει συμβατικό χαρακτήρα, γιατί τὰ χαρακτηριστικά κάθε περιόδου δέ διαμορφώνονται αὐτόματα ἀπό τῆ μά μέρα στήν ἄλλη οὔτε παρουσιάζονται ταυτόχρονα σ' ὄλο τόν ἱστορικό χώρο. Καί μέσα στίς μεγάλες αὐτές περιόδους πάλι ἡ ἱστορική ὕλη κατανέμεται μέ διάφορα κριτήρια εἴτε χρονικά (π.χ. Ἱστορία τῆς Ἀναγέννησης, Ἱστορία τοῦ ΙΣ' καί ΙΖ' αἰῶνα) εἴτε γεωγραφικά (Ἱστορία τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἱστορία τῆς Μεσοσηνίας κτλ.) εἴτε κατὰ ἔθνη (Ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων, τῶν Ἑβραίων), εἴτε πολιτικά (Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Ἱστορία τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλείων), εἴτε προσω-

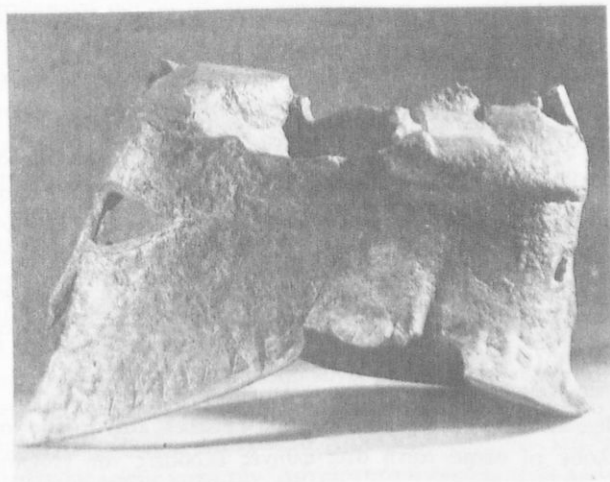
*εἰδολογικά
κριτήρια
σὴν διαίρεση
τῆς ἱστορίας*

πικά (Βιογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ναπολέοντα, του Churchill).

Τά κριτήρια δυνατό να είναι ειδολογικά και να αφορούν τομείς της τέχνης, της λογοτεχνίας, της οικονομίας, της κοινωνικής και πολιτειακής οργάνωσης, όποτε συμπλέκονται με τους αντίστοιχους ειδικούς επιστημονικούς κλάδους. Στις περιπτώσεις αυτές ό συγγραφέας παράλληλα προς τίς μεθοδολογικές ιστορικές γνώσεις, πρέπει να έχει και ειδικότερη παιδεία στον κλάδο πού θά πραγματευτεί την ιστορία του. Π.χ. για την Ιστορία του δικαίου απαραίτητη είναι ή νομική παιδεία, για την Ιστορία της μουσικής πολύ καλή θεωρητική και πρακτική γνώση της μουσικής, όπως για τή συγγραφή Ιστορίας της στρατιωτικής τέχνης ή ακόμα των στρατιωτικών επιχειρήσεων χρειάζεται στρατιωτική παιδεία και εμπειρία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα άποτελεί τό βιβλίο του στρατάρχη M o n t g o m e r y: *History of the warfare** (1968) και σέ γαλλική μετάφραση *Histoire de la guerre* (1970), όπου έκτίθεται ή ιστορία των πολέμων από τους αρχαιότατους χρόνους ως σήμερα. Τό συνέταξε μέ τή βοήθεια δύο ύφηγητών της Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Όξφόρδης, μιά και ό ίδιος εμπειρος και μορφωμένος στρατιωτικός, γνώριζε καλά τά προβλήματα της στρατιωτικής τέχνης αλλά δέν κατείχε σέ βάθος την ιστορία όλων των λαών και έποχών.

* Ιστορία του πολέμου.

Περικεφαλαία κορινθιακού τύπου με επιγραφή "Μιλτιάδης ἀνέ-
θηκεν τῷ Δίῳ". Ἀφιέρωμα τοῦ Μιλτιάδη μετὰ τῆ νίκῃ στό
Μαραθῶνα τό 490 π.Χ. Μουσείο Ὀλυμπίας.

Παγκόσμιες Ἱστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση

Υπάρχουν σήμερα παγκόσμιες ἱστορίες ἀπόλυτα ἐνημέρες, μέ πλούσια βιβλιογραφία, γραμμένες ἀπό τοὺς ἀριστοὺς γιά κάθε λαό καί ἐποχή, ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στό σύγχρονο ἐπίπεδο τῆς ἱστορικής ἐρευνας. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἱστορικής ὕλης καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν γνώσεων καθιστᾷ σήμερα ἀδύνατη τῆ σύνταξη Παγκόσμιας Ἱστορίας ἀπό ἓνα μόνο ἄτομο. Κατά κανόνα οἱ συνεργασίες εἶναι διεθνεῖς· ἄλλοτε ὅμως οἱ συνεργάτες ἀνήκουν στό ἐπιστημονικό δυναμικό τῆς χώρας πού εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς σύνταξης. Στὶς παγκόσμιες ἱστορίες, πού εἶναι καρπὸς συλλογικοῦ μόχθου, ξεχωρίζουν:

Cambridge New Ancient History, Medieval History, Modern History*.

*Ἐκδόσεις Cambridge (νέα σειρά), Ἀρχαία Ἱστορία, Μεσαιωνική Ἱστορία, Νεότερη Ἱστορία.

Histoire Générale* . Θεμελιώθηκε από τον G. Glotz με τη συνεργασία του R. Cohen, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει τους Αρχαίους Χρόνους (έκτός από τα ελληνιστικά βασίλεια) και το Μεσαίωνα.

Peuples et Civilisations** , που κυκλοφορεί σε νέα έκδοση. Clio*** που έχει τουτό το ξεχωριστό σε σχέση με τις άλλες σχεδόν εξαντλητική αναγραφή των πηγών με ειδολογική κατάταξη· επιλογή της κυριότερης και νεότερης διβλιογραφίας, ανάλυση των σημαντικών ιστορικών προβλημάτων κατά εποχές και έκθεση των νεότερων απόψεων. Η σειρά ξαναβγαίνει με κάπως διαφορετική μορφή και χωρίς τα επί μέρους κεφάλαια, στα όποια παρουσιαζόταν ή πρόδος της έρευνας στα διάφορα προβλήματα.

Propyläen Weltgeschichte**** με καλή εικονογράφιση. Fischerweltgeschichte.***** Ο έκδοτικός οίκος Fischer καινοτόμησε ότι περιέλαβε τη σειρά αυτή στις φθηνές εκδόσεις του (τσέπης), παίρνοντας όμως για συνεργάτες ογδόντα εξαιρετους επιστήμονες απ' όλο τον κόσμο.

Storia Universale dei popoli e delle civiltà*****

Στά ελληνικά δεν έγινε ακόμη προσπάθεια ανάλογης πρωτότυπης συγγραφής (Η Ιστορία του Έλληνικού Έθνους αφορά μόνο την Ιστορία του Ελληνισμού). Στά ελληνικά κυκλοφορούν δυο μεταφράσεις· ή μιá λεγόμενη της Unesco δέ φτάνει στο επιστημονικό επίπεδο εκείνων που ανέφερα παραπάνω· ή δεύτερη είναι της Ιστορίας που σύνταξε ή Ακαδημία των Επιστημών της ΕΣΣΔ και άντανακλά τις απόψεις και τό πνεύμα της σοβιετικής επιστήμης.

[Η παρακολούθηση των επιστημονικών επιτευγμάτων σε κάθε κλάδο δεν μπορεί να άφεθεί στη τύχη· ή ενημέρωση είναι αναγκαία καθώς και ή συστηματικότερη οργάνωσή της. Έτσι γεννήθηκε ή κατάρτιση διβλιογραφικών δελτίων είτε από ένα άτομο είτε από

* Ιστορία Γενική.

** Λαοί και πολιτισμοί.

*** Κλειώ (κατά την Έλληνική μυθολογία ή Κλειώ ήταν ή μούσα της Ιστορίας).

**** Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Propyläen)

***** Παγκόσμια Ιστορία (έκδ. Fischer).

***** Ιστορία Γενική των λαών και των Πολιτισμών.

έπιστημονική ομάδα με την πρωτοβουλία ιδρύματος, περιοδικού ή ορισμένου, συγκεκριμένου έπιστήμονα. Τά βιβλιογραφικά δελτία, άλλοτε εξαιρετα και πολύ κατατοπιστικά, άλλοτε περιορισμένα και λιγότερο συστηματικά, κατά κανόνα δημοσιεύονται στά έπιστημονικά περιοδικά του κλάδου. Τά σχετικά με την Ίστορία περιοδικά είτε έχουν γενικό χαρακτήρα και αναφέρονται στην ιστορική ύλη όλων των εποχών είτε σε μιά μόνη εποχή, είτε σ' έναν από τους λεγόμενους βοηθητικούς κλάδους. Για νά έχει ο φοιτητής ή ο νέος έρευνητής ένα πρώτο βοήθημα για νά κατατοπιστεί στή βιβλιογραφία ενός κλάδου ή μιās ιστορικής περιόδου, σημειώνω μερικά από τά πιο συστηματικά βιβλιογραφικά δελτία στά όποια αναγράφονται τά αὐτοτελή έργα και οι μελέτες που δημοσιεύονται σε περιοδικά, τιμητικούς τόμους και άλλα συλλογικά έργα. Για την αρχαία Αίγυπτο βιβλιογραφική ενημέρωση παρέχει τό περιοδικό *Aegyptus* και για τους ανατολικούς λαούς κατά την Αρχαιότητα ή *Zeitschrift für Assyriologie*. Άριστο στό είδος του για την έλληνορωμαϊκή Αρχαιότητα είναι τό *Anpée philologique*, έτήσια έκδοση, ακριβής, απόλυτα ενημερη, με μεθοδική κατάταξη της ύλης, αναγραφή όλων των αὐτοτελών έργων και των σχετικών με αυτά βιβλιοκρισιών, καθώς και ανάλυση του περιεχομένου κάπου έπτακοσίων πενήντα περιοδικών, αρχίζοντας από την προϊστορική Αρχαιότητα και καταλήγοντας στό πρώιμο Βυζάντιο.

Για τή βυζαντινή αυτοκρατορία ή *Byzantinische Zeitschrift* συνεχίζει αδιάκοπα από τό 1892 τή συστηματική κατάρτιση βιβλιογραφικού δελτίου για την περίοδο 324-1453 και για όλους τους κλάδους (Φιλολογία, Ίστορία, Θεολογία, Τέχνη, Διπλωματική, Νομισματική, Γεωγραφία κτλ.). Η Έπετηρίδα της Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών παρέχει τόν πληρέστερο κατάλογο των ελληνικών δημοσιεύσεων για τό Βυζάντιο και τό νεώτερο Έλληνισμό.

International Bibliography of historical sciences και γαλλικά *Bibliographie internationale des sciences historiques*, έτήσια έκδοση επίσης, περιλαμβάνει τά κυριότερα από τά νεώτερα δημοσιεύματα για την Ίστορία όλων των λαών και εποχών καταταγμένα μεθοδικά κατά λαούς, εποχές και θέματα.

Περιορισμένο σε στόχο αλλά χρησιμότητα για τή μεθοδική ανάλυση είναι τό έτήσιο *Historical Abstracts Bibliography of the World's periodical literatures*, στό όποιο καταχωρίζεται περίληψη των περιο-

δικῶν δημοσιεύσεων ὑπὸ τὰ στοιχεῖα P.A.: Modern History Abstracts 1450-1914 καὶ P.B.: Twentieth century Abstracts 1914 καὶ ἔξῃς.

Ἡ Revue historique καινοτομεῖ μὲ τὴ δημοσίευση βιβλιογραφικῶν ἐπισκοπήσεων γιὰ μιά ἐποχὴ, ἓνα ἱστορικό φαινόμενο ἢ ἓνα κράτος σὲ ὀριομένη χρονικὴ περίοδο, στίς ὁποῖες παρέχεται ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἀναγραφόμενων ἐργασιῶν. Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ προσφορά τῆς Historische Zeitschrift, ἡ ὁποία τὶς τελευταῖες δεκαετίες καταρτίζει εἰδικὰ τεύχη (Sonderhefte) γιὰ ἓνα ἢ περισσότερα θέματα μὲ πλήρη κριτικὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει τὸ ἀφιερωμένο καὶ στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα ὑπ' ἀρ. 5 Sonderheft (1973) μὲ τίτλο Literaturübersicht über die Geschichte Neugriechenlands 1453-1945 (= Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας 1453-1945), Veröffentlichungen (= Δημοσιεύματα) 1945-1970 ἀπὸ τὸν Edgar H o s c h σελ. 421-535.

Στὴ Revue des études grecques δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ 1890, κάθε χρόνο ἢ κάθε δευτέρο, δελτίο ἀφιερωμένο ἀποκλειστικά στὴν ἐπιγραφικὴ καὶ σὲ λίγο ἀραιότερα διαστήματα ἄλλο γιὰ τὴν παυρολογία. Καὶ τὰ δύο συντάσσονται ἀπὸ ἀριστεῖς τοῦ κλάδου καὶ περιλαμβάνουν τόσο τὶς ἐκδόσεις τῶν κειμένων, ὅσο καὶ τὰ συναφῆ μελετήματα. Ἰδιαίτερα στὸ δελτίο πού καταρτίζει ὁ Louis Robert μὲ τὴ συνεργασία τῆς Jeanne Robert ἔχει ἐναποθεθῆ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς σοφίας καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κυρίως ἐπιγραφικό κλάδο, τοῦ ὁποίου τὰ χρονικά ὄρια καλύπτει ὁ ἀκαταλόγητος ἐρευνητὴς ἀπὸ τὴν πρώτη Ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τοὺς προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους.

Βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση παρέχουν καὶ ἄλλα περιοδικὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναγραφοῦν ὅλα ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης ξεπερνάει τὸ σκοπὸ τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος ἡ παράθεση καταλόγου τῶν ἑκατοντάδων περιοδικῶν πού ἐκδίδονται σὲ διάφορες χώρες γιὰ τὴν ἐπιστὴμ τῆς Ἱστορίας καὶ τοὺς βοηθητικούς τῆς κλάδους. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα. Γενικῆς Ἱστορίας: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Historical Review, Historia, Historisches Jahrbuch. Συγκεκριμένης περιόδου, π.χ. ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, μὲ ἕλη πού ἐκτείνεται πολλὰς φορὲς στὴ φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἐπιγραφικὴ: The Journal of Hellenic (καὶ ἀντίστοιχα Roman) studies, Revue des études grecques, Bulletin de correspondance hellénique, Hesperia, Historia, Klio, Parola del Passato γιὰ τὸ Βυζάντιο: Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Revue des études

byzantines, Byzantinoslavica, Vijantinckij vremennik· για τή νεώτερη ιστορία: Modern History, Revue de la seconde guerre mondiale, Revue d'histoire moderne (et contemporaine)· για βοηθητικούς κλάδους τής Ιστορίας: Aegyptus, Archiv für Papyrusforschung, Études de papyrologie (παπυρολογία), Numismatic Chronicle, Revue numismatique (νομισματική), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Epigraphica (ἐπιγραφική).

Στήν Ἑλλάδα ἐκδίδονται ἀρκετά ἐπιστημονικά περιοδικά ὄχι καθαρά ἱστορικῆς φύσεως ἀλλά μέ ἐπέκταση στήν ἀρχαιολογία καί φιλολογία. Περισσότερο σαφῆ εἶναι τά χρονικά πλαίσια, π.χ. ἀποκλειστικά γιά τήν Ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο, τοὺς νεώτερους χρόνους. Μνημονεύω μερικά ἀπό τά πιό σπουδαία: Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικά, Βυζαντινά, Ἀθηνά, Μνημοσύνη, Μνήμων, Θησαυρίσματα, τά περιοδικά τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πολυάριθμα, ποικίλης ὕλης (ἱστορικῆς, φιλολογικῆς, γλωσσολογικῆς, λαογραφικῆς), ὄχι ὁμως πάντοτε ὑψηλῆς στάθμης, ἰδιαίτερα στή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων — γιατί ἡ προσφορά τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου εἶναι ὀπωσδήποτε καλῶδεχτη — εἶναι τά περιοδικά πού βάσει τους λαμβάνονται γεωγραφικά πλαίσια, ἐνῶ τά χρονικά ὄρια καλύπτουν ὅλη τήν ἱστορικῆ διαδρομή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τά γεωγραφικά ὄρια ξεπερνοῦν τά σύνορα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ἐκτείνονται σ' ὅλο τό χῶρο πού ἔζησε καί ἔδρασε αἰῶνες ὁ Ἑλληνισμός. Στήν κατηγορία αὐτῆ τῶν περιοδικῶν καταλέγονται τά ἀκόλουθα: Πελοποννησιακά, Μικρασιατικά Χρονικά, Θρακικά, Ἀρχεῖον Πόντου, Κρητικά Χρονικά, Κυπριακάί Σπουδαί, Ἡπειρωτική Ἑστία, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, Μακεδονικά, Κιμωλιακά καί ἄλλα.]

Πηγές τῆς Ἱστορίας

1. Γενικά

Ἡ γνώση καὶ ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος στηρίζεται στὰ κάθε εἶδους κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος πού ὀνομάζουμε πηγές τῆς Ἱστορίας καὶ κατατάσσουμε στὶς ἀκόλουθες μεγάλες ἐνό- τητες:

α) Γραπτά κείμενα, β) προφορική παράδοση, γ) μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, δ) ὀπτικὸ καὶ ἀκουστικὸ ὑλικό γιὰ τὶς τε- λευταῖες δεκαετίες, ἀφότου ἡ νεότερη τεχνικὴ ἐπέτρεψε τὴν ἀποτύ- πωση καὶ διατήρηση τῆς εἰκόνας καὶ τοῦ λόγου σὲ κινηματογραφικὲς ἢ τηλεοπτικὲς ταινίες καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ λόγου σὲ δίσκους ἢ μαγνητοταινίες.

Καθεμία ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνότητες περιλαμβάνει περισσότερες κατη- γορίες πηγῶν πού καθεμία ἔχει τὴ δική της προέλευση, ἰδιαίτερους κανόνες γιὰ τὴ χρησιμοποίησή της καὶ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση. Μερικὲς ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, ὅπως εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, τὰ ἔγγραφα, τὰ μνημεῖα, ἀπαντοῦν σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς ἐποχές· ἄλλες ὅμως εἶναι συνυφασμένες μὲ τὴν πολιτισμικὴ ζωὴ ὀρισμένων λαῶν καὶ ἐποχῶν. Ἐτσι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιογνωσία πρω- τεύουσα θέση ἔχουν οἱ ἐπιγραφές· γιὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς, ρωμαί- κους καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Αἴγυπτο, ξε- χωρίζουν οἱ πάπυροι· στὸ Βυζάντιο ἐμφανίζονται νέες πηγές, οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια ἁγίων καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία. Τὸ ΙΖ' αἰῶνα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀρχίζει ἡ ἐκδοσὴ ἐφημερίδων πού θὰ ἐξελιχτοῦν σὲ μιά ἀπὸ τὶς σημαντικὲς πηγές τῶν τελευταίων αἰῶνων.

Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος του — χει- ρόγραφο, ἔγγραφο, ἔργο τέχνης, ἀντικείμενο καθημερινῆς χρήσεως κτλ. — ἢ διατήρηση καὶ ἡ φύλαξή του (σὲ βιβλιοθήκες, ἀρχεῖα, μουσεῖα, ἰδιωτικὲς συλλογές) εἶναι ἀντικείμενο ἄλλων ἐπιστημο- νικῶν κλάδων.

2. Προϋποθέσεις γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πηγῶν

Ὁ ἱστορικὸς θὰ ἀναζητήσει τὴν καλύτερη ἐκδοσὴ ἐφόσον προ- κέεται γιὰ γραπτά κείμενα, τὴν πληρέστερη δημοσίευση τῶν ἀρχαιο- λογικῶν εὐρημάτων καὶ μνημείων, τὴν ἀκριβέστερη καὶ λεπτομερέ-

στερη καταγραφή της προφορικής παράδοσης. Δέν είναι σπάνιο τό πρόσωπο του ιστορικού νά συμπτίπτει καί ό φιλόλογος, έκδότης ιστορικών φιλολόγικων κειμένων, επιγραφών καί έγγραφων, όπως συχνά συμβαίνει στην πράξη για την έκδοση των βυζαντινών, μεταβυζαντινών καί των έγγραφων του νεότερου ελληνικού κράτους.

Γιά τή χρησιμοποίηση των πηγών απαιτείται:

α) ή γλωσσική κατανόησή τους· β) ή χρονολόγησή τους, όσο τό δυνατό ακριβέστερα ή τουλάχιστο μέ τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση· (για τά προβλήματα χρονολόγησης καί τά χρονολογικά στήματα μίλησα σέ ξεχωριστά κεφάλαια·) γ) ό έλεγχος της αξιοπιστίας· δ) ή αξιολόγησή κάθε κατηγορίας πηγών.

Η γλωσσική κατανόηση προϋποθέτει τή γνώση της γλώσσας, στην όποία έχει συνταχτεί ή γραπτή μαρτυρία. Καί για μέν τίς νεότερες ιστορικές εποχές δέν ύπάρχει πρόβλημα· αλλά για μερικούς λαούς καί όρισμένες περιόδους της Αρχαιότητας έχουμε γραπτή παράδοση σέ γλώσσα πού άκόμη δέ διαβάστηκε καί πρέπει νά περιμένουμε ώσπου νά αναγνωσθεί ή άγνωστη άκόμη γλώσσα. Σχετικό παράδειγμα έχουμε στίς μέρες μας τήν άνάγνωση της μυκηναϊκής γραμμικής γραφής Β, πού άρχισε πριν μερικές δεκαετίες καί προχωρεί μέ ίκανοποιητικό ρυθμό, άφότου άποκαλύφθηκε ότι πρόκειται για ελληνική γλώσσα. Η άνάγνωση μιάς άγνωστης ως τώρα γλώσσας στηρίζεται είτε στίς έπιστημονικές μεθόδους πού χρησιμοποιούν οι σύγχρονες υπηρεσίες άποκρυπτογράφησης μυστικών κωδίκων, όποτε όμως πρέπει νά έχουμε στή διάθεσή μας άρκετά έκτενές καί συνεχές κείμενο, είτε γίνεται μέ τή βοήθεια δίγλωσσου κειμένου, του όποιου ή μία γλώσσα καταγραφής μάς είναι ήδη γνωστή. Ωραίο παράδειγμα άποτελεί ή επιγραφή σέ μαύρο βασάλτη πού βρέθηκε κατά τή διάρκεια της ναπολεόντειας έκστρατείας στην Αίγυπτο. Στο λίθο της Ροσέτης, όπως ονομάστηκε από τήν όμώνυμη πόλη όπου καί βρέθηκε, άπαντά τό ίδιο κείμενο αίγυπτιακά καί ελληνικά, μέ χαρακτηρισές ελληνικούς, ιερογλυφικούς καί δημοτικούς. Χάρη στή δεξιότητα του Γάλλου σοφού Jean - Francois Champollion θεμελιώθηκε πάνω σ' αυτό τό κείμενο από τό 1822 ή άνάγνωση της ιερογλυφικής γραφής. Έξίσου σπουδαία είναι ή χαραγμένη στον άτόμο βράχινο τοίχο τριγλώσση επιγραφή του Behistoun ή Behistun, χωριού του Ιρανικού Κουρδιστάν, στην όποία τό ίδιο κείμενο άναγράφεται στην άκκαδική (= βαβυλωνιακή), αρχαία περσική καί έλαμιτική γλώσσα καί διαι-

γλωσσική
κατανόηση

ωνίζει το θρίαμβο του Δαρείου (521-486 π.Χ.). Η επιγραφή δοήθησε στην ανάγνωση της σφηνοειδούς γραφής, που χρησιμοποιούσαν στη Μεσοποταμία κι από την οποία προήλθε απλουστευμένη ή σφηνοειδής γραφή, με την οποία γραφόταν ή αρχαία περσική γλώσσα.

Από τις γλώσσες των μεσογειακών λαών δεν έχει ακόμη κατανοηθεί η γραμμική γραφή Α και κατά ένα μέρος η έτρουσκική, γιατί δε βρέθηκε δίγλωσσο κείμενο· όσα δέ έχουν σωθεί στην έτρουσκική — της οποίας τὰ γράμματα είναι έλληνικά — είναι μικρά και χωρίς συνεχή αφήγηση κι έτσι δεν προσφέρουν ύλικό άρκετό για τή συντάξη λεξικού της.

ΈΛΕΓΧΟΣ
άξιολογίας
των πηγών

Κατά τή χρησιμοποίηση κάθε πηγής και πληροφορίας προβάλλει το έρώτημα της αξιοπιστίας και ειδικότερα: ό συντάκτης μιάς έιδησης, ενός έγγραφου, μιάς έκθεσης είχε τήν πρόθεση νά συσκοτίσει τὰ πράγματα και νά μή δώσει άκριβείς πληροφορίες ή ό ίδιος άπατήθηκε; "Όταν ό Μακάριος Μελισσηνός ή ό Κωνσταντίνος Σιμωνίδης πλαστογραφούν κείμενα και έγγραφα έκ προθέσεως, δεν ύπάρχει άμφιβολία ότι θέλουν νά μιάς έξαπατήσουν. "Όταν όμως ό Ηρόδοτος στην Ιστορία του περιέλαβε και άφηγήσεις όχι πάντοτε άκριβείς για τήν ιστορία άλλων λαών, όπως τής άκουσε, είναι καλής πίστεως και άγαθών προθέσεων.

Στὴν άνάλυση που θά ακολουθήσει για τήν κάθε κατηγορία πηγών, θά γίνει ειδικότερος λόγος για τὰ ανακύπτοντα θέματα αξιοπιστίας.

Άμεσες και έμμεσες πηγές

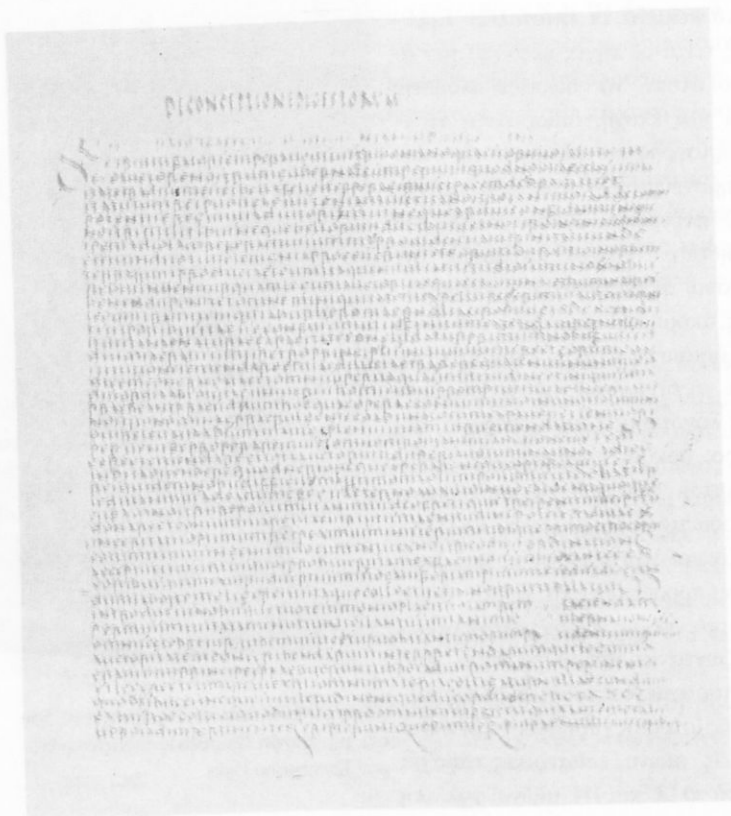
Οί τέσσερις μεγάλες ενότητες που άνεφερα προηγουμένως άναγονται είτε σε άμεσες είτε σε έμμεσες πηγές. Οί πρώτες συνιστούν αυτούσια κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως είναι τὰ μνημεία, τὰ νομίσματα, οί επιγραφές, τὰ οικόσημα, οί σφραγίδες, τὰ άνασκαφικά εύρήματα και για τήν εποχή μας τό άκουστικό, κινηματογραφικό και τηλεοπτικό ύλικό. Στὶς άμεσες πηγές ανήκουν κι εκείνα τὰ γραπτά κείμενα που προορισμός τους ήταν νά ύπηρετήσουν συγκεκριμένο πρακτικό σκοπό. Μ' αυτό τό κριτήριο άμεσες πηγές αποτελούν ή νομοθεσία, οί διεθνείς συμβάσεις, τὰ πρακτικά των οικουμενικών ή τοπικών συνόδων, των κοινοβουλίων, των διεθνών διασκέψεων, τὰ έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, οί στρατιωτικοί κανονισμοί, τὰ πολι-

τικά κείμενα, οί ἐπιστολές. Ἐμμε-
 σες εἶναι οί πηγές ἐκεῖνες πού ἀ-
 ποδύλεπον νά δώσουν εἰδήσεις
 γιά μιά ἐποχή, ὅπως εἶναι τά ἱ-
 στοριογραφικά κείμενα, τά ἀπο-
 μνημονεύματα, ἢ πάλι ὡς προϊόντα
 τοῦ πνευματικοῦ βίου ἑνός λαοῦ
 βοηθοῦν νά ὀλοκληρώσουμε τήν
 εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς, πνευματι-
 κῆς, ἀκόμη καί πολιτικῆς του ζωῆς
 σέ ὀρισμένη ἐποχή. Στήν κατηγο-
 ρία αὐτή καταλέγονται τά ἔργα
 τῆς λογοτεχνίας (μυθιστόρημα, θέ-
 ατρο, δοκίμιο, ταξιδιωτικές ἐντυ-
 πώσεις), γεωγραφικά πονήματα,
 προσωπικά ἡμερολόγια καλλιτε-
 χνῶν καί λογοτεχνῶν, ὡς καί ἄση-
 μων προσώπων, τά ὀποῖα ὀμως
 μερικές φορές ἔχουν καταπληκτι-
 κή ζωντάνια καί δροσερότητα. Ἀπό
 τίς ταραγμένες ἐποχές ἰδίως τῆς γαλ-
 λικῆς ἱστορίας (θρησκευτικοί πόλε-
 μοι 15' αἰῶνα, ἐσωτερικές ταραχές
 κατά τό 12' καί 13' αἰῶνα, γαλλική
 Ἐπανάσταση) ἔχουμε τέτοια ἡμερολόγια πού κράτησαν ἄνθρωποι
 χωρίς ξεχωριστή προσωπική δράση, ἀλλά οἱ ὀποῖοι μέ τήν παρα-
 τηρητικότητα καί τήν ἀφέλειά τους διατήρησαν συμπυκνωμένη στίς
 γραμμές τους ὀλη τή δραματικότητα ἐκεῖνῶν τῶν ταραγμένων και-
 ρῶν.

Ἵρειχάλκινο βασιδὶ ζυγαριάς τοῦ 5ου
 αἰ. μέ μορφή βυζαντινοῦ αὐτοκράτο-
 ρα. Dumbarton Oaks.

Χειρόγραφο του βου αί. από τούς Πανδέκτες της Ίουστινιανείου κωδικοποιήσεως.

Α΄ ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οί έπιμέρους κατηγορίες τών άμεσων πηγών Νομοθεσία

Κάθε έξελιγμένη πολιτεία κυβερνάται από νόμους, πού έκδίδει ό άνώτατος άρχοντας στίς μοναρχικές καί στίς άπολυταρχικές ή τό συλλογικό όργανο (έκκλησία του δήμου, σύγκλητος, βουλή, γερού-

σία) στις δημοκρατικές και άριστοκρατικές. Χάρη στον επίσημο χαρακτήρα της ή νομοθεσία συνιστά θεμελιακή πηγή, αξιόπιστη και αυθεντική. Περιέχει τους νομικούς κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των πολιτών προς το κράτος, όταν τούτο ενεργεί ως φορέας πολιτικής εξουσίας (δημόσιο δίκαιο), τις σχέσεις των προσώπων, φυσικών ή νομικών μεταξύ τους (ιδιωτικό δίκαιο) και τις σχέσεις της πολιτείας προς την Έκκλησία.

Στους νεότερους χρόνους, κατά τους οποίους και η νομοθεσία δημοσιεύεται σε επίσημες, έντυπες δημοσιεύσεις (ή ελληνική στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως) και τά μέσα δημοσιότητας είναι προσιτά, δέν υπάρχει πρόβλημα για τή διάσωσή της στην έντυπη καταγραφή της. Άλλά από τις παλιότερες εποχές, όταν τά μέσα δημοσιότητας ήταν δύσχορηστα και περιορισμένα, ένα μέρος της νομοθεσίας, άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο κατά λαούς και εποχές, έχει χαθεί· έτσι δέ μάς σώθηκε ή νομοθεσία του Σόλωνα (γραμμένη στους *Άξονες, κύρσεις*) ή ο Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος, ενώ έχει σωθεί αυτούσια σε επιγραφή ή κατά πολύ αρχαιότερη νομοθεσία του βαβυλωνίου βασιλιά Χαμουραμί. Τό ίδιο παρατηρείται στα νομοθετικά κείμενα του Βυζαντίου· από τά δεκαέξι βιβλία του Θεοδοσιανού Κώδικα (έτ. 438) τά πέντε πρώτα έχουν σωθεί κατά ένα μέρος τους, όπως επίσης από τά «Βασιλικά» — κωδικοποίηση της νομοθεσίας επί Λέοντα ζ' — ένα μέρος έχει χάθει. Όλόκληρη έχει διασωθεί ή Ίουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Διεθνείς συμβάσεις

Οί διεθνείς συνθήκες, είτε αφορούν κράτη της Άρχαιότητας είτε του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων, αποτελούν έγκυρη και αυθεντική πηγή για τις διακρατικές σχέσεις και φωτίζουν σπουδαίους τομείς της στρατιωτικής, πολιτικής και οικονομικής ιστορίας των λαών. Για τήν Άρχαιότητα, εκτός από τήν ιστοριογραφική παράδοση, αρκετά συχνά έχουμε και τό αυθεντικό κείμενο που ήταν χαραγμένο σε σκληρή ύλη, όπως ήταν οί ψημένες πλίνθοι, ή πέτρα και τό μάρμαρο. [Οί συνθήκες των κρατών της Άρχαιότητας πρόκειται νά περιληφθούν στη σειρά Die Staatsverträge des Altertums, της οποίας ως τώρα έχουν έκδοθει οί τόμοι II από τόν H. B e n g t s o n

καί ΙΙΙ από τόν Η. Η. Schmitt, München, 1962 καί 1969 αντίστοιχα.

Οί διεθνείς συνθήκες τῶν νεότερων χρόνων ἀπό τό 1761 καί ἐξῆς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ μιά πολύτομη συλλογή Recueil général des traités ἀπό τόν G. F. de Martens, ἡ ὁποία καί συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους (Fr. Murhard, Ch. Samwer, J. Hopf, F. Stœrk) μέ τόν τίτλο: Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international.]

Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων

Τά πρακτικά τῶν πολιτειακῶν σωμάτων (βουλή, γερουσία, Cortez, κογκρέσο καί ὅμοια), τῶν διακρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων (Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, Ὁργανισμός Ἠνωμένων Ἐθνῶν) καί ἄλλων διεθνῶν ὀργανισμῶν (π.χ. Unesco, Διεθνές Νομοματικό Ταμεῖο, Σύνδεσμος τῶν πετρελαιοπαραγωγῶν χωρῶν, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κτλ.), τῶν διασκέψεων πού συγκλήθηκαν γιά τήν ἐπίλυση συγκεκριμένου διεθνοῦς θέματος — ἰδίως τόν τερατιισμό πολέμου — ἀποτελοῦν σπουδαία καί μέ αὐθεντικό χαρακτήρα πηγῆ.

Αὐτοῦσια κατάλοιπα τῆς Ἀρχαιότητος στόν τομέα αὐτό δέν ὑπάρχουν. Γιά τίς συζητήσεις στή ρωμαϊκή σύγκλητο ἔχουμε πληροφορίες ἀπό συγγραφεῖς καί μόνο τῆς συνεδρίας, κατά τήν ὁποία ἀνακοινώθηκε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, γιὰτί σῶθηκε τό πρακτικό τῆς, ἔχουμε πλήρη ἄμεση εἰκόνα.

Σημαντικά σέ ἔκταση καί περιεχόμενο εἶναι τά πρακτικά τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων, κατά τό μέτρο δεββαία πού σῶθηκαν (π.χ. τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, ἔτ. 325 σῶθηκε μόνο ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων πού πῆραν μέρος), γιὰτί, ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν τόν καθρέφτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιά τήν ἐποχή τῆς συνόδου, μεταφέρουν ὡς ἑμᾶς αὐτοῦσιες τίς συζητήσεις γιά τά δογματικά θέματα πού αἰῶνες συγκλόνιζαν τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς συνόδους τῆς Ἐκκλησίας πού συγκλήθηκαν τό Μεσαίωνα, τήν Ἀναγέννηση καί τοὺς νεότερους χρόνους μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά πρακτικά τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), πού ἀσχολήθηκε μέ τό περιλάλητο θέμα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν, καταλαμβάνουν μαζί μέ τά ἄλλα σχετικά κείμενα πολλοὺς τόμους.

Νομίσματα

1. Στη ζωή της ανθρωπότητας το νόμισμα δέν μπηκε πολύ νωρίς και άρχικά έπικρατεί το σύστημα της άπευθείας άνταλλαγής τών άγαθών. Η είσαγωγή του νομίσματος είχε σπουδαιότατες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες. Άρχικά το μέταλλο δέν είχε όρισμένη μορφή αλλά ύπό τύπο κατεργασμένων προϊόντων, όπως ήταν οί χύτρες, τρίποδες, περόνες, χρησιμοποιεμε ως άνταλλακτικό μέσο. Η άνάγκη τεμαχισμού του μετάλλου για τη διευκόλυνση τών συναλλαγών έπέδαλε και την άποτύπωση μιάς ένδειξης δηλωτικής του άάρους, ώστε οί συναλλασσόμενοι να είναι δέβαιοι για τό άάρος και την περιεκτικότητά του. Έτσι άνέκυψε ή άποτύπωση ενός συμβόλου πάνω στο μέταλλο από την Άρχή που τό έθετε στην κυκλοφορία, ώστε να ύπάρχει έγγύηση για τό άάρος και την ποιότητα. Κατά μιά άποψη οί πρώτοι που έπινόησαν τό σφράγισμα ήταν τραπεζίτες ή θησαυροφυλάκες ναών. Άλλά πολύ σύντομα μεταδλήθηκε σε βασιλικό προνόμιο. Άπό κεινητή στιγμή τό μεταλλικό κομμάτι με τό χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στην οίκονομία με άμεσες κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σε μέσο πολιτικής πίεσης. Μέ την είκονογραφία του γίνεται μέσο διακήρυξης πολιτικής ιδεολογίας, πολιτειακών άρχών, θρησκευτικών άντιλήψεων και τέλος, με την καλαίσθητη έμφάνισή του άποκτά και

Βυζαντινά νομίσματα: α) Χάλκινο νόμισμα Ίουστινιανού Α΄ β) Χρυσό νόμισμα Ίουστινιανού Β΄. Είκονίζεται με τόν γιό του Τιβέριο. Στην άλλη όψη του νομίσματος ό Χριστός. γ) Χρυσό νόμισμα του Λέοντα Στ΄ του Σοφού.

ιστορία του νομίσματος και ό ρόλος του στην οικονομική και πολιτική ζωή

καλλιτεχνική αξία. Το νόμισμα ενδιαφέρει το μελετητή κάθε ιστορικής περιόδου από διαφορετικές σκοπιές.

Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ ἐξάπλωση ἑνός νομισματικοῦ συστήματος ἀντανακλᾷ τὴν πολιτικὴ δύναμη τοῦ κράτους καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως ἡ κοπὴ νομίσματος εἶναι ἔνδειξη τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς πόλης. Εἶναι φορὸς πού τὸ νόμισμα ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πόλης ἢ ἀποκαλύπτει τὴν παρουσία ἑνός ἡγεμόνα στὴν ἐξουσία.

τὸ νόμισμα
ὡς ἔκφραση
οἰκονομικῆς
εὐρωστίας

2. Ἡ σταθερότητα στὴν περιεκτικότητά τοῦ πολῦτιμου μετάλλου ἀντανακλᾷ τὴν εὐρωστία τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, ὅπως ἀντίστροφα ἢ νοθεΐα τοῦ νομίσματος δείχνει τὴν κατάπτωσή τους. Τὸ κράτος, γιὰ νὰ βρεῖ διέξοδο σὲ ἀντίξοες περιστάσεις, ἀλλοιώνει τὴν ποιότητα τοῦ πολῦτιμου μετάλλου — ἢ ὅπου τὸ μεταλλικὸ σύστημα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸ χαρτονόμισμα ἐκδίδει ἀδιάκοπα νέα — μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του καὶ νὰ ἐπέλθει πληθωρισμός. Στὰ σταθερὰ ἀνήκουν οἱ χρυσοὶ στατήρες (*φιλίππειοι*) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β' (359-336), τὰ τετραδράχια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (βρέθηκαν θησαυροὶ τετραδράχμων του κοντὰ στὸν ποταμὸ Ὡξο στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν Καβούλ στὸ Ἀφγανιστάν), ὁ βυζαντινὸς χρυσὸς *solidus**, ἀναλλοίωτος ἀπὸ τὴ νομισματικὴ σταθεροποίηση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἡ ἀδιατάρακτη σταθερότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος γιὰ αἰῶνες προκάλεσε στὴ συνείδηση τοῦ πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ταύτιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μὲ τὸ κωνσταντινέιο, ἀντίληψη πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας. Καὶ σήμερα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς χαρακτηρίζει *κωνσταντινάτο* κάθε παλιὸ χρυσὸ νόμισμα, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση πού εἶναι χαραγμένη καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χρόνο κοπῆς του, πού μπορεῖ νὰ ἀπέχει αἰῶνες πολλοὺς ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση *φλουρί κωνσταντινάτο* ἀπαντᾷ στὰ κείμενα τῆς δημόδους λογοτεχνίας μας ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ λαλιά. Τὰ βενετικὸ δουκάτο ἀπὸ τὸ 1284 μέχρι τὸ τέλος τῆς Γαληνότατης (1797) καὶ ἡ χρυσὴ ἀγγλικὴ λίρα ἀποτελοῦν ἀνάλογα παραδείγματα σταθεροῦ-

* σταθερὸς (μεταφορικά: νόμισμα γνήσιο, ἀνόθευτο)

νομίματος στους νεότερους χρόνους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στή σταθερότητα ἑνός νομίματος γίνεται κοινή συνείδηση μὲ ἀποτέλεσμα νά κυριαρχεῖ τοῦτο στίς ἐσωτερικές καί διεθνεῖς συναλλαγές χωρίς καμιά νομοθετική καθιέρωση ἀλλά ἀπὸ τῆ φορὰ τῶν πραγμάτων. Ἐτσι τὸ νόμισμα ἀποδεικνύεται δείκτης πολλαπλῆς χρησιμότητος γιά τὸ μελετητὴ τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων.

3. Σημαντικὴ προσφορὰ στὸν ἱστορικὸ συνιστοῦν τὰ νομισματικά σύμβολα. Ἡ ἐπιλογή τους στήν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα προσδιορίζεται ἀπὸ διάφορους παράγοντες· καί πρῶτ' ἀπ' ὅλους τὸ θρησκευτικόν. Ἐτσι τὰ νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων μᾶς κάνουν γνωστούς τὸπους λατρείας, ἱερά, λατρευτικά ἀγάλματα — εἴτε στή μορφὴ τοῦ ξόανου εἴτε σὲ ἐξελιγμένο τύπο πού ομίλησε ὀνομαστός καλλιτέχνης — ἰδρυτές πόλεων, τὴν Τύχη τῆς πόλης μὲ μορφὴ θεϊκὴ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τὰ σύμβολα ἀπὸ τὸ ζωικὸ ἢ φυτικὸ κόσμον, πού φέρουν ὡς παράσημον τὰ νομίσματα μερικῶν πόλεων, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν (κουκουβάγια), Ἐφέσου (ἐλάφι, μέλισσα), Μιλήτου (λεοντάρι), Σάμου (ταῦρος), Συρακουσῶν (δελφίνι), Μεταποντίου (στάχυ), Σελινοῦντα (σέλινο), Νάξου (κλήμα), Μήλου (ρόδι), Κυρήνης (σίφιον) καί ἄλλων ἄλλα. Προσφορὰ σημαντικὴ ἀποτελεῖ καί ἡ χάραξη τοῦ προσώπου τοῦ ἡγεμόνα, συνήθεια πού ἐγκαινιάζεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον, ἴσως καί τὸ Φίλιππο Β', διαδίδεται στὰ ἑλληνιστικά βασίλεια καί ξένους λαοὺς, ὅπως Πάρθους καί Πέρσες τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν καί Σασανιδῶν, καί — μὲ πρωτοπόρον τὸν Ἰούλιο Καίσαρα — υἱοθετεῖται ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ πολιτεία καί τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία. Τὸ συμβατικὸ ἰδεῶδες τῶν θεϊκῶν μορφῶν ὑποκαθιστοῦν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλέξανδρου μέχρι καί τῆ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565) τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἡγεμόνα, κατὰ περίπτωσιν ἴσως ἐξιδανικευμένα, χάρις στὰ ὁποῖα γίνεται δυνατὴ ἡ ταύτιση τῶν ἀνώνυμα παραδομένων προτομῶν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἀντίστοιχῆς χρονικῆς περιόδου. Στους ἀκόλουθους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὑποχωρεῖ ἡ ἐξατομίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν, οἱ μορφές εἶναι συμβατικές ἀλλὰ προβάλλουν ἔντονα τὰ βασιλικά σύμβολα καί ἡ νομικὴ θέσι τῶν εἰκονιζόμενων μελῶν τῆς δυναστείας. Στὰ νομίσματα τῆς Ἀναγέννησις χαράσσονται ἡγεμονικά πορτραῖτα μὲ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά ἐξαίρετης καλαισθησίας.

*ἐξελιξὴ καὶ
ἐρμηνευτικὴ
ἀξία τῶν
νομισματικῶν
συμβόλων*

Σύμβολα και ἐπιγραφές στά ρωμαϊκά αὐτοκρατορικά και στά βυζαντινά νομίσματα προσφέρονται γιά τήν ἐξακριβώση πολιτειακῶν καταστάσεων, δυναστικῶν σχέσεων, τῆ θεώρηση τῆς πολιτικῆς και πολιτειακῆς ἰδεολογίας. Σ' ἐκεῖνα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ρώμης, καθώς και ἀπό τή σύγχρονη δημόσια ζωῆ, συχνά σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχαία δυναστεία. Ἔτσι, εἰκονίζονται δωρεές σέ χηῆμα ἢ εἶδη (*liberalitas*) τοῦ αὐτοκράτορα στους πολίτες, προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν του, ἀναφωνήσεις (*acclamations*) κατά τήν ἀναγόρευση ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἀναχώρηση γιά ἐκστρατείες, θυσίες, ἱπποδρομικοί ἀγῶνες. Ἐπίσης στή ρωμαϊκῆ ἐποχῆ χαράσσονται ἀπεικονίσεις γνωστῶν ἔργων τέχνης (π.χ. τοῦ Δία Ὀλυμπίας σέ νόμισμα χαλκίνο τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου σέ νόμισμα τοῦ Ἀργουῆς τῆς ἴδιας ἐποχῆς) ἢ δημόσιων χώρων (π.χ. τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ὀστίας, τῆς Αἰμιλίας βασιλικῆς). Διαιωνίζονται ἀκόμη ἀρχαία πολιτικά συνθήματα πού περνοῦν και στά βυζαντινά νομίσματα τῆς πρώιμης περιόδου, τά ὅποια, ὅπως εἶναι γνωστό, γιά αἰῶνες φέρουν τίς ἐνδείξεις και τίς ἐπιγραφές στά λατινικά. Ἀναγράφονται φράσεις ὅπως: *Gloria Romanorum*, *Salus Reipublicae*, *Victoria Augustorum*, *Virtus Augusti*, *Gloria orbis terrarum** κτλ. Μεταβολές στήν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχη ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στά νομίσματα. Ὁ τίτλος *δεσπότης* γιά πρώτη φορά ἀπαντᾷ σέ χαλκίνο κέρμα τοῦ Λεόντα Γ' (717-741), ὁ τίτλος *βασιλεὺς* σέ χρυσό νόμισμα τοῦ Λεόντα Δ' (775-780). Χάση στίς νομισματικές παραστάσεις γνωρίζουμε τίς κατακτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ στό ρωμαϊκό κράτος και τῆ βαθμαία πρόοδο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται τό ἡλιακό ἄστρο, τό χεῖρι πού βγαίνει ἀπό τά σύννεφα και συμβολίζει τό ὑπέρτατο ὄν, ἢ Νίκη ἢ ἀποδοχῆ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδηλώνεται στά νομίσματα μέ τήν εἰσαγωγή χριστιανικῶν συμβόλων, ὅπως τό μονόγραμμα **Ρ** πού ἄλλοτε προστίθεται στό στεφάνι πού κρατᾷ ἢ Νίκη, ἄλλοτε στό κράνος τοῦ αὐτοκράτορα, ἄλλοτε στό βράχο πού στηρίζεται ἢ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινουπόλης ἢ τῆς Νίκης κτλ. Πολύ διαφωτιστικές ἀπο-

* Δόξα Ρωμαίων, Σωτηρία τῆς Δημοκρατίας, Νίκη τῶν Αὐγουστων (= σεβαστῶν), Ἀρετῆ Αὐγουστων, Δόξα τῆς οἰκουμένης.

δείχθηκαν οι παραστάσεις στα νομίσματα και μετάλλια του Μεγάλου Κωνσταντίνου για τό πρόβλημα της προσχώρησής του στο Χριστιανισμό.

Ἡ βυζαντινὴ ζωὴ, στενά δεμένη μετὰ τὴ θρησκεία ἀκόμη καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, βρῖσκει τὴν ἀντανάκλασὴ της καὶ στὰ νομίσματα. Σὲ χάλκινο κέρμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-642), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ παράσταση τοῦ σταυρικοῦ συμβόλου, ἀπαντᾷ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή *ἐν τούτῳ νίκα*, χαρακτηριστικὴ τοῦ σταυροφορικοῦ πνεύματος ποὺ διέπνεε τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν. Πρῶτος ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ στὴν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας του (685-695) χάραξε τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος δήλωσε γιὰ τὸν ἑαυτό του *Justinianus servus Christi*.^{*} Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορά σὲ νόμισμα τοῦ Λέοντα ζ΄ (886-912)· στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες πολλαπλασιάζονται οἱ ἀπεικονίσεις ἀγίων, ἰδίως στρατιωτικῶν.

4. Ὁ τόπος ἀνευρέσεως νομισμάτων (ὀδικές ἀρτηρίες, οἰκισμοί) σὲ συνάρτηση μετὰ τὸν ἀριθμὸ τους (μεμονωμένα ἢ θησαυροί) προσφέρεται γιὰ τὴν ἐξακριβῶση ἐμπορικῶν σχέσεων ἢ ἐπικοινωνίας κέντρων καὶ ἐπαρχιῶν, τὴ μετακίνηση πληθυσμῶν, τὴ διακίνηση στρατευμάτων. Ἀκόμη πλεὺς χρήσιμα ἀποδεικνύονται τὰ εὐρήματα, ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιεῖται σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα (π.χ. Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἀντιόχεια, Ἐφεσος, Σάρδεις, Φίλιπποι κτλ.), ὅπου τὰ ἀνευρισκόμενα νομίσματα φτάνουν σὲ χιλιάδες καὶ οἱ οἰκισμοὶ σφύζονται ἀπὸ ζωὴ ἐπὶ αἰῶνες. Μερικὲς φορές τὴν αἰφνίδια καταστροφὴ πόλης ἀπὸ σεισμό, ἐχθρική ἐισβολή, πυρκαγιά δεδαισῶν τὰ νομίσματα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὀρισμένο στρώμα καὶ σταματοῦν στὴν ἀπεικόνιση ὀρισμένου ἄρχοντα, ἢ ὅποια ἔτσι συνιστᾷ ἓνα χρονολογικὸ ὄροσημο. Ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων σὲ μιὰ ἀνασκαφὴ βοηθεῖ στὴ χρονολόγησι καὶ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων καὶ στὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων γιὰ τίς περιπέτειες τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἐνδεχόμενα τὴν οἰκονομικὴν του εὐρωστία.

Θησαυροὶ μετὰ νομίσματα διάφορων ἐποχῶν βρῖσκονται σ' ὄλο τό χωρὸ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ κόσμου. Βυζαντινὰ νομίσματα τῆς πρώτης περιόδου ἀπαντοῦν καὶ στὴ δόρειο καὶ κεντρικὴ Εὐρώπῃ κοντὰ στίς μεγάλες ὀδικές ἀρτηρίες ποὺ ἀκολου-

*διάφορα
συμπεράσμα-
τα ἀπὸ τὴν
ἀνεύρεση
νομισμάτων*

^{*} Ἰουστινιανὸς δούλος τοῦ Χριστοῦ

θοῦσαν οἱ μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ γιὰ νά γυρίσουν στίς πατριδες τους. Νομίσματα ἔκοψαν καί οἱ κατά καιροῦς ἡγεμόνες τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καί τῶν νεότερων χρόνων· καί γιὰ μέν τή συμβολή τους στήν ἐξέταση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων ἰσχύουν ὅσα ἀνέπτυξα προηγουμένως· ἡ σχετική σημασία τους γιὰ τή γνώση τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί πολιτειακῶν καταστάσεων ἐλαττώνεται ὅσο πλησιάζουμε στοὺς νεότερους χρόνους, γιατί τὸ σχετικό μέ τούς τομείς αὐτοὺς ἀρχαϊκό καί φιλολογικὸ ὕλικό γίνεται πιό ἀφθονο. Πάντως, ἡ ἀνανάκλαση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καί προπάντων τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἀπαντᾷ καί στίς νεότερες ἐποχές. Π.χ. ὁ τίτλος *Roi de France** ἀντικαταστάθηκε στὰ χρόνια τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου (1830-1848) μέ ἐκεῖνον *Roi des Français*.

Σφραγίδες

χρησιμότητα

Ἄμεσες καί αὐθεντικὲς πηγές εἶναι οἱ σφραγίδες, ὅπως λέγεται ἡ ἀποτύπωση σέ εὐπλαστὴ ὕλη, συνήθως κερί ἢ λιωμένο μέταλλο (χρυσός, ἄργυρος, μολύβι), παραστάσεως σκαλισμένης σέ σκληρὸ μέταλλο· τοῦτο ἀποτελεῖ τὴ μήτρα, βάση μέ τὴν ὁποία θγαίνουν τὰ ἀποτυπώματα. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους σώζονται τέτοια «βουλλωτήρια», ὅπως λέγονται. Ἡ σφραγίδα πιστοποιεῖ τὴν ἐγκυρότητα καί διασφαλίζει τὴ μυστικότητα ἐνός ἐγγράφου ἢ μιᾶς ἐπιστολῆς· τοῦτο τυλίγεται σέ σῆμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ἓνα λεπτὸ νῆμα, τοῦ ὁποίου οἱ δύο ἄκρες περνοῦν ἀνάμεσα στὰ πλακίδια ποῦ ἀποτελοῦν τὴ σφραγίδα· μόνο μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Γιὰ τὰ ἐπίσημα ἐγγράφα γινόταν χρῆση πολυτίμου μετάλλου, ὅπως ἀργύρου γιὰ τὰ πατριαρχικά (*ἀργυρόβουλα*) ἢ χρυσοῦ γιὰ ὀρισμένα βυζαντινὰ αὐτοκρατορικά (*χρυσόβουλα*). Στὰ τελευταῖα αὐτὰ ἡ χρυσὴ σφραγίδα εἶχε καλλιτεχνικὸ χαρακτήρα καί ταυτόχρονα ἦταν κόσμημα τοῦ ἐγγράφου. Στὴ μιὰ ὄψη εἰκονίζοταν ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα ποῦ τὸ ἐξέδιδε καί στήν ἄλλη συνήθως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ.

εἶδη

* Βασιλιάς τῆς Γαλλίας, Βασιλιάς τῶν Γάλλων (π.δ. ἀνάλογο διπλωματικὸ πρόβλημα ποῦ δημιουργήθηκε τὸν καιρὸ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γεωργίου Α', ὅταν προτάθηκε ἀλλαγὴ τίτλου (ἀπὸ βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος σέ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων), ποῦ αὐτόματα ἀποκοτοῦσε εὐρύτερη σημασία, ἐθνικὴ, πέρα ἀπὸ τὰ σίνορα τοῦ μικροῦ τότε κράτους.

Οί βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα) έχουν σωθεί κατά δεκάδες χιλιάδες και μάλιστα όσες χρονολογούνται από τον Η΄ αιώνα κι έπειτα. Στή μιá ðψη τους φέρουν εικόνα ιερού προσώπου (του Χριστού, τής Παναγίας, άγιου όμώνυμου μέ τόν κάτοχο τής σφραγίδας) και στήν άλλη αναγράφεται τό όνομα, τό άξίωμα ή άλλη ιδιότητα του κατόχου τής. Πολλές φορές οί έπιγραφές είναι έμμετρες. Οί βυζαντινές σφραγίδες, εκτός από τή συμβολή τους στήν προσωπογραφία, προσφέρουν πολλά στή γνώση τής κρατικής διάρθρωσης, πολιτιστικής, στρατιωτικής, οικονομικής κατάστασης, τής όργάνωσης τής Έκκλησίας και τών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Σώζονται άκόμη από παλαιότερες εποχές σφραγιδόλιθοι σέ ήμυπολύτιμη πέτρα, που πολλοί άπ' αυτούς άποτελούν άληθινά κομφοτεχνήματα. Σκαλιόμενοι μέ μεγάλη τέχνη οί σφραγιδόλιθοι τής μινωικής και μυκηναϊκής εποχής άποτελούν σήμερα σπουδαιότατη πηγή πριν άπ' όλα για τή γνώση τής θρησκείας και του κοινωνικού δίου. Άπό πολλές άπόψεις χρήσιμοι στόν ιστορικό είναι και οί αϊγυπτιακοί σκαραβαίοι, καθώς και οί σφραγιδόλιθοι τών έλληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στή Δύση, μεσαιωνική και αναγεννησιακή, χρησιμοποιείται ή σφράγιση κι έχουμε αυτούσιες σφραγίδες (ή άποτυπώματά τους) βασιλέων, βασιλισσών, ευγενών, πόλεων. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή άπεικόνιση του έφιππου πολεμιστή, του όποιου στολές και έξαρτήματα πάνω στο άλογο έχουν μελετηθεί μέ βάση τίσ σφραγίδες. Άπό τό ΙΔ΄ αιώνα κι εδώ οί κατώτεροι και οί μέσης τάξης ευγενείς άντικατέστησαν τήν άπεικόνιση του ίπλότη στίς σφραγίδες τους μέ προσωπικά τους έμβλήματα, τά όποια στήν πραγματικότητα είναι σμίκρυνση χαρακτηριστικών στοιχείων τής στολής του ίππέα-πολεμιστή. Η άποτύπωση αυτών τών έμβλημάτων στίς σφραγίδες τών ευγενών συμβάλλει στή μελέτη τών οίκογενειακών κλάδων. Χρήσιμο ύλικό προσφέρουν στόν ιστορικό του δικαίου οί σφραγίδες πόλεων τής Δυτικής Ευρώπης, όπου εικονίζονται ό δήμαρχος, πολίτες, δικαστές.

Έπιγραφές

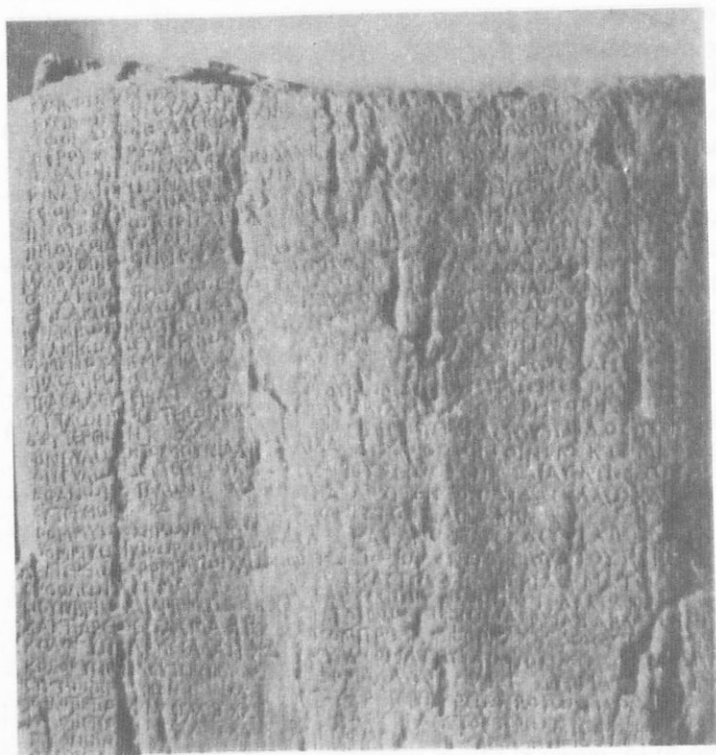
Μέ τόν όρο έπιγραφή νοοῦμε σκληρό ύλικό, συνήθως μάρμαρο ή άλλη πέτρα και σπανιότερα μέταλλο (χαλκό), στήν επιφάνεια του

*παράσταση
και έπιγραφή
τής σφραγί-
δας*

*άρχαίοι
σφραγιδόλι-
θοι*

*οί σφραγίδες
στίς δυτική
Ευρώπη*

*όρισμός και
σημασία
τών έπιγρα-*

Ἐπιγραφή πού βρέθηκε στά Μέγαρα καί περιέχει ἀπόσπασμα τοῦ διατάγματος περί τιμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ (ἔτ. 301).

*ἄν σι
διαφορῶν
ἐποχῶν*

οποίου ἔχει σμιλευτεῖ κείμενο προορισμένο νά γίνει γνωστό στό κοινό. Ἐπιγραφές δέν ἔχουν ὄλοι οἱ λαοί καί ὅπου ὑπάρχουν ἡ σημασία τους δέν ἔχει τήν ἴδια ἀξία σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές. Προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν οἱ ἐπιγραφές στό δημόσιο βίο ἑνός κράτους. Στούς σύγχρονους καιροῦς εἶναι λιγοστές, τυπικές λίγο ἢ πολύ (σέ θάσεις ἀγαλμάτων, στά μνημεῖα πεσόντων, σέ ἀνάμνηση ἀνακαίνισης κτιρίου), ἐπιβίωση καί μίμηση ἐκείνων τῆς Ἀρχαιότητας, στερημένες ἀπό πνοή καί ποικιλία, ἀντίθετα μέ τίς ἑλληνικές καί ρωμαϊκές τῆς Ἀρχαιότητας. Μέσο δημοσιότητας στόν

ἀρχαῖο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο ἢ ἐπιγραφῆ, πηγὴ γνήσια καὶ αὐθεντική, προσφέρει πλούσιο ὕλικό στὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου, τὸ θρησκευολόγο, τὸ γλωσσολόγο, τὸν ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό τῆς τέχνης. Σέ πολύ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στὸ Βυζάντιο, κυρίως μὲ τὴ μορφή ἐπιτάφιων ἢ κτιτορικῶν καὶ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἐπίσημο χαρακτήρα ἔχουν ψηφίσματα τῆς βουλῆς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, συνθήκες εἰρήνης, συμμαχίας, διακανονισμοῦ κρατικῶν συνόρων, νομοθετικά κείμενα διάφορων πόλεων. Μεταξὺ τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν σημειώνω τὴν ἐπιγραφὴ τῆς κρητικῆς Γόρτυνας σὲ δωρική διάλεκτο, πού περιέχει τὴ νομοθεσία τῆς κρητικῆς πόλης (Ε' αἰ. π.Χ.), τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων (ἔτους 378/7 π.Χ.), τὸν ὄρκο τῶν Ἀθηναίων ἐφήδων, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ρυθμίζει προβλήματα σχετικά μὲ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐξορίστων στίς ἑλληνικές πόλεις (ἔτους 324 π.Χ.).

Ἐξίσου σημαντικές εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ δημόσιο βίο τῆς κοσμοκράτειρας πόλης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑλληνικῶν, τόσο γιὰ τὸ πλούσιο προσωπογραφικό ὕλικό, ὅσο καὶ γιὰ τίς σχετικές μὲ τὴ διοίκηση πληροφορίες. Μνημονεύω τρεῖς πολὺ χαρακτηριστικές, σχετικές καὶ μὲ τὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ λεγόμενο Monumentum Ancyranum, πού εἶναι τὰ πεπραγμένα καὶ ἡ πολιτικὴ διαθήκη τοῦ Αὐγούστου (Res gestae Augusti), χαραγμένα σὲ πλάκες τῶν ναῶν λατρείας τοῦ Αὐγούστου, μὲ πληρέτερο καὶ καλύτερα διατηρούμενο τὸ κείμενο, λατινικό καὶ ἑλληνικό, πού καλύπτει τοὺς τοίχους ναοῦ κοντὰ στὴν Ἄγκυρα.. Ὁ λόγος τοῦ Νέρωνα στὴν Κόρινθο, πού χάριζε τὴν ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες (ἢ στήλη πού ἦταν γραμμένος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀντέρισμα ἐκκλησίας στὴ Βοιωτία). Τὸ διάταγμα περὶ τιμῶν (ἔτους 301), μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Διοκλήτιανός καθόρισε μὲ ἀκρίβεια τίς τιμές τῶν εἰδῶν πλατιάς κατανάλωσης ἀλλὰ καὶ πολυτέλειας, τὴν ἀμοιβὴ ἐργασίας καὶ προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν (συμβολαιογράφων, δασκάλων, ναυπηγῶν, γιατρῶν, λιθοξῶων κτλ.). Τὸ διάταγμα, γραμμένο λατινικά καὶ ἑλληνικά, εἶχε στηθεῖ σὲ κάθε πόλη γιὰ νὰ τὸ γνωρίζει ὁ πληθυσμός, γι' αὐτὸ δρεθήκαν πολλὰ κομμάτια του, κυρίως σὲ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, κι ἔτσι μπορέσαμε νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε σχεδόν στὸ σύνολό του.

ἀρχαῖες
ἑλληνικές
ἐπιγραφές

ρομαϊκές
ἐπιγραφές

Πολύ μεγάλη είναι ή προσφορά τών επιγραφών στη σπουδή της θρησκευτικής ζωής. Φωτίζεται όχι μόνο ή λατρεία και τό τελετουργικό τυπικό τών έορτών της έλληνορωμαϊκής Αρχαιότητας (άναθηματα, θρησκευτικοί ύμνοι, θρησκευτικοί κανονισμοί), αλλά μέ τίς προεκτάσεις πού έχει ή θρησκεία στην αρχαία κοινωνία άποκαλύπτονται οί διεργασίες κοινωνικών φαινομένων από τη μιά και οί ψυχικές άντανακλάσεις της θρησκευτικότητας του λαού από την άλλη. Οί άτελευθερώσεις δούλων, πού γίνονται μέ τη συμβολική μορφή πώλησης προς τό Θεό, καταχωρίζονται στίς επιγραφές σε μεγάλα ιερά, όπως είναι τών Δελφών. Η καταγραφή τών ίάσεων πού χαρίζει ο Άσκληπιός στους άρρώστους πού προσφεύγουν στο ιερό του — όπως γίνεται στίς επιγραφές του Άσκληπιείου της Έπιδαύρου — ο κανονισμός τών μυστηρίων της Άνδανίας, όπως καταγράφεται στην περίφημη επιγραφή του έτους 92/91 μέ την ευκαιρία της μεταρρύθμισης της λατρείας, μάς άποκαλύπτουν τό θρησκευτικό συναίσθημα και την επίδραση της θρησκείας στην κοινωνική ζωή.

Οί ελληνικές επιγραφές άποτελούν σπουδαία γλωσσικά μνημεία για την εξέλιξη της γλώσσας, (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), για τά σύμβολα της γραφής, για τη μορφωτική και πολιτισμική στάθμη. Ίδιαίτερα τόν τομέα αυτό φωτίζουν οί άναθηματικές και επιτάφιας επιγραφές, άπλωμένες στα πέρατα του Έλληνισμού, χαρακτηριστικές στην άνορθογραφία τους, στίς φθογγικές μεταβολές, στο άφελές και άπλοϊκό ύφος. Η ποικιλία τών όνομάτων, άνθρωπωνυμιών (έλληνικών και έγχώριων) και τοπωνυμιών άποκαλύπτει την εισδοχή τοπικής λατρείας, την επικοινωνία μεταξύ πόλεων, την πρόοδο του έξελληνισμού, τη διάδοση του Χριστιανισμού.

Η άνάγνωση και συμπλήρωση μιάς επιγραφής είναι δύσκολη τέχνη, ή δέ χρήση τους παρουσιάζει προβλήματα ποικίλα και προϋποθέτει έμβάθυνση στους κλάδους φιλολογίας, γλωσσολογίας, πολιτικής ιστορίας, θρησκευτολογίας, γεωγραφίας. Ο ιστορικός δέν πρέπει να περιορίζεται στην έπιλογή πού περιλαμβάνουν τά έγχειρίδια αλλά να ανατρέχει στίς μεγάλες επιγραφικές συλλογές και να παρακολουθεί τίς νέες δημοσιεύσεις. Κατά τη συμπλήρωση πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οί όμοιοειδείς επιγραφές, ανάλογα μέ την περιοχή και την εποχή. Πρέπει ακόμη ή επιγραφή να τοποθετείται στα γεωγραφικά της πλαίσια και να προσδιορίζεται ο χρόνος συντάξεώς

γλωσσική
σημεία
των
επιγραφών

άξιοποίηση
του επιγραφι-
κού ύλικού
από τόν
ιστορικό

της μέ τῃ μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. Τώρα γίνεται μιὰ προσπάθεια νά σχηματιστεῖ ἕνα νέο εἶδος corpus μιᾶς περιοχῆς μέ βάση τὰ μνημεῖα, τίς ἐπιγραφές, τὰ νομίσματα, τὰ φιλολογικά κείμενα, πλαισιωμένα ἀπό τή σπουδή τῆς τοπικῆς γεωγραφίας (βλάστηση, προϊόντα, τοπογραφία πόλεων, ὄρια) πού νά ἀναπαριστᾷ ὅσο γίνεται πιό πιστά τή ζωὴ τῆς περιοχῆς σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις.

Ἰδιαίτερη ἐπιγραφικὴ κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ χαράγματα (grafiti) πού σκαλίζονται πρόχειρα, καί μερικές φορές κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια συγκινησιακῶν παρορμήσεων, ἀποκαλυπτικά τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη. Ὁ αὐτοσχέδιος χαρακτῆρς ἐκφράζει πολιτικές προτιμήσεις, ἀγανάκτηση, τὸ φόβο γιὰ ἐπικείμενο κίνδυνο καί τὴν εὐχὴ γιὰ σωτηρία, τὴ διαιώνιση κατορθώματος ἢ καί τὴν ἀπλή παρουσία του, πού ἔχει καί τὸ ξεχωριστό καί δυναμικό. Ἐκλογικά συνθήματα στὴν Πομπηία, ὑδροιστικές καί χλευαστικές φράσεις σέ κοινόχρηστους χώρους δείχνουν καί τὴν ἄλλη ὄψη τῆς ζωῆς.

Σημειῶνω μερικά χαρακτηριστικά δείγματα: Στὸ Abu Simbel στὴν Αἴγυπτο, κοντὰ στὸ δεῦτερο κατάρακτη, θρίσκεται μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, χαραγμένη λίγο μετὰ τὸ 600 π.Χ. ἀπὸ Ἕλληνες μισθοφόρους, οἱ ὅποιοι θέλησαν νά διαωνίσουν τὴν παρουσία τους χαράζοντας τὰ ὀνόματά τους στὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμσή Β'.

[Ἀπὸ κόμη πού θρικοῦταν στὴν Πακατιανὴ Φρυγία ἢ τὴν ἄκρη τῆς δυζαντινῆς Πισιδίας προέρχεται τὸ χάραγμα: Ὁ Θεὸς τῶν ἀρχαγγέλων (=ἀρχαγγέλων) *σὺν π[ρ]ο[φ]αζον τοὺς τῆ[ρ]ς κοίμης μου πᾶσιν* (=τῆς κόμης μου πᾶσιν) καί *Πρασίον τὸν ὀρθοδόξον*. ἀπὸ τὴ Μίλητο: *Ἄγιε φύλαξον τὴν πόλιν Μιλησίων καί πάντας τοὺς κατοικοῦντας*. ἀπὸ τὴν Ἐφεσο: *Χριστιανῶν βασιλέων καί Πρασίων πολλὰ τὰ ἔτη*. ἀπὸ χωριὸ στὴν Αἴγυπτο: *Νικᾶ ἢ τύχη Εὐτοκίου † καί Βενέτων † καί τοῦ γραψαντο[ρ]ς* ἀπὸ τὴ Νέα Ἀγχιάλο κοντὰ στὸ Βόλο: *Νικᾶ ἢ τύχη Πρασίων τῶν ὀρθοδόξων*. Σέ κεραμίδι πού θρέθηκε στὸ Σίρμιο, στὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία: *Χρ(ιστέ) Κ(ύριε) ὅσητι τῆς πόλεως κ' ἔρυσον (ἢ κέ ρύξον) τὸν Ἄδαριν κέ πύλαξον* (=φύλαξον) *τὴν Ρωμανίαν κέ τὸν γραψαντα ἀμήν*.

Ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν κατάρτιση συνολικῆς συλλογῆς (Corpus) τῶν ἑλληνικῶν καί

πρόχειρα
χαράγματα

λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ πρωσική Ἀκαδημία, με πρωτοβουλία τοῦ August B o e c k, ἐξέδωσε τὸ πρῶτο Corpus Inscriptionum Graecarum (=CIG) σὲ τέσσερις τόμους, 1828-1877, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ τέταρτος περιλαμβάνει τὶς χριστιανικές. Ἡ νέα σειρά τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν με τίτλο Inscriptiones Graecae (=IG) ἀπὸ τὸ 1873 θὰ τὸ ἀντικαταστήσει γιὰ τὶς περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπιγραφές τῆς μὲν Μικρᾶς Ἀσίας δημοσιεύονται ἀπὸ τὸ 1901 στοὺς *Tituli Asiae Minoris* ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τῆς δὲ Συρίας ἀπὸ τὸ 1929 στὴ συλλογὴ *Inscriptions grecques et latines de la Syrie* τῶν J. J a l a b e r t - R. M o u t e r d e.

Οἱ λατινικές ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ Corpus Inscriptionum Latinarum (=CIL), πού ἀρχισε στὰ 1863 με πρωτοβουλία τοῦ Theodor M o m m s e n. Οἱ ἐπιγραφές πού δημοσιεύονται χωριστά καὶ ὄχι στίς μεγάλες συλλογές, συγκεντρώνονται οἱ μὲν ἑλληνικές στὸ *Supplementum Epigraphicum Graecum* (=SEG), οἱ δὲ λατινικές στὸ *Année Epigraphique*.

Τελευταῖο ἐγχειρίδιο ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς: Margherita G u a r d u c c i: *Epigrafia greca*, τ. I-III, Roma [1967-1974] (ἀσυμπλήρωτο). Γιὰ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφικὴ χρῆσιμο ἀκόμη παρὰ τὴν ἡλικία του τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ R. G a g n a t: *Cours d'epigraphie latine*⁴, Paris 1914 καὶ ἕνα νεὸ μικρὸ τοῦ E. M e y e r: *Einführung in die lateinische Epigraphik* Darmstadt 1973]

Πάτυροι

τὸ ἔλικό
καὶ ἡ χρήση
τοῦ

Ἡ ἀνεύρεση δεκάδων χιλιάδων πατύρων δημιούργησε νέο ἐπισημονικό κλάδο, τὴν πατυρολογία. Ἀσχολεῖται με τὴ μελέτη τῶν κειμένων πού παραδόθηκαν γραμμένα σὲ τέτοια ὕλη, εἴτε εἶναι φιλολογικά εἴτε ἐγγράφα. Τὰ δεύτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς καθαρὰ ἰστορικὴ πηγή. Ὁ πάτυρος, γραφικὴ ὕλη φτιαγμένη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό στέλεχος τοῦ ὁμώνυμου φυτοῦ ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ ἐπεξεργασία, ἦταν σὲ χρῆση σ' ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀλλὰ προϋπόθεση γιὰ νὰ διατηρηθεῖ εἶναι τὸ ξερὸ κλίμα, κι ἔτσι πάτυροι σῶθηκαν μόνο στίς χωρὶς ὑγρασία περιοχές τῆς Αἰγύπτου (γι' αὐτὸν τὸ λόγο δὲν ἔχουμε πάτυρους ἀπὸ τὴν ὑγρὴ Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ Δέλτα τοῦ Νεῖλου), καὶ ὅπου ἄλλοῦ συνέτρεξαν εἰδικές κλιματικές συνθήκες, ὅπως στὴ Νεοάνα τῆς Παλαιστίνης ὅπου θρέθηκαν πάτυροι μέσα σὲ ὑδρίες.

Οί έλληνικοί πάπυροι προέρχονται από τούς έλληνοιστικούς, ρωμαϊκούς, βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους. Σώζονται άκόμη και πάπυροι στην αϊγυπτιακή γλώσσα, όπως και στη λατινική. Μετά την άραβική κατάκτηση τής Αϊγύπτου (642) έξακολούθησαν για μερικές άκόμη δεκαετίες νά γράφονται πάπυροι στην έλληνική άλλ' από τόν Η' αϊώνα λιγοστεύουν σημαντικά σέ όφελος τών άραβικά γραμμένων. Στούς Βυζαντινούς και άραβικούς χρόνους έχουμε και τούς λεγόμενους κοπτικούς πάπυρους, γραμμένους στην έγχώρια αϊγυπτιακή γλώσσα, αλλά μέ στοιχεία πού προέρχονται από τό έλληνικό άλφάβητο.

Οί φιλολογικοί πάπυροι πλούτισαν τήν έλληνική κυρίως γραμματεία μέ νέα κείμενα σημαντικῶν έκπροσώπων της· πολλά είναι άποσπάσματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, όνομαστών έργων πού τά έχουμε σέ πολύ μεταγενέστερα χειρόγραφα, ενώ άλλα ήταν τελείως άγνωστα ή γνωρίζαμε μόνο τόν τίτλο από τή φιλολογική παράδοση. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν ή *Άθηναίων Πολιτεία* του Άριστοτέλη, ό *Δύσκολος*, ή *Σαμία*, ή *Άσπίς* του Μένανδρου, οί *Ίχθυενται* του Σοφοκλή, οί *Μιμίαμβοι* του Ηρώνδα, για νά θυμηθούμε τά μεγαλύτερα κείμενα πού μās πρωτογνώρισαν οί πάπυροι.

Οί μη φιλολογικοί κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους είναι έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, τά όποια αναφέρονται σέ πλήθος θεμάτων και μās επιτρέπουν νά σχηματίσουμε εικόνα ακριβή τής διοικητικής όργάνωσης τής Αϊγύπτου, τής δημοσιονομικής και οικονομικής κατάστασης τής χώρας, τής διοικητικής και πολιτικής έξάρτησης από τό κέντρο, όταν ή Αϊγυπτος έπαψε νά είναι άνεξάρτητο κράτος και μεταβλήθηκε διαδοχικά σέ έπαρχία ρωμαϊκή, βυζαντινή, άραβική. Σημαντική είναι ή προσφορά τών παπύρων στόν τομέα του δικαίου, τόσο γιατί διέσωσαν άποσπάσματα έργων παλαιών ρωμαίων νομικών, ιδίως ένα μεγάλο άπόσπασμα του Γάιου, όσο και γιατί μās γνωρίζουν τήν εφαρμογή του δικαίου στην πράξη μέ τίς άποκλίσεις από τό έπίσημο ρωμαϊκό. Παρακολουθούμε άκόμη τήν όργάνωση τής χριστιανικής έκκλησίας στην Αϊγυπτο και τήν έξάλειψη τών παλαιών λατρειών, όπως έπίσης τήν έθνολογική και δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού.

Τό μεγάλο πλήθος τών παντός είδους ιδιωτικών έπιστολών — προσκλήσεις σέ γάμο, γράμματα συζύγων σέ τρυφερό τόνο, έπιστολές παραινετικές γονιών στα παιδιά τους, στρατιωτών στόν πατέ-

έλληνικοί
πάπυροι

φιλολογικοί
πάπυροι

θεματολόγιο
των μη
φιλολογικών
παπύρων

ρα ἢ τῆ γυναίκα τους — καθὼς καὶ οἱ πολυάριθμοι σχολικοί καὶ οἱ λεγόμενοι μαγικοί πάτυροι, ἐπιτρέπουν νά ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ βίου γιὰ αἰῶνες ὀλόκληρους.

εἰδικές
κατηγορίες
πατύρων

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μὴ φιλολογικῶν πατύρων σημειῶνω ἐκεῖνον ποῦ περιέχει τὸ διάταγμα ἀπονομῆς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας τὸ 212 μ.Χ. στοὺς ὑπηκόους τῆς τεράστιας σέ ἔκταση καὶ κατοικημένης ἀπὸ πλῆθος ξένων λαῶν ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ γεγονός μᾶς ἦταν γνωστό ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγές, ἀλλὰ χάρις στὸν πάτυρο P. Giessen 40 ἔχουμε αὐτούσιο τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος τοῦ Καρακάλλα (αὐτοκρ. 211-217)· μικρὸ ὅμως χάσμα σέ κρίσιμο σημεῖο γέννησε πολλὰ προβλήματα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μικρὴ ὁμάδα πατύρων, γνωστῶν ὡς Libelli persecutionis*, ποῦ ἀντιστοιχοῦν μέ τὶς «δηλώσεις μετανοίας» τῆς ἐποχῆς μας, τὶς ὁποῖες ἀναγκάζονται νά ὑπογράψουν οἱ διωκόμενοι γιὰ τὰ φρονήματά τους πολῖτες. Οἱ πάτυροι αὐτοὶ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοπικὴ ρωμαϊκὴ ἀρχὴ κατὰ τὸ διωγμὸ τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἔτους 250 καὶ ἀποτελοῦν δεδαιώση τῆς ἀρχῆς γιὰ τὴ συμμετοχὴ σέ τελετουργίες τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦ μνημονευόμενου πολῖτη, ποῦ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐκδηλώνει τὴν ἀντίθεσή του στό Χριστιανισμό. Ἡ δεδαιώση τῶν ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνο νά διωχθεῖ στό μέλλον ὡς χριστιανός.

[Νεώτατα ἐγχειρίδια πατυρολογίας εἶναι E. G. Turner: Greek Papyri, an Introduction, Oxford 1968 καὶ Orsolina Montevese: La Papirologia, Torino 1973, ὅπου καὶ κατάλογος τῶν πατυρολογικῶν συλλογῶν, ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ καταχώριση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ παραδειγμάτων πατυρολογικῶν κειμένων.]

Ἐγγραφα

ἡ ἔννοια τοῦ
«ἐγγραφοῦ»

Τὰ ἐγγραφα εἶναι μιά ἀπὸ τὶς βασικότερες πηγές τῆς Ἱστορίας γιὰ τὴν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τὸν πλοῦτο τῶν εἰδήσεων καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων, εἴτε στό δημόσιο εἴτε στὸν ἰδιωτικὸ τομέα ἀναφέρονται. Ἐγγραφα εἶναι κείμενα ὀρισμένου τύπου τὰ ὁποῖα, ἐνῶ δέ θέτουν κανόνες δικαίου, ἐπάγονται νομικὲς συνέπειες. Ἡ ἐπιστῆμη ποῦ ἀσχολεῖται μέ τὴν τυπικὴ μορφή τῶν ἐγγράφων ὀνομάζεται Διπλωματικὴ· ἐξετάζει ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ μέ τὶς

ἡ διπλωματικὴ
ἐπιστήμη

* Βιβλία διώξεως.

παραλλαγές και την εξέλιξή τους, την έσωτερική μορφή που καλύπτει τη διάταξη του περιεχομένου και τη γλώσσα και τέλος την όργάνωση και λειτουργία της άρχης που εκδίδει τά έγγραφα (αυτοκρατορική, παπική γραμματεία, κυβερνητικές άρχές κτλ.).

Τά έγγραφα σώζονται ή στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, πολλές φορές έπικυρωμένα από έπίσημη άρχή. Διακρίνονται σε δημόσια και ιδιωτικά. Η διάκριση ίσχύει για όλες τίς έποχές, από την Άρχαιότητα ως τίς μέρες μας. Οί πάσης φύσεως κρατικές άρχές (βουλή στίς αρχαίες ελληνικές πόλεις, σύγκλητος στή ρωμαϊκή δημοκρατία, ό αυτοκράτορας στο Βυζάντιο, οί βασιλείς και ήγεμόνες στά νεότερα κράτη κτλ.), καθώς και οί εκκλησιαστικές, έπικοινωνούν μεταξύ τους μέ έγγραφα, όπως έπίσης και μέ τούς πολίτες που άπευθύνονται σ' αútés για όποιαδήποτε ύπηρεσιακή ανάγκη.

Οί ιδιώτες για νά ρυθίσουν τίς μεταξύ τους έννομες σχέσεις, ίδίως σε θέματα οικονομικής φύσεως, καταφεύγουν στή γραπτή διατύπωση τίς συμφωνίας κι έτσι έχουνε από την Άρχαιότητα μέχρι σήμερα συμβόλαια άγοραπωλησιών, μισθώσεων πραγμάτων και ύπηρεσιών, καθώς και διαθήκες ή δωρητήρια, κείμενα σπουδαιότατα για τή μελέτη του δικαίου, του οικονομικού και κοινωνικού βίου.

Τά όμοιοιδή έγγραφα κατανέμονται σε κατηγορίες είτε μέ βάση την έπίσημη άρχή που τά εκδίδει (αυτοκρατορικά, πατριαρχικά, διπλωματικά), είτε τό περιεχόμενό τους, π.χ. διεθνείς συνθήκες, πρεσβευτικές έκθέσεις, διαθήκες, μισθωτήρια συμβόλαια κτλ.

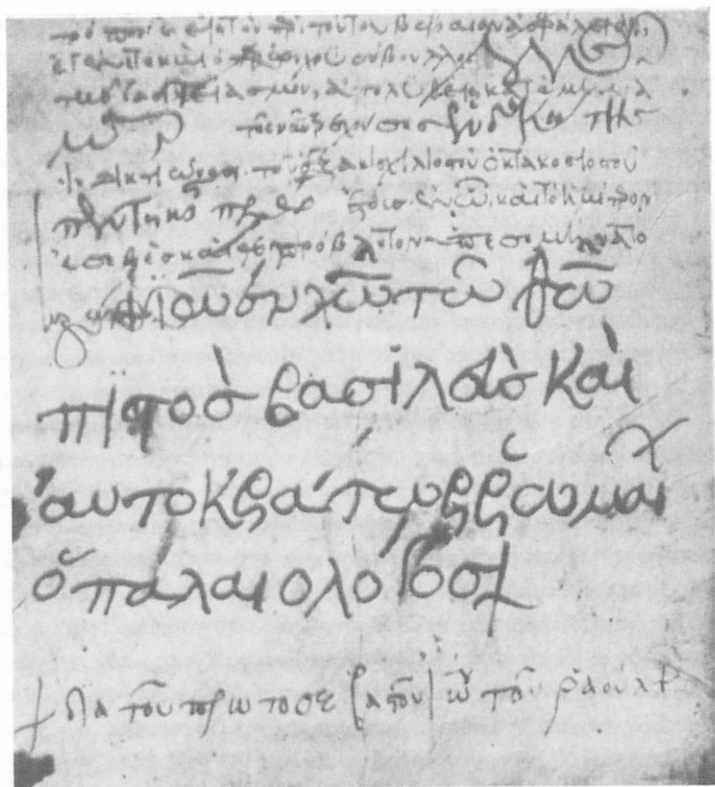
Έγγραφα σώζονται από τούς λαούς τίς Άρχαιότητας, γραμμένα σε διαφορετική ύλη, πλίνθους ψημιμένες, πέτρα, πάπυρο, περγαμνή. Σέ δεκάδες χιλιάδες αριθμούνται τά σωζόμενα σε πλίνθο (πήλινες πινακίδες) των άνατολικών λαών, Σουμεριών, Βαβυλωνίων, Ασσυρίων, Χετταίων κτλ., γραμμένα σε σφηνοειδή γραφή. Σέ μάρμαρο, πώρινο λίθο ή πέτρα γενικά είναι γραμμένα δημόσια έγγραφα των ελληνικών πόλεων, όπως ψηφίσματα τίς βουλής και τίς εκκλησίας του δήμου, οί λογαριασμοί των έπιστατών του Παρθενώνα, συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών (βλ. τό κεφάλαιο για τίς έπιγραφές). Τή γνώση του ιδιωτικού δικαίου των ελληνικών πόλεων φωτίζουν έκατοντάδες έπιγραφές που περιέχουν μισθώσεις, ύποθηκικούς όθρους, ποινικές ρήτρες, συνήθεια που έπικρατεί σ' όλη την Άνατολή στίς έπιτάμεις έπιγραφές των ύστερων χρόνων. Από την ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο σώθηκαν χάρη στήν Ξηροσία

των έγγρα-
φων

είδη
έγγράφων

ήλη γραφής
και
περιεχόμενο
των
έγγράφων

Βυζαντινὸ χειρόγραφο: Χρυσόβουλλος λόγος Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου γιὰ τὴ
μονὴ Χιλανδαρίου, Μάρτιος 1343.

τοῦ ἐδάφους, ἐκτός ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Ἀλεξάνδρειας, δεκάδες χιλιάδες ἔγγραφα σὲ πάτυρο, πού ἡ ἔκδοση καὶ σπουδὴ τους ἀποτελεῖ σήμερα τὸν ἰδιαίτερο κλάδο τῆς Πατυρολογίας (βλ. παραπάνω). Στὸ Βυζάντιο ὁ πάτυρος χρησιμοποιεῖται μέχρι τὸν 9^ο αἰώνα. Σὲ ἄλλο ὑλικὸ ἔγγραφο ἀυτοτελῶς σωζόμενα ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισό τοῦ 1^ο αἰώνα καὶ τὸ παλιότερο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας πού σώζεται σήμερα εἶναι τὸ τυπικὸ τοῦ ἔτους 972, γνωστὸ ὡς *Τράγος*, περγαμινὴ μῆκους τριῶν μέτρων μὲ τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη

Τοιμισκή, θεωρούμενο ως τό ιδρυτικό της Ίερης Κοινότητας του Άθω. Η διάδοση του χαρτιού, ακριβού και σπάνιου στην αρχή, αντικατέστησε τά παλιότερα ύλικά και ή χρήση του σέ διάφορες ποιότητες απλώθηκε σ' όλη τήν οικουμένη.

Στούς νεότερους χρόνους ό αριθμός τών έγγραφων είναι τεράστιος και στά σύγχρονα κράτη φτάνει σέ μεγέθη ασύλληπτα, γιατί ή κρατική γραφειοκρατία έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις· τό κράτος ρυθμίζει σέ μεγάλο βαθμό τή ζωή του πολίτη και οί διεθνείς σχέσεις έχουν έπεκταθει και σέ άλλους τομείς έκτός από τόν πολιτικό, όπως στόν οικονομικό, έμπορικό, μορφωτικό, άθλητικό κτλ. Έτσι προβάλλει έπιτακτικά τό θέμα: θά διατηρηθούν όλα τά έγγραφα ή θά γίνει έπιλογή και μέ ποιά κριτήρια; γιατί κανείς δέν μπορεί νά ξερεί μέ βεβαιότητα, αν απ' αυτά πού θά θεωρηθούν άχρηστα, δέν αποδειχτούν σέ μιά στιγμή σπουδαίες πηγές· π.χ. όταν άφορούν ένα πρόσωπο άσημο άρχικά, πού άργότερα, σέ ώριμη ήλικία κατέλαβε ύψιστα αξιώματα, όπως π.χ. έγινε μέ τόν Hitler. Όταν άρχισε τή σταδιοδρομία του κανείς δέν μπορούσε νά προβλέπει τήν έπιρροή πού θά άκούσε στήν ιστορία τής Εύρώπης, ώστε όλα τά έγγραφα πού τόν άφορούσαν νά είχαν από τήν αρχή διαφυλαχτεί. Χάρη όμως στήν τυπικότητα τής αυστριακής γραφειοκρατίας βρέθηκαν οί δηλώσεις κατοικίας στή Βιέννη πού υπέβαλε και ό Hitler στό οικείο αστυνομικό τμήμα, όπως κάθε κάτοικος τής Αυστρίας (ήταν πάγια ύποχρέωση ή δήλωση στήν αστυνομία κάθε μεταβολής κατοικίας, Meldezettel), καθώς και ή δήλωση κληρονομίας στήν Έφορία μετά τόν θάνατο Άραβικό χειρόγραφο: Σελίδα από τό Κοράνιο, Συρία, 9ος αιώνας.

Έγγραφα
των νεότερων
χρόνων:
έπιλογή,
διατήρηση,
έπισημειώσεις

του πατέρα του· τὰ ἔγγραφα αὐτά θεωροῦνται ἔξαιρητικά διαφωτιστικά γιὰ τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Hitler σχετικά μέ τήν οικονομική του κατάσταση καί τήν ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση, ἡ δέ πρόσφατη δημοσίευσή τους ἐπηρέασε σημαντικά τήν ἐξιτόρηση τῶν νεανικῶν του χρόνων.

Γι' αὐτό ἡ καταστροφή δημοσίων ἐγγράφων πρέπει νά ἐλέγχεται μέ μεγάλη σύνεση, νά ἀποφασίζεται προσεκτικά καί μέ κριτήρια πού νά καλύπτουν εὐρύ φάσμα. Ἐνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τόν Ἑλληνισμό τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρέχουν τὰ πανεπιστημιακά ἀρχεῖα ὀρισμένων ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ἰδίως ἀπό τήν περιοχή τοῦ Βενετικοῦ κράτους, ὅπου — στήν Πάδοβα — σπούδαζαν πολλοί Ἕλληνες ἀπό τίς βενετοκρατούμενες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (νησιά Ἰονίου, Κρήτη κτλ.). Τό ὑλικό πού προσφέρουν δέν ἀφορᾶ μόνο τούς τότε Ἕλληνες σπουδαστές, πού μερικοί ἀπ' αὐτούς ἔγιναν κατόπιν σπουδαῖες προσωπικότητες, ἀλλά βοηθαίει νά γνωρίσουμε τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τίς σημαντικές οἰκογένειες κάθε περιοχῆς καί τή συνέχειά τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό φωτίζονται θέματα δημογραφικά, κοινωνικῆς σύνθεσης, σχέσεων ξένων ὑπηκόων πρὸς τό κυρίαρχο κράτος.

Τά ἔγγραφα σέ κάθε ἐποχή ἔχουν ὀρισμένη ἐξωτερική μορφή· συνήθως ἡμερομηνία, ὑπογραφή, σφραγίδα, μερικές φορές παρατηρήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Στά δημόσια ἔγγραφα ἀναγράφεται ἡ ἀρχή πού τό ἐκδίδει καί ἡ ἀρχή ἢ ὁ ἰδιώτης στόν ὁποῖο ἀπευθύνεται· στά ἰδιωτικά πολλές φορές ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων (διαθηκές, συμβόλαια). Μέ μιὰ λέξη, γιὰ νά ἔχει ἰσχύ ἓνα ἔγγραφο, πρέπει ἡ ἐξωτερική μορφή του νά ἔχει ὀρισμένα ἀπαραίτητα γνωρίσματα ἀπό τήν ἀποψη τοῦ δικαίου, τό δέ περιεχόμενό του νά ἀνταποκρίνεται στή νομοθεσία πού ἰσχύει γιὰ τό συγκεκριμένο θέμα ἢ στίς συνήθειες πού ἐπικρατοῦν στό ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται τό ἔγγραφο. Σέ ὀρισμένους τομεῖς, ὅπως στή διπλωματία, ἀναπτύσσονται καί ἰδιαίτεροι ἐκφραστικοί τρόποι. Σέ ὅλες τίς ἐποχές ἀποδίδεται σημασία στούς τίτλους καί τόν τρόπο προσφώνησης καί αὐτά εἶναι στοιχεῖα ἀξιοπρόσεκτα γιὰ πολλούς λόγους, καί ἰδιαίτερα σέ κράτη ὅπου ἡ ὀρολογία δέν εἶναι ἀπλός γραφειοκρατικός τύπος ἀλλ' ἀντανκαλᾶ ἰδεολογικές ἀρχές καί πολιτικακές ἀντιλήψεις, ὅπως συμβαίνει στή βυζαντινῆ αὐτοκρατορία. Στήν Ἐκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως (μεταξὺ 952-959), τό περίφημο ἔθιμοτυπικό

ἡ τυπική
μορφή
τῶν ἐγγρά-
φων καί
ἡ ἀξία τῆς

ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου (912-959), ὑπάρχει εἰδικό κεφάλαιο σχετικό μέ τίς προσφωνήσεις καί τήν τυπική ἐξωτερική μορφή τῶν ἐγγράφων τῆς αὐτοκρατορικής γραμματείας πρός τούς ξένους ἡγεμόνες, προσδιοριζόμενη ἀπό τή σπουδαιότητα πού τό ξένο κράτος κατέχει στή διεθνή τάξη καί τήν ἐγκαρδιότητα τῶν σχέσεων μεταξύ αὐτοῦ καί τῆς αὐτοκρατορίας. Τή σύνταξη τῶν ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικής γραμματείας διέπουν αὐστηρά καθορισμένοι κανόνες.

Πολλές φορές σημειώνονται παρατηρήσεις ἀπό διάφορες ὑπηρεσίες πού ἔλαβαν γνώση ἑνός ἐγγράφου, κι αὐτό εἶναι ἓνα κριτήριο γνησιότητας. Ἐνα ἄλλο σοβαρό στοιχείο πού πρέπει νά προσέχει ὁ ἐρευνητής εἶναι ἡ διαφορά τοῦ ἡμερολογίου μετά τή μεταρρύθμιση τοῦ παλαιοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ στά 1582. Τό νέο ἡμερολόγιο ἔγινε σταδιακά ἀποδεκτό ἀπό τά εὐρωπαϊκά κράτη, ὅπως εἶδαμε στό κεφάλαιο γιά τή χρονολογία. Αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ὅταν πρόκειται γιά ἔγγραφα κρατῶν πού ἀκολουθοῦν τήν ἴδια ἐποχή διαφορετικά ἡμερολόγια. Γιά τό λόγο αὐτό συνθήκες καί πρωτόκολλα, πού συνδέονται μέ τήν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί τίς διπλωματικές του σχέσεις ὡς τό 1923, τά ἀναφέρουμε συνήθως μέ δύο ἡμερομηνίες, τή δυτικοευρωπαϊκή κατὰ τό γρηγοριανό καί τήν ἑλληνική κατὰ τό Ἰουλιανό ἡμερολόγιο. Ἀπαραίτητα γιά τή χρήση ἑνός ἐγγράφου εἶναι ἡ ἐξακριβίωση τῆς γνησιότητας καί ἡ χρονολόγησή του, ἐφόσον δέν ἀναγράφεται σ' αὐτό χρονολογική ἔνδειξη. Ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές, τήν προέλευση τοῦ ἐγγράφου καί τήν κατηγορία του πρέπει νά προσπαθήσουμε μέ ἐξωτερικά κριτήρια, προπάντων ὁμως μέ ἐσωτερικά, νά φτάσουμε σέ μιά κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση.

*τό αἶθμα τῆς
γνησιότητας*

Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων

Τό θέμα τῆς γνησιότητας εἶναι πολύ ἀκανθῶδες, γιατί πάντα ὑπάρχουν πειρασμοί γιά νά χαλκευτοῦν πλαστά εἶτε γιά προσωπικό ὄφελος (π.χ. πλαστή διαθήκη), εἶτε γιά τό συμφέρον μιᾶς ἀρχῆς (διεκδίκηση ἐπισκοπῶν ἀπό μητρόπολη στό Βυζάντιο), ἢ κοινωνικῆς ὁμάδας (κατά τή διένεξη μοναστηριῶν διαφιλονεικούντων τήν κυριότητα ἀκινήτων), ἢ ἀπό πολιτική σκοπιμότητα. Ἐδῶ θά ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα πού εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν ἱστορία.

*κίνητρα πλα-
στογράφησης
ἐγγράφων*

Ἡ λεγόμενη Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, ἔγγραφο χαλκευμένο λίγο μετὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ παπικοῦ κράτους (756), τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τοῦ πάπα δὲν εἶναι τόσο πρόσφατη ἀλλὰ ἀνάγεται στὸ Μεγάλο Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος εἶχε δωρῆσει ὀρισμένα ἐδάφη στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ πρωτοπόρος οὐμανιστὴς τῆς Ἀναγέννησης Lorenzo Valla ἀμφισβήτησε στὰ 1440 τὴ γνησιότητα. Σήμερα κανεῖς δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν πλαστότητα καὶ πολλὲς μελέτες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση, τὸ σκοπὸ, τὴ σημασία τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐπιστολὴ πού φέρεται ὅτι στάλθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ (1081-1118) στὸν κόμητα τῆς Φλάνδρας Ροβέρτο γιὰ νὰ ζητήσῃ δῆθεν τὴ δωῆθεια τῶν σταυροφόρων, σήμερα θεωρεῖται κείμενο πλαστὸ. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιὰ μισθοφόρους, ὄχι γιὰ ὀργανωμένες στρατιές, πού ἐνδεχόμενα θὰ προῖχαν ἐδαφικὲς ἀξιώσεις. Ἡ ἐπιστολὴ χαλκεύθηκε ἀργότερα στὴ Δύση γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκτροπὴ τῆς πρώτης σταυροφορίας.

Ἄλλὰ κι ἔνα ἀπόλυτα γνήσιο ἔγγραφο, ἂν περικοπεῖ, ἔστω κι ἂν στὴν οὐσία δὲν ἀλλάξει τίποτα, εἶναι δυνατό νὰ ἔχει ἀπρόδλεπτες συνέπειες, ὅπως ἔγινε μὲ τὸ περίφημο τηλεγράφημα τοῦ Ems (Ἰούλιος 1870). Ἀπὸ τὴν παραρρήνια λουτρόπολι πού βρισκόταν ὁ βασιλιάς τότε τῆς Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ ἔστειλε στὸν καγκελλάριό του, τὸν Bismarck, ἔνα τηλεγράφημα στὸ ὁποῖο ἐξέθετε τὴ συνομιλία του μὲ τὸ γάλλο πρεσβευτὴ σχετικὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς διαδοχῆς στὸν ἰσπανικὸ θρόνο. Οἱ Γάλλοι ἀξιοῦσαν ἀπὸ τὸ Γουλιέλμο, ἀρχηγὸ τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern, νὰ ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ καὶ στὸ μέλλον νὰ ἀνακηρυχθεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μέλος τῆς οἰκογενείας του. Ὁ Bismarck, μόλις ἔλαβε τὸ τηλεγράφημα, περιέκοψε σκόπιμα ὅλες τὶς εὐγενικὲς καὶ διακριτικὲς ἐκφράσεις καὶ ἔτσι ἀπέμεινε ἔνα τραχὺ καὶ ξερό κείμενο μὲ τὴ μορφή αὐτὴ τὸ ἔστειλε νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ἐφημερίδες. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς τόνος ἐξόργισε τὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ συνέβαλε στὴν ἔκρηξη τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ὅπως τὸν εἶχε σχεδιάσει ὁ γερμανὸς καγκελλάριος, μὲ τὶς γνωστὲς συνέπειες γιὰ τὶς μετέπειτα γαλλογερμανικὲς σχέσεις, τὴ διαμόρφωση τῶν συνόρων, τὴν ἴδρυσή τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Στὰ 1936 ἔγιναν στὴ Ρωσία οἱ μεγάλες δίκες πού συγκλόνισαν τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη, κι ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἡ δίκη τοῦ Του-

χατσέφσκι, άρχηγού τότε του σοβιετικού έπιτελείου. Τό κατηγορητήριο στηρίχτηκε σέ έγγραφα πού ένοχοποιούσαν τό στρατηγό ώς εύρισκόμενο σέ συνεννοήσεις μέ τή Γερμανία. Τά έγγραφα αυτά σήμερα ξέρουμε ότι ήταν πλαστά· είχαν κατασκευαστεί από τίς γερμανικές ύπηρεσίες μέ έντολή του Hitler, ό όποιός σχεδίαζε τήν έπίθεσή του στην Εύρώπη και είχε κάθε συμφέρον νά έξασθενήσει τό σοβιετικό στρατό. Τά πλαστά αυτά έγγραφα διαβιβάστηκαν μέ τρόπο κατάλληλο στον πρόεδρο τής Τσεχοσλοβακίας και φίλο των δυτικών δημοκρατιών Ed. Benesch, από τον όποιο και παραδόθηκαν στό Στάλιν μέ τον όποιο βρισκόταν σέ αγαθές σχέσεις.

[Τό έγγραφο πρέπει νά έρευνηθεί αν είναι έξαρχής πλαστό, όπως είναι και τό συνηθέστερο, ή αν σέ γνήσιο έχουν παρεμβληθεί μη γνήσια τμήματα, όποτε πρέπει νά διπιστωθούν οι παρεμβολές και παραλείψεις. Πρώτος πού έπιχείρησε νά έξετάσει μέ κριτικό πνεύμα τά έγγραφα ήταν ό Όλλανδός βολλανδιστής μοναχός του τάγματος των Ίησουϊτών Daniel Van Papenbroeck (1628-1714) στη διατριβή του *Proprylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* και προσπάθησε νά διαπιστώσει τή γνησιότητα άμφισοιητούμενων έγγραφων και νά διατυλώσει άσφαλείς κανόνες. Η προσπάθειά του ξεκίνησε από λιγοστά έγγραφα και δέν ήταν δυνατό νά φθάσει σέ ικανοποιητικά άποτελέσματα. Ίδιαίτερα οι άμφιβολίες πού διατύπωσε για τή γνησιότητα των έγγραφων των μεροδηγκίων βασιλέων, ένόχλησαν τους Βενεδικτίνους μοναχούς τής μονής Άγίου Διονυσίου κοντά στό Παρίσι, στην όποία φυλάγονταν πολλά έγγραφα των γάλλων βασιλέων αυτής τής δυναστείας, και ό βενεδικτίνος μοναχός J. Mabillon (1632-1707) αποφάσισε ν' άσχοληθεί κριτικά μέ τήν έξέτασή τους κι έτσι σύνταξε, τό πρώτο σπουδαίο κριτικό έργο μέ τον τίτλο *De re diplomatica* (1681).

Σήμερα μέ τήν έκδοση πολλών χιλιάδων έγγραφων διαφόρων κατηγοριών κατά έποχές και τήν έπισταμένη, συστηματική μελέτη τους, πολλές φορές και μέ σύγχρονα τεχνικά μέσα, έχουμε ξεχωρίσει άσφαλή κριτήρια έξωτερικά, και πρό πάντων έσωτερικά, βασισμένα στην μελέτη των όμοειδών έγγραφων κάθε έποχής πού άποτελούν τη βάση για τήν έξακριβωση τής γνησιότητας ή του βαθμού τής πλαστότητας των έγγραφων.

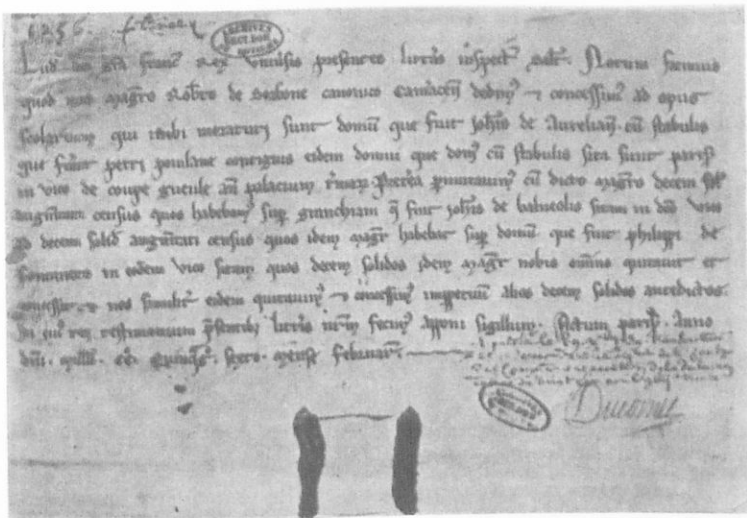
Τό πρόβλημα δέν είναι σημερινό. Η δυζαντινή αυτοκρατορική γραμματεία π.χ. τηρούσε όρισμένους άσθηρούς κανόνες για νά

ξεχωρίζουν τὰ γνήσια αυτοκρατορικά έγγραφα. Ἐκτός τοῦ ὅτι χρησιμοποιοῦσε καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητος περγαμινή — πρόκειται δέδοια γιὰ τὰ πρωτότυπα αυτοκρατορικά έγγραφα — φρόντιζε νά παρεμβάλλει ὁρισμένες λέξεις στο κείμενο μέ ὠραῖο κόκκινο μελάνι, ὅπως τῆ λέξη *Λόγος*, μέ τὴν ὁποία γίνεται ἀναφορά στο πρόσωπο τοῦ αυτοκράτορα. Μέ τό ἴδιο κόκκινο μελάνι ὑπέγραφε καί ὁ αυτοκράτορας σύμφωνα μέ τόν καθορισμένο γιὰ κάθε κατηγορία ἐγγράφων τύπο (στά χρυσόδουλλα ἀπό τόν Γ' / ΙΑ' αἰώνα μέ ὄλους τούς τίτλους: π.χ. *Ἀλέξιος πιστός βασιλεὺς καί αυτοκράτωρ Ρωμαίων ὁ Κομνηνός*· στά προστάγματα μέ μηνολόγημα), ὁπότε ἀπό τίς παρατυπίες πού κάνουν οἱ πλαστογράφοι στά δύο αὐτά σημεῖα ἔχουμε σίγουρη τὴν ἀπόδειξη τῆς πλαστότητας. Συνήθως οἱ πλαστογράφοι χρησιμοποιοῦν μαῦρο μελάνι ἀντὶ γιὰ τό κόκκινο καί ἢ ὑπογραφή τοῦ αυτοκράτορα δέν ἀνταποκρίνεται στο σωστό τύπο τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς. Συχνό εἶναι τό λάθος τῶν πλαστογράφων στὴν ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ἰνδικτιώνας· χωρὶς σκέψη μεταφέρουν τόν ἀριθμὸ πού ἀπαντᾶ στο ἔγγραφο πού ἔχουν γιὰ πρότυπο καί δέν τόν προσαρμῶζουν στο ἔτος «ἀπὸ κτίσεως κόσμου» πού ἀναγράφουν στο δικό τους πλαστό κείμενο. Εἶναι ἀκόμη καθιερωμένο ἀπὸ τὴν αυτοκρατορικὴ γραμματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων ἓνα συνθηματικὸ στοιχεῖο ἀναγνώρισης τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου· ὁ τρόπος πού στὴν τελευταία σειρά καί πρὶν ἀπὸ τὴν αυτοκρατορικὴ ὑπογραφή ἀναγράφεται ἢ μικρὴ φράση: καί τό *ἡμέτερον ὑπεσημῆγατο κράτος*· ἢ λέξη *κράτος* ἀπαντᾶ μόνη στὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας σειράς, ἀφοῦ κατὰ κανόνα ἀραιώσουν οἱ λέξεις τῆς προτελευταίας.]

Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπίσημων ἐγγράφων

διπλωματικά
ἔγγραφα

Τὰ διπλωματικά έγγραφα περιλαμβάνουν τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κάθε κράτους μέ τίς ὑπηρεσίες (πρεσβεῖες, προξενεῖα), μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ μέ τὰ ξένα κράτη. Τὰ σημαντικότερα κείμενα ἀναφέρονται στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καί περιέχουν ὁδηγίες τοῦ κέντρου πρὸς τοὺς διπλωματικοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους ἢ ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν ἀπὸ τῆ χώρα στὴν ὁποία εἶναι διαπιστευμένοι, μέ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκεῖ κατάσταση καί τὴν πολιτικὴ πού φαίνεται νά διαγράφεται ἢ γιὰ τίς μεγάλες παροικίες ὑπήκων στὴν ξένη χώρα. Κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν

Τό έγγραφο ιδρύσεως τῆς Σορβόνης τό 1257. Γαλλικά Κρατικά ἀρχεῖα.
 πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων ὁ ἱστορικός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη τοῦ
 τοῦ χαρακτήρα καί τίς προσωπικές ἰκανότητες τοῦ συντάκτη, ὡς καί
 τόν τρόπο ἀποστολῆς τῆς ἐκθεσης. Εἶναι διαφορετικό ἂν ἔχει σταλεῖ
 κρυπτογραφημένη, μέ εἰδικό ἀπεσταλμένο ἢ μέ τό κοινό ταχυδρο-
 μεῖο, γιατί προσαρμόζεται ὁ τρόπος μετάδοσης πληροφοριῶν καί
 διατύπωσης τῶν νοημάτων ἀνάλογα μέ τόν κίνδυνο πού διατρέχει ἡ
 ἐκθεση νά διαβαστεῖ ἀπό τίς ξένες μυστικές ὑπηρεσίες. Πρέπει ἐπίσης
 νά ἔχουμε στό νοῦ μας ὅτι μερικές φορές ἐπιλέγεται σκόπιμα ἡ μέσω
 τηλεγραφημάτων καί ἐκθέσεων διοχέτευση πληροφοριῶν γιά παρα-
 πλάνηση τοῦ ἀντιπάλου.

Στό Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦνταν εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπό τή
 βυζαντινῆ αὐτοκρατορία, τήν παπική ἐκκλησία, τοὺς ἡγεμόνες τῆς
 Δύσης καί τό καλιφάτο. Κείμενο ζωντανό καί πολῦτιμο, παρά τήν
 πολιτική ἐμπάθεια πού τό χαρακτηρίζει, εἶναι ἡ Relatio (Ἐκθεση ἔτ.
 968) τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουπράνδου, ἀπεσταλμένου τοῦ
 αὐτοκράτορα Ὁθωνα Α' στή βυζαντινῆ αὐλή τοῦ Νικηφόρου Β'
 Φωκά. Μόνιμες ἀντιπροσωπείες σέ ξένη χώρα ἀρχίζουσι ἀπό τό ΙΕ'
 αἰώνα. Περίφημοι γιά τήν πολιτική τους ὀξυδέρκεια καί τήν πρακτι-
 κή τους ἀντίληψη εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Βενετίας τό ΙΕ' καί Ις'

αίωνα, πού δημιούργησαν σχολή. Ἐξίσου ἐπιδέξιοι διπλωμάτες ἀποδείχθηκαν καί οἱ ἀπεσταλμένοι (nuntii) τῆς παπικῆς Curia.

ἡ ἱστορική
ἀξία τους

Ἡ ἀξία τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων — οἱ ὁποῖες πολλές φορές χαρακτηρίζονται ἀπό θεματική ποικιλία ἀνάλογη μέ τά προσωπικά ἐνδιαφέροντα τοῦ πρεσβευτῆ καί προπάντων μέ τά ἀνακύπτοντα ζητήματα — προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐπιλογή καί τά κίνητρα (ιδεολογία ἢ χροῖματα) τῶν πληροφοριοδοτῶν του, τήν πνευματική καί ἠθική προσωπικότητα τοῦ πρεσβευτῆ, τήν ἐκτίμησι πού χαίρει στούς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ ξένου κράτους καί μεταξύ τῶν συναδέλφων του, στό γεγονός ἂν θεληματικά ἢ ὄχι κατά τή διοχέτευση τῶν εἰδήσεων καί τή διατύπωση ἀπόψεων λαμβάνει ὑπόψη του τή νοοτροπία τοῦ παρωλήπτη.

τό πρόβλημα
τῆς ἀξιοπι-
στίας τῶν
ἐπίσημα
ἀνθολογημέ-
νων
ἐγγράφων

Μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιφυλακτικότητα ὁ ἱστορικός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τά ἔγγραφα πού περιλαμβάνονται σέ συλλογές, σύγχρονες τῶν γεγονότων, καταρτισμένες ἀπό τό ἴδιο τό ἐνδιαφερόμενο κράτος σέ μιά κρίσιμη ἐποχή γιά ἓνα ἐπίμαχο θέμα, μέ σκοπό νά προβάλει τή δική του ἐκδοχή. Εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Βίβλοι» καί ἀνάλογα μέ τό χροῖμα τοῦ ἐξωφύλλου, διαφοροτικοῦ κατά κράτος, διακρίνονται σέ Κίτρινη Βίβλο Γαλλίας, Κυανή Βίβλο Μεγάλῆς Βρετανίας, Πράσινη Ἰταλίας, Λευκή Ἑλλάδας, Κόκκινη Ἰσπανίας, Πορτοκαλί τσαρική Ρωσίας, Λευκή Γερμανίας. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχει προηγηθεῖ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων· μερικά ἔχουν περικοπεῖ, σέ ἄλλα λέξεις ἢ φράσεις ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, μερικές φορές ἔχει γίνει ἀλλαγὴ στή χρονολογία. Οἱ «Βίβλοι» περιέχουν ἐκθέσεις, ὁδηγίες, πρωτόκολλα, διακοινώσεις. Πρῶτη ἢ Μ. Βρετανία τό 1681 χρησιμοποίησε τό εἶδος ἐκδίδοντας κατ' ἐντολή τοῦ Κοινοβουλίου Blue Books γιά τή χρήση περιορισμένου κύκλου δημόσιων ἀνδρῶν. Στή δημοσιότητα ἄρχισαν νά τίς παρουσιάζουν τά ἐνδιαφερόμενα κράτη κατά τή διάρκεια τοῦ 19^{ου} αἰῶνα (π.χ. Ἀγγλία 1836, Γαλλία 1852, Ἰταλία 1861, Γερμανία 1884). Ὁ ἱστορικός ὀφείλει καί τά ἔγγραφα πού περιέχονται στίς «Βίβλους» νά τά ἀναζητεῖ στά ἀρχεῖα, γιά νά εἶναι βέβαιος ὅτι χρησιμοποιεῖ τά αὐθεντικά κείμενα.

Ἐγγραφα
τῆς
ἐνετοκρατίας

Μολοντί στήν κυριολεξία δέν πρόκειται γιά διπλωματικά ἔγγραφα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπό διοικητικούς καί ὄχι διπλωματικούς ἐκπρόσωπους τῆς Βενετίας στίς ἑλληνικές κτήσεις τῆς, ἀναφέρω τίς Ἐκθέσεις τῶν ἐκεῖ τοποθετημένων Βενετῶν *προνοητῶν* γιά τή σπου-

δαιότητα καί ακρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέχουν ἀναφορικά μέ τίς ἑλληνικές περιοχές κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ διεθνοποίηση καί ἀλληλεξάρτηση τῶν οικονομικῶν σχέσεων σέ πολλούς τομεῖς (π.χ. δανειοδότηση, ἐπιχορήγηση μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, μεταφορά κεφαλαίων, πολυεθνικές ἐταιρεῖες κτλ.) ἀντικατοπτρίζεται στήν ἀλληλογραφία τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐνδιαφερόμενων κρατῶν. Πολλές φορές τά οικονομικά θέματα εἶναι ἀλληλένδετα μέ τά πολιτικά σέ διεθνή κλίμακα. Καλλιτεχνικές, πνευματικές, μορφωτικές, ἐμπορικές συμβάσεις μεταξύ κρατῶν ἢ ὑπό τήν αἰγίδα Διεθνούς Ὄργανισμοῦ, παρέχουν χρήσιμο ὕλικό γιά τή διερεύνηση τῶν πνευματικῶν καί γενικά πολιτισμικῶν σχέσεων τῶν λαῶν.

Ἡ ζοή μέ τήν καθημερινή μεταβολή τῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ νέες ἀνάγκες, ὅπως π.χ. μέ τή μετανάστευση ἐργατῶν ἀπό τίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χώρες πρός τίς βιομηχανικές (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ἑλβετία κτλ.), πού παρατηρήθηκε μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ νέοι αὐτοί κάτοικοι παίρνοντας μέρος στήν οικονομική ζοή τοῦ τόπου ἔδωσαν ἀφορμή στή γένεση ἐνός νέου κοινωνικοῦ φαινομένου μέ πολλές ὀψεις, τόσο στήν ἐσωτερική ζοή τῆς χώρας ὅσο καί σέ συνάρτηση μέ τίς χώρες προέλευσής τους. Ἐτοί ἀνέκυψαν θέματα ἐργατικῆς νόμοθεσίας, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν πού γεννήθηκαν καί μεγάλωσαν σέ νέο γλωσσικό περιβάλλον. Γιά τή διερεύνηση ὄλων αὐτῶν τῶν θεμάτων ἐξαιρετικά διαφωτιστική εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταξύ τῶν χωρῶν προέλευσης καί ἐκείνων τῆς νέας ἐγκατάστασης.

Αὐθεντικό ὕλικό μεγάλης σπουδαιότητας, ὄχι μόνο γιά τήν παρακολούθηση ἐπαναστατικῶν κινήσεων ἀλλά καί γιά συγκεκριμένες προσωπικότητες, κρύβουν τά ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας. Ἐτοί οἱ ἀυστριακές ὑπηρεσίες, πού παρακολουθοῦσαν τό Ρήγα Φεραῖο καί τόν Καποδίστρια μετά τήν παραίτησή του ἀπό τήν ὑπηρεσία του στήν τσαρική Ρωσία, ἔχουν συντάξει ἐκθέσεις πολύτιμες γιά τόν ἱστορικό. Ἀκόμη σημαντικές ἐπιστολές τοῦ Stendhal, πού πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζοῆς του στήν Ἰταλία, σταλμένες ἀπό ἰταλικές περιοχές ὑπάγόμενες στήν ἀυστριακή μοναρχία, εἶχαν κρατηθεῖ ἀπό τήν ἀυστριακή ἀστυνομία κατά τόν ἔλεγχο τοῦ ταχυδρομείου, ὅπως συνήθιζε, καί εἶδαν ἀργότερα τό φῶς τῆς δημοσιότητας ἀνασυρμένες ἀπό τά ἀστυ-

*Ἐγγράφα
διακρατικῶν
σχέσεων*

*Ἐγγράφα
τῶν
ἀστυνομικῶν
ἀρχείων*

Έγγραφα
δημοσκοπή-
σης

νομικά άρχεϊα. Οί πλουσιότερες, άκριθέστερες και έπιμελέστερα μα-
ζεμένες πληροφορίες για τή φιλελληνική κίνηση στίς διάφορες γαλ-
λικές πόλεις περιέχονται στίς έκθέσεις τών αστυνομικών άρχών και
τών νομαρχιακών ύπηρεσιών, όπως αποκαλύπτεται τώρα μέ τή δη-
μοσίευσή τους από τά άρχεϊα τής Μασσαλίας, Λυών, Στρασβούργου,
Τουλούζης κτλ. Στή Γερμανία δημοσιεύτηκαν οί έκθέσεις τής ά-
στυνομίας για τό φρόνημα του πληθυσμού και τόν αντίκτυπο τών
γεγονότων του πολεμικού μετώπου και τής έσωτερικής κατάστασης
τόσο κατά τή νικηφόρο για τή Γερμανία πρώτη περίοδο του δεύτερου
παγκόσμιου πολέμου, όσο και μετά τήν άνατροπή τής ίσορροπίας
τών δυνάμεων και τόν πολλαπλασιασμό τών δυσκολιών (βομβαρδι-
σμοί, δυσχέρειες στον έπισιτισμό, ανθρώπινες απώλειες στο μέτωπο,
καταστροφές πόλεων), και έκπλήσσουν για τήν αντικειμενικότητα,
τήν ακρίβεια τών παρατηρήσεων, τήν άποφυγή απόκρυψης τών δυ-
σάρεστων έντυπώσεων και πληροφοριών.

Έγγραφα
στρατιωτικά

Αυτόνομη είναι ή μεγάλη σπουδαιότητα τών στρατιωτικών έγ-
γράφων για τήν οργάνωση και εκπαίδευση του στρατού, τόν έξοπλι-
σμό, τήν προετοιμασία και προπάντων, τή διεξαγωγή τών στρατιω-
τικών έπιχειρήσεων. Σημαντικό βοήθημα για τήν παρακολούθηση
τών έπιχειρήσεων αποτελούν οί έπιτελικοί χάρτες. Σ' αυτά τά έγ-
γραφα στηρίζεται κυρίως ή 'Ιστορία τών έλληνικών πολέμων κατά
τόν Κ' αιώνα, που συντάσσεται από τό Γενικό Έπιτελείο Στρατού.

Άρχεϊα· διαφύλαξη τών έγγράφων· οργάνωση ειδικών ύπηρεσιών

Τά παλιότερα έγγραφα σώζονται συνήθως στα άρχεϊα τών μονών,
και στην Έλλάδα ιδιαίτερα στα σπουδαία μοναστηριακά συγκροτή-
ματα του Άθω, τής Πάτμου, τών Μετεώρων. Στή Δύση επί αιώνες
διατηρήθηκαν στα μεγάλα μοναστήρια ή σε άρχεϊα έπισκοπών και σε
μερικές χώρες, όπως στην 'Ιταλία, έξακολουθούν να φυλάσσονται
και σήμερα· σε άλλες όμως, όπως στη Γαλλία, παραδόθηκαν κατά
τήν Έπανάσταση του 1789 σε κρατική φύλαξη. Τά νεότερα κράτη
έχουν οργάνωση ειδικές κρατικές ύπηρεσίες για τή διατήρηση και
διαφύλαξη τών έγγράφων τόσο εκείνων που αναφέρονται στίς διε-
θνείς σχέσεις, όσο και αυτών που άφορούν τήν έσωτερική ζωή τής
χώρας στίς ποικίλες της εκφάνσεις.

Ο ιστορικός που θέλει να ασχοληθεί με την Έλληνική ιστορία θα ανατρεξει στα αρχεία που βρίσκονται εδώ, στην Ελλάδα. (Γενικά αρχεία του κράτους, αρχεία Υπουργείου Ξεωτερικών, ιδιωτικά, φυλασσόμενα στο Μουσείο Μπενάκη, τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, την Ιστορική Εθνολογική Έταιρεία κτλ.) και στα αρχεία του Υπουργείου Ξεωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων (Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Ρωσίας, έπειτα Ιταλίας, Γερμανίας, σήμερα και Ηνωμένων Πολιτειών), και των βαλκανικών κρατών. (Τά τουρκικά αρχεία δέν είναι ακόμη προσιτά). Άλλά ή χρησιμοποίηση των φακέλων δέν είναι άπλή και ή κατάταξη των έγγραφων ακολουθει όρισμένους κανόνες, ανάλογα με τη νομική θέση μιάς χώρας-κράτους. Π.χ. οί φάκελοι για την Ελλάδα ως ανεξάρτητο κράτος ακολουθοϋν άλλη κατάταξη από εκείνους της εποχής που ό έλληνικός χώρος άποτελοϋσε τμήμα της όθωμανικής αυτοκρατορίας. Βλ. π.χ. τό διδβλιο του Έλ. Π ρ ε β ε λ ά κ η: "Τά βρετανικά κοινοβουλευτικά έγγραφα και ή νεότερη έλληνική ιστορία 1801-1960, Θεσσαλονίκη 1960", ειδικό για τη χρήση των διάφορων κατηγοριών έγγραφων της Βουλής των Κοινοτήτων, που ένδιαφέρουν τόν ιστορικό της περιόδου αϋτής της έλληνικής ιστορίας.

[Υπάρχουν ειδικοί έπιστημονικοί όδηγοι για τη χρήση των μεγάλων αρχείων, όπως είναι τό βρετανικό Foreign Office ή τά Archives Nationales της Γαλλίας. Ως παράδειγμα σημειώνω Ch. S c h m i d t: Les sources de l'histoire de France depuis 1789 aux Archives Nationales, Paris 1907, μόνο για τίς πηγές της γαλλικής ιστορίας από τη Γαλλική Έπανάσταση που περιέχονται στα Έθνικά Αρχεία της Γαλλίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι τά κρατικά έγγραφα δέν είναι προσιτά παρά μόνο μετά την άρροδο όρισμένου χρονικού διαστήματος, συνήθως τριάντα έτών. Οί παπικές αρχές έχουν καθιερώσει πενήντα χρόνια για τά αρχεία του Βατικανού. Μερικές φορές ή άνατροπή ένός καθεστώτος παρακινεί τη διάδοχη κυβέρνηση να φέρει στη δημοσιότητα έγγραφα του άμέσως προηγούμενου πολιτικού ή πολιτειακού συστήματος, που κατά τη γνώμη της συμφέρει να γίνουν άμέσως γνωστά. Έτσι οί Μποσεβίκοι μετά την επικράτησή τους στη Ρωσία, έδωσαν στη δημοσιότητα τά έγγραφα της εποχής του πρώτου παγκόσμιου πολέμου που δρεθήκαν στα ρωσικά κρατικά αρχεία. Τό ίδιο έπραξαν και οί κυβερνήτες της Γερμανίας για τη χώρα τους μετά την πτώση της μοναρχίας και την ένκαθίδρυση της δημοκρατίας στα

1918. Ἀνάλογη τακτική ἀκολούθησαν καί οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες μετά τὴν ἥττα τῆς Γερμανίας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἄρχισαν τὴ δημοσίευση τῶν ἐγγράφων τοῦ γερμανικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

Ἐκτός ἀπό τὰ κρατικά, ὑπάρχουν ἀρχεῖα ὀργανισμῶν π.χ. τῶν μεγάλων κομμάτων στή Μ. Βρετανία ἢ τῶν μεγάλων ἐφημερίδων (π.χ. Times, Guardian, Temps, Monde κτλ.) ἢ τραπεζῶν μέ παγκόσμια δραστηριότητα, πού εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας γιά τὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας σέ παγκόσμια κλίμακα, ἀλλά καί τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας εἰδικότερα.

Ἡ ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῶν παλαιότερων ἐποχῶν εἶναι ἓνα αἶτημα πού σιγά σιγά πραγματοποιεῖται στήν ἐποχὴ μας σέ καλές κριτικές ἐκδόσεις μέ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή καί σχόλια γιά τὴν κατανόηση τῶν πραγμάτων. Πρόβλημα γεννιέται ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὰ ἐγγράφα πολλαπλασιάζονται στόν ἐκπληκτικό βαθμὸ πού γνωρίζουμε στίς μέρες μας καί σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἔχει υἱοθετηθεῖ ἡ λύση τῆς δημοσίευσης ἐπιτομῶν τῶν ἐγγράφων. Περιλαμβάνονται σ' αὐτές ἀκριβῆ στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου — ἀποστολέας, παραλήπτης, χρονολογία — καί σύντομη περιλήψη τοῦ περιεχομένου του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παρουσίασε τὸ Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2578 ἐγγράφα τῆς περιόδου 10 Σεπτεμβρίου 1827 μέχρι 16/28 Δεκεμβρίου 1832 τῶν φακέλων τοῦ Foreign Office, 32/φάκελοι 1-34. Κατὰ τὴν πρόβλεψη τῆς διεύθυνσης τοῦ Κέντρου γιά τὴν κάλυψη τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Foreign Office, βρετανικῆς προεδρίας καί βρετανικῶν προξενεῖων θά χρειαστοῦν 25-30 τόμοι μέγιστο (4ου) σχήματος γιά τὰ ἔτη 1827-1905, ἐφόσον θά δημοσιευτοῦν τὰ ἐγγράφα μόνο σέ ἐπιτομῆ.

Φυσικά δὲν εἶναι δυνατὸ ἐδῶ νά δοθεῖ κατάλογος τῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ. Θά ἀναφέρω μόνο λίγες μεγάλες σειρές. Ὑποδειγματικὴ εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω τόσο ἀπὸ τὸν Fr. Dölger, ὅσο καί τὸν P. Lemerle καί τοὺς συνεργάτες του, ὅπως καί τῶν μονῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας καί Σικελίας ἀπὸ τὸν A. Guillou.

Στὰ Monumenta Germaniae historica (ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου), παράλληλα μέ τίς σειρές τῶν συγγραφέων, ἐκδίδεται σειρά ἐγγράφων καί ἐπιστολῶν πού ἀναφέρονται στή μεσαιωνικὴ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σημαντική για τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σειρά Collection de documents inédits sur l'histoire de France, πού ἐκδίδεται ἀπό τό 1835.

Πολύτομες, σχεδόν ἑξαντλητικές συλλογές διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἰδίως ἀπό τό ΙΘ' καί Κ' αἰώνα, ἐξέδωκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἐκδίδουν τὰ ὑπουργεῖα Ἑξωτερικῶν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἰταλίας κτλ.]

Ἄλληλογραφία

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ἱστορική πηγή εἶναι καί οἱ ἐπιστολές τῶν ὁποίων περιεχόμενο καί ὕφος βρίσκονται συνήθως σέ συνάρτηση μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα. Μερικές φορές προέχει ὁ προσωπικός καί κάπως ἐξομολογητικός τόνος, ἰδιαίτερα ὅταν τὰ γράμματα προέρχονται ἀπό καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν κατά κανόνα προσδιορίζεται ἀπό τή θέση, πολιτική ἢ κοινωνική τοῦ ἀποστολέα καί τήν πρόθεσή του νά καταστήσει κοινῶν τῶν σκέψεῶν του καί τῶν πληροφοριῶν πού κατέχει τόν ἀποδέκτη.

Ἀπό τή ρωμαϊκή Ἀρχαιότητα ἔχει σωθεῖ ἡ πλούσια σέ πληροφορίες γιά τίς ταραγμένες δεκαετίες τῶν μέσων τοῦ Α' π.Χ. αἰώνα ἄλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα (106-43 π.Χ.), χάρις στήν ὁποία παρακολουθοῦμε τίς πολιτικές ἐξελίξεις σχεδόν ἡμέρα μέ τήν ἡμέρα.

Φημισμένη εἶναι ἡ ἄλληλογραφία τῆς Charlotte-Elisabeth (=Liselotte), πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου (1652-1722), δεύτερης γυναικάς τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, ἀδελφοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί παρακολουθώντας ἀπό κοντά τή ζωή στά ἀνάκτορα (ἦταν μητέρα τοῦ Φιλίππου, δούκα τῆς Ὁρλεάνης καί ἀντιβασιλιά κατά τήν ἀνηλικότητα τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ'), ἡ πριγκίπισσα παρουσιάζει τὰ συμβάντα καί τὰ ἦθη τῆς αὐτῆς μέ ὠμῆ εἰλικρίνεια. Στά γαλλικά γράμματα ξεχωριστή θέση κατέχουν καί οἱ ἐπιστολές πού ἡ Μαρία de Sévigné (1626-1696) ἔγραφε στήν κόρη τῆς κόμισσα Grignan. Ἐνδιαφέρον γιά τήν εὐρωπαϊκή ἱστορία παρουσιάζει ἡ ἄλληλογραφία τῆς αὐτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1740-1780) μέ τήν κόρη τῆς βασίλισσα τῆς Γαλλίας Μαρία-Αντουανέττα καί τόν ἐμπιστό της πρεσβευτῆ στή γαλλικὴ αὐλή, κόμητα Mercy d'Argenteau.

περιπτώσεις
σημαντικῆς
ἄλληλογρα-
φίας

Γιά τή γνώση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τή διαμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πολύτιμη εἶναι ἡ μακρόχρονη καί ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels.

Τῆ ζωῇ καί τό ἔργο διάσημων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν φωτίζουν οἱ ἐπιστολές τους, πού γιά μερικούς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ πλήρεις συλλογές. Παραδειγματικά σημειῶνω τίς συλλογές ἐπιστολῶν τῶν Goethe, Voltaire, Stendhal, Balzac, Sainte-Beuve, Flaubert.

Γιά τά ἑλληνικά πράγματα μοναδική εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἄδ. Κοραῆ (1748-1833), ἔκφραση ὑψηλοῦ ἠθους καί σοφίας, πού καλύπτει τήν ἀποφασιστική γιά τήν προετοιμασία τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχῆ.

Πολιτικά Κείμενα Πολιτικοί λόγοι

πολιτικοί
λόγοι:
α. στήν
Ἀρχαία
Ἑλλάδα
καί
Ρώμη

Οἱ πολιτικοί λόγοι, πού συχνά θίγουν σοβαρά πολιτικά θέματα, παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τῆ διακήρυξη ἀρχῶν καί προθέσεων τοῦ γράφαντος-ἀπαγγέλαντος τό λόγος. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ πολιτικοί λόγοι καί, ὡς ἓνα σημεῖο, οἱ δικανικοί τῶν ρητόρων τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιοφιλίας, (Ἄνδοκιδῆ, Λυσία, Ἰσοκράτη, Αἰσχίνη, Δημοσθένη, Ὑπερείδῆ, Λυκούργου κτλ.). Κείμενα πού τά ἔχει σφραγίσει ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς, ὅπως τήν ἀντιμετωπίζει ὁ πολιτικός-ρήτορας μέ τίς πολιτικές του ἰδέες, παρέχουν συγχρόνως πολυτίμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τίς θέσεις καί σχέσεις τῶν ἀντιμαχόμενων πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε αὐτά δροῦν στήν πόλη-κράτος εἴτε σέ μεγαλύτερη πολιτεία, ὅπως ἦταν ἡ ρωμαϊκή. Στό σημεῖο αὐτό ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Κικέρωνα καί μάλιστα οἱ πολιτικοί, πού στρέφονται κατά τοῦ οργανωτῆ τῆς συνωμοσίας τό 63 π.Χ. Κατιλίνα καί οἱ κατά εἰκοσαετία μεταγενέστεροι ἐναντίον τοῦ Ἄντωνίου.

δ. στή
οὐζαντινή
ἐποχῆ

Πρέπει ἀκόμη μέ προσοχή νά ἐκτιμήσουμε τά θετικά στοιχεῖα πού κρύβονται κάτω ἀπό περίτεχνο περίδλημα ρητορικότητος: σέ ἄλλες περιπτώσεις περιορισμένης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουν οἱ πολιτικοὶ περιεχομένου λόγοι τῶν σοφιστῶν τοῦ Δ' αἰῶνα Θεμιστίου (317-388 περ.) καί Λιδάνιου (314-393 περ.), συνεχιστικῶν τῆς φιλελευθερῆς πνευματικῆς παράδοσης τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιοφιλίας, πού μέ τόν τρόπο τους παραστέκουν τόν ἀπλό πολίτη τῆς βυ-

ξαντινῆς αὐτοκρατορίας, εὐκαιριακά διατυπώνοντας συνετές σκέψεις γιὰ καιρία προβλήματα ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Στά νεότερα κράτη ὁ πρόεδρος, τὰ μέλη τῆς κυβερνήσεως, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων ἐκφωνοῦν πολιτικούς λόγους σέ ποικίλες περιστάσεις. Ὄταν τοῦτο πραγματοποιεῖται στή Βουλὴ ἢ σέ ἄλλα κρατικά ἢ διακρατικά συλλογικά ὄργανα, τότε τὸ κείμενο τοῦ λόγου περιλαμβάνεται στὰ πρακτικά τῶν παραπάνω σωμάτων, ὅπου καί θά ἀναζητηθεῖ. Ὄταν ὅμως οἱ λόγοι ἐκφωνοῦνται σέ προεκλογικὲς συγκεντρώσεις ἢ ἄλλες εὐκαιρίες, πάλι τὰ κείμενα αὐτὰ πρέπει νά ἀναζητηθοῦν καί μελετηθοῦν, γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς περιόδου. Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ μὴ κοινοβουλευτικοῦ ἀρχηγοῦ κράτους, ὁ ἱστορικός καλεῖται νά ἀνιχνεύσει, πολλές φορές κάτω ἀπὸ ἠχηρὲς ἰδεολογικὲς μεγαλοστομίες, τὰ προσωπικά ἐλατήρια, τὴ ματαιοδοξία, κουφότητα τοῦ προσώπου, ἄγνοια ἢ παρανόηση τῆς πραγματικότη-
τας, καί πολὺ σπάνια ἀγαθὲς προθέσεις ἢ ἀνέφικτα ἰδεώδη.

γ. στοὺς
νεότερους
χρόνους

Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα

Συνοφασμένα μέ τὴν ἐπικαιρότητα καί ἄμεσους πρακτικούς στό-
χους εἶναι τὰ φυλλάδια (brochures) καί λιβελλογραφήματα (pamphlets) ποικίλου περιεχομένου, συνήθως πολιτικοῦ, σπανιότερα θρησκευ-
τικοῦ· ἄλλοτε ἀναφέρονται σέ γενικότερο θέμα, ἄλλοτε ὅμως στρέ-
φονται ἐναντίον συγκεκριμένου προσώπου· συνήθεστερο εἶναι τὸ
πρῶτο. Στά φυλλάδια προέχει ἡ προβολὴ ἰδεώδους καί τὸ κοινὸ
καλεῖται νά μετᾶσχει στὴν πραγμάτωσή του.

πολιτικά
φυλλάδια

[Στὴν κατηγορία τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων ὑπάρχουν μερικά πολ-
λὺ ὄνομαστά, ὅπως εἶναι τοῦ ἀββᾶ S i e y e s, Qu est-ce que le tiers
État? (1789) = Τί εἶναι ἡ τρίτη τάξη; τοῦ C h a t e a u b r i a n d,
De Buonaparte et des Bourbons (1814), De la monarchie selon la Charte
(1816) = Ἡ μοναρχία κατὰ τὸ Σύνταγμα, De la restauration de la
monarchie électorale (1831) = Ἡ παλινόρθωση τῆς αἰρετῆς μοναρχίας·
τῶν K a r l M a r x καί F r i e d r i c h E n g e l s, Manifest der kommunistischen
Partei (1848) = Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο. Ἀπὸ τὰ θρησκευτικά
μνημονεῦμα τοῦ L o u t h e r o u, Von der Freiheit eines christlichen
Menschen (1520) = ἡ ἐλευθερία τοῦ Χριστιανοῦ καί A n d e n c h r i s t l i c h e n
A d e l d e u t s c h e r N a t i o n (1520) = Πρὸς τοὺς χριστιανούς εὐγενεῖς τοῦ
γερμανικοῦ ἔθνους]

λίβελλοι

Κείμενα επιθετικά, συνήθως έμπαθη, τά λιβελλογραφήματα, κάποτε καί μέ σατυρική φλέβα, έφημερα από τόν επικαιρικό τους χαρακτήρα, δίνουν τήν άλλη όψη ενός θέματος, ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς πνευματικών άναζητήσεων ή πολιτικών άνακατατάξεων, όπως στή Γερμανία τήν περίοδο τής θρησκευτικής Μεταρρύθμισης ή στή Γαλλία τήν έποχή τής Γαλλικής Έπανάστασης. Συντάκτης είκοσι pamphlets, πού προκάλεσαν άλλεπάλληλες συνταρακτικές πολιτικές δίκες, είναι ό P.-L. Courier (1772-1825), γνωστός καί από πετυχημένες μεταφράσεις έργων τής έλληνικής Άρχαιότητας.

παραδείγματα από τή νέα έλληνική ιστορία

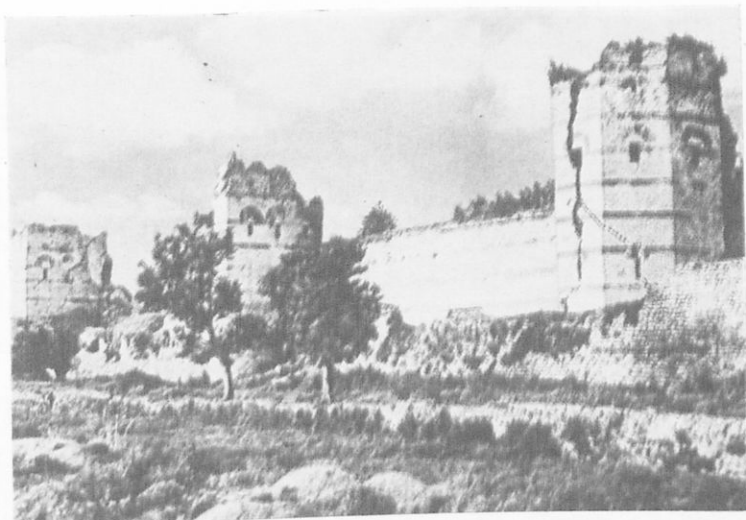
Μέ άφορμή επίμαχα προβλήματα τής νεοελληνικής ιστορίας κυκλοφόρησαν φυλλάδια, έλληνικά καί ξενόγλωσσα ή ξενικής προέλευσης, διάφορης έσωτερικής κομματικής απόκλισης ή προσανατολισμού τής έξωτερικής πολιτικής, πού παρουσιάζουν ένδιαφέρον γιά τόν έρευνητή. Σημαντικά είναι εκείνα τής έποχής τού έλληνικού Διαφωτισμού πριν από τήν κήρυξη τής Έπανάστασης, δείγματα πολιτικής καί ιδεολογικής διαμάχης, στήν όποία πρωταγωνιστική θέση πήρε ή *Πατρική διδασκαλία* (1798) τών Πατριαρχείων καί ή άπαντητική *Άδελφική Διδασκαλία* (1798) τού Άδαμάντιου Κορραή. Άνάμεσα σ' αυτά πού συνέταξαν Φιλέλληνες γιά τήν ενίσχυση τής φιλελληνικής κίνησης ξεχωριστή θέση κατέχει ή *Note sur la Grèce* τού Chateaubriand.

Μολοντί υπέρβαινει κατά πολύ τή συνήθη έκταση τών φυλλαδίων, μπορεί νά περιληφθεί σ' αυτά ή *Έλληνική Νομαρχία*, άνώνυμο έργο πού τυπώθηκε στά 1806. Κείμενο πολιτικό, αυστηρό, λιτό, μέ άριστη γνώση τών συνθηκών διαδίκησης τού σκλαδωμένου Γένους, άποτελεί κήρυγμα έλευθερίας καί ανθρώπινης άξιοπρέπειας.

Μνημεία: έργα τέχνης καί λοιπά άρχαιολογικό ύλικό

κτίσματα

Τό ένδιαφέρον μας γιά τά μνημεία καί λοιπά άντικείμενα πού περιλαμβάνονται στήν ύλη αυτού τού κεφαλαίου δέν άφορά τήν αισθητική τους άξία, αλλά τή λειτουργικότητα στά πλαίσια τής κοινωνικής συμβίωσης καί τή συμβολή τους ως ιστορικών πηγών. Τά μνημεία, σωζόμενα στήν αρχική τους θέση άκέραια ή έρείπια ή άκόμη μόνον ως θεμέλια, μεταφέρουν ως έμās τό μήνυμα τής χρησιμότητάς τους στόν καιρό τής άκμής τους. Τά έρείπια τών άνα-

Ἐπιτομή τῶν χερσαίων τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

κτόρων τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στήν Περσέπολη, οἱ Πυραμίδες καί οἱ αἴγυπτιακοί ναοί στό Καρνάκ, ὁ Παρθενώνας καί ὁ ἱερός θράχος, τὰ ἔρειπια τῆς Ὀλυμπίας καί τῶν Δελφῶν, ἡ Ἁγία Σοφία, παρὰ τήν ἀλλοίωση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης, ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πέτρου στή Ρώμη, τό παλάτι τῶν Δόγηδων στή Βενετία, ὅλα ἐκεῖνα τά μεγαλόπρεπα ἀνάκτορα ἢ οἱ περίτεχνοι γοθτικοί ναοί διατηρημένοι ἀκέραιοι, ἀναστηλωμένοι ἢ ἀκόμη ἐρειπωμένοι ἐξακολουθοῦν νά παρέχουν τό πλαίσιο τῶν τελετῶν, θρησκευτικῶν ἢ κοσμικῶν, ὅπως καί στήν ἐποχή πού γινόταν πραγματική χρήση τους.

Οἱ ἀπεικονίσεις ἡγεμόνων, πόλεων, ἀνακτόρων σέ τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητούς πίνακες μᾶς δίνουν ἐπίσης τή μορφή τῶν προσώπων, τήν ὄψη τῶν οἰκημάτων, δρόμων ἢ τῆς ζωῆς τῆς πόλης (μοναδικοί οἱ πίνακες τοῦ Gentile Bellini καί τοῦ Canaletto ἀπό τή ζωή τῆς Βενετίας μέ πλαίσιο τά κτίρια, τούς δρόμους καί τό πολυποικίλο πλῆθος). Τίς στολές τῶν ἡγεμόνων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τίς ἐνδυμασίες τῶν ἀρχόντων, τά φορέματα τοῦ λαοῦ τά θρῆσκουμε σέ χρωματική ποικιλία καί λεπτομερειακή ἀπεικόνιση στά ἔργα τῆς μεγάλης τέχνης, καθώς καί στίς μικρογραφίες. Στά ὀνομαστά ψηφιδωτά τοῦ Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας εἰκονίζεται ὁ

ἀπεικονίσεις

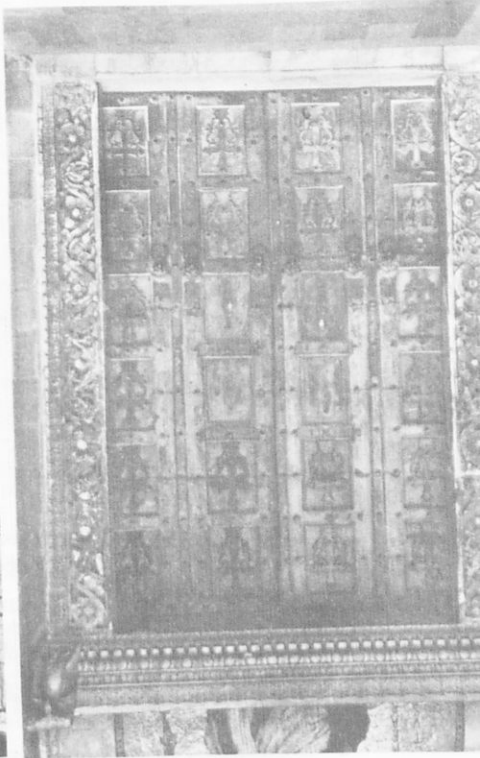
Βενετία: Τό Canal Grande καί ἡ Γέφυρα τοῦ Rialto ὅπως εἰκονίζεται ἀπό τόν Fr. Guardi (1712 - 1793)

διαφορα
ἀντικείμενα

ὄλη τῆς τῆ στυλνότητα καί μεγαλοπρέπεια ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ στὴν αὐτοκρατορικὴ ἀκολουθία τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῆς Θεοδώρας. Ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, πολεμικός ὄπλισμός σωζονται αὐτοῦσια εἴτε εἰκονίζονται σέ σκηνές οἰκογενειακῆς εὐφρονύνης ἢ πολεμικῶν συγκρούσεων. Μερικὲς φορές μᾶς δίνουν ἰδιαίτερη συγκίνηση, ὅπως τὸ κράνος τοῦ Μιλτιάδη ποῦ δροῦθηκε στὴν Ὀλυμπία, ἀφιέρωμα τοῦ Μαραθωνομάχου ἠγέτη στό Θεό, ἢ τὸ κύπελο τοῦ Φειδία μέ τὴν ἐπιγραφή *Φειδίου εἰμί*. Περιώνυμα μοναστηριακά συγκροτήματα, ὅπως τῆς Πάτμου, Σινᾶ, Ὅρους Ἄθω στὴν Ἀνατολή, τοῦ Monte Cassino (πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή του στό δεῦτερο Παγκόσμιο Πόλεμο), τῆς Grottaferrata στὴ Δύση, μαζί μέ ταῦς θησαυροὺς τῆς τέχνης διατηροῦν ἀκόμη κάτι ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἀτιμότητα.

ἴδια
μικροτεχνία

Ἀντικείμενα ἀπὸ πολυτίμη ὕλη, ὅπως χρυσό, ἐλεφαντοστό, ἀσημί, σμάλτο, κατασκευασμένα γιὰ κοσμικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ χρῆση

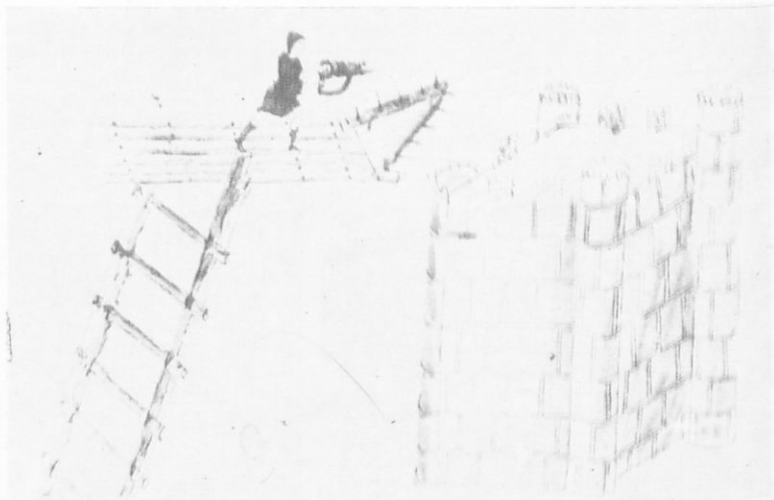

Ὁ καθεδρικός ναός τῆς ἰταλικῆς πόλεως Amalfi. Ἡ χάλκινη πόρτα δωροῦ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὴν πόλη τοῦ Ἀμάφι προέρχεται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἔτ. 1060).

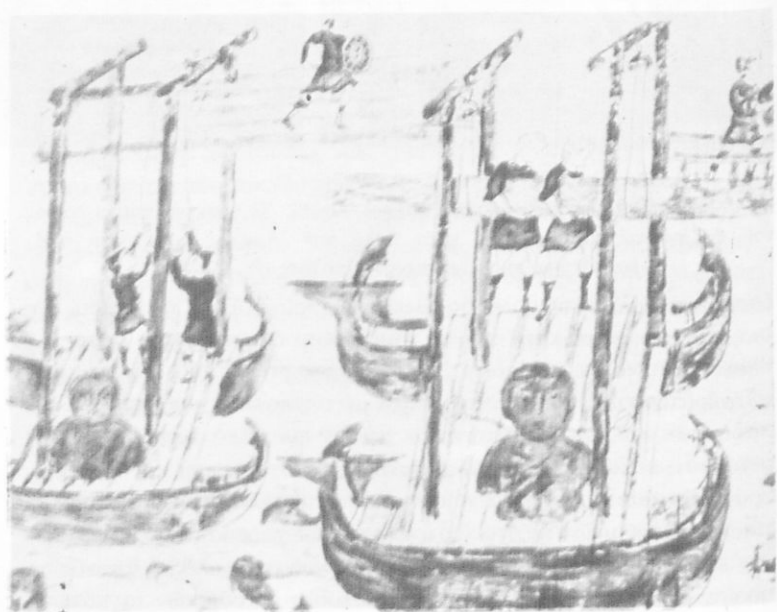
(στέμματα, ἀλλὰ σύμβολα βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἡ σφαῖρα, τὸ σκῆπτρο, τὸ ξίφος στὴν πρώτη περίπτωση, δυσκολότρηρα, λειψανοθήκες, σταυροί, πολυκάνδηλα, σταυροθήκες στὴ δεύτερη), ὑπατικά ἢ αὐτοκρατορικά δίπτυχα, παράλληλα μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ τὸς ἀξία παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ τοῦ ὑπηρετοῦσαν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μέσω τῆς εἰκονογράφησης καὶ τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν παρεχόμενη διαφώτιση κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετουργιῶν ἢ ἔστω ὡς ἀναμνηστικά χαριμόσυνου γεγονότος.

Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καὶ οἱ σωζόμενες στολές ἡγεμονικῶν οἰκῶν, ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, μοναστικῶν ἢ κοσμικῶν ταγμάτων,

εἶδη
ἀμφίσεως

Πολεμική τέχνη στο Βυζάντιο: α) Έκτόξευση υγρού πυρός β) Πλωτές πολιορκητικές μηχανές. Για εξισορρόπηση έχουν χρησιμοποιηθεί αγάλματα. Χειρόγραφο 11ου αί.

όπως π.χ. τῶν ἱπποτῶν τῆς Μάλτας ἢ τῶν μελῶν τοῦ τάγματος τοῦ Χρυσοῦ Δέρατος ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Τάγματος (Deutscher Orden).

Τό ἴδιο σημαντικά εἶναι τὰ τεῖχη τῶν πόλεων ἀπό τίς μυκηναϊκές ἀκραπόλεις ὡς αὐτά, πού ἐκπύρθηκαν Σταυροφόροι, Βενετσιάνοι, Τοῦρκοι κατακτητές στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ τό Μέγα Σινικό Τεῖχος στά θόρεια τοῦ Πεκίνου.

Ἡ πολεοδομία, ἰδίως τῶν παλιῶν ἱστορικῶν οἰκισμῶν, διατηρήθηκε στή χάραξή της αὐτούσια ὡς τίς μέρες μας στό κέντρο-τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Τό κεντρικό πρῶτο διαμέρισμα τῆς Βιέννης ἐξακολουθεῖ νά τέμνεται ἀπό τοὺς δύο κεντρικούς ἄξονες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου, ἡ Κωνσταντινούπολη διατηρεῖ ἀτόφια τῆ Μέση μέ τίς τρεῖς πλατεῖες, ἀγορά τοῦ Κωνστατίνου, ἀγορά τοῦ Ταύρου καί ἀγορά τοῦ Βοός, κι ἀπό τίς πύλες τῶν τειχῶν οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι ἐξακολουθοῦν νά συνδέουν τήν Πόλη μέ τήν Ἀδριανούπολη καί τήν παλαιά Ἑγνατία ὁδό.

τεῖχη

πολεοδομία

Β' ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία ἀποβλέπει στήν ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἐξιστορώντας τά γεγονότα σέ συνεχή λόγο. Ἡ ἀξία καί σημασία τῆς ἱστοριογραφίας ἐγκεῖται στό ὅτι σκοπεῖ νά παρουσιάσει τά γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους, ὥστε νά ἀπαρτιστεῖ, κατά τό δυνατό, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς στό συγκεκριμένο χῶρο καί χρόνο. Γιατί ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς μπορεῖ ν' ἀποκτήσουμε ἀριστη καί αὐθεντική γνώση ἑνός γεγονότος, ἀλλά συνήθως λείπει ἡ δυνατότητα προσέγγισης καί ἀλληλεξάρτησης πρὸς τά προηγούμενα ἢ τά ἐπόμενα συμβάντα.

Στίς πηγές τῆς ἱστορίας ἀνήκει ἡ σύγχρονη τῶν γεγονότων ἱστοριογραφία. Π.χ. ὁ Ἡρόδοτος γιά τά Μηδικά, ὁ Θουκυδίδης γιά τήν Πεντηκονταετία καί τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐντούτοις στίς πηγές καταλέγουμε κι ἐκεῖνα τά ἱστοριογραφικά ἔργα, πού ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα, διασώζουν χαμένα ἀρχαιότερα κείμενα, κι ἐπομένως παρέχουν ἄμεσο ὑλικό γιά τίς παλαιότερες περιόδους, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Ζωναράς, ἱστορικός τοῦ 16' αἰῶνα, διέσωσε μεγάλο μέρος τοῦ Δίωνα Κάσιου· ὁ Θεοφάνης, πού συντάσσει τή χρονογραφία

σκοπός

A)
ἡ ἱστοριογραφία κατά λαούς καί ἐποχές:

του στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα ἀλλά τὴν ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 284, στηρίχθηκε σὲ παλαιότερα κείμενα, τὰ ὁποῖα κατὰ σημαντικό ποσοστὸ ἔχουν χαθεῖ. Μολονότι εἶναι μεταγενέστερος τῶν γεγονότων κατὰ πολλοὺς αἰῶνες, γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ πηγή γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ ἱστοριογραφία κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχές ἔχει ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά πού πολλές φορές διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων ἢ ἐπόμενων αἰώνων. Ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ πνευματικὴ παράδοση τῶν ἱστοριογράφων εἰδικὰ καὶ τῆς ἐποχῆς γενικότερα, οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἰδεώδη πού ἐπικρατοῦν ἀφήνουν τὴ σφραγίδα τους στὴν ἱστοριογραφία. Σ' ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο γιὰ μεθοδολογικά προβλήματα δέν εἶναι δυνατό νά γίνει ἰδιαίτερη καὶ ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη γιὰ τὴν ἱστοριογραφία κάθε λαοῦ καὶ κάθε περιόδου. Θὰ περιορισθῶ σὲ μερικές σύντομες καὶ γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἱστοριογραφία ὡς τίς ἀρχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἰδανικὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού ἐνστερνίστηκαν καὶ οἱ βυζαντινοί, ἰδιαίτερα ὅσοι κινοῦνται στὸν κύκλο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας. Μένουν στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἱστορίας μέ προέκτασις στίς διεθνεῖς σχέσεις, κυρίως μέ τὴ μορφή τῆς ἐκθεσης τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν ὄρων τῶν συνθηκῶν. Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης στάθηκαν τὰ μεγάλα πρότυπα γιὰ ὅλες τίς ἐπόμενες γενεές. Ἡ μεταφορὰ τοῦ πολιτικοῦ κέντρου στὴ Ρώμη, πού εἶχε προχωρήσει στὴν κατάκτηση τοῦ μεσογειακοῦ χῶρου, ἔδωσε στὴ συγγραφή τοῦ Πολύβιου ἄλλη διάστασις· προσλαμβάνει τὸ χαρακτηριστὴρα οἰκουμενικῆς ἱστορίας τὴ στιγμή πού τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἐξελίσσεται σὲ παγκόσμια δύναμις. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χῶρου προσθέτει στὴν κατανόησι τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, γι' αὐτὸ ἀρχαῖοι καὶ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἐπιδίδωκαν τὴν ἐπιτόπια ἐπίσκεψιν τῶν πεδίων τῶν μαχῶν. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο κινεῖται τὸ καθαρὰ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Πλούταρχου, μολονότι γενεές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νεολαίας ἀπὸ τὴν Ἀναγέννησι καὶ ἐξῆς γνώρισαν τὰ πρότυπα τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος μέσῳ τῶν Παράλληλων Βίων τοῦ δευτέρου.

Ἡ ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία ὑστερεῖ ἐναντι τῆς ἐλληνικῆς ὡς τὴ στιγμή πού στὸν πνευματικὸ ὀρίζοντα τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται ὁ Τάκιτος († 120) καὶ εἰσάγει τὴν ψυχολογικὴ ἀνάλυσι τῶν πρωταγωνιστικῶν προσωπικοτήτων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀγωνίζεται νά ἐξα-

α.
ἀρχαιότητα
ἐλληνικὴ

β.
ρωμαϊκὴ
ἐποχὴ

κριθώσει και αποδώσει πιστά τὰ γεγονότα. Στ' ἀχνάρια του θαδίζει ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος (ζει ὡς τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ Δ' αἰώνα), ἀκούρατος παρατηρητὴς τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ θυζαντινὸς Προκόπιος, ἱστορικός τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ λιβελλογράφος μὲ στόχο τὸ αὐτοκρατορικό ζεῦγος, ξαναγυρίζει στὰ ἑλληνικά κλασσικά πρότυπα μιμούμενος σὲ ὅλα — ἕφος, τρόπο χρονολόγησης κτλ. — τὸ Θουκυδίδη.

Τῆ δυτική μεσαιωνική ἱστοριογραφία καλύπτει τὸ εἶδος τῶν χρονικῶν σὲ δημοδέστερη λατινική, προϊόν κυρίως μοναστηριακῶν κύκλων, πού κινουῦνται σὲ πολὺ κατώτερη βαθμίδα ἐνδιαφερόντων πνευματικῶν ἀναγκῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἀκόμη καὶ λεκτικῶν πλοῦτου. Τὸ εἶδος τῆς χρονογραφίας ἄνθισε καὶ στὸ Βυζάντιο, καλλιεργημένο κυρίως ἀπὸ μοναχικούς κύκλους καὶ προορισμένο νὰ τέρψει καὶ νὰ διδάξει εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό, πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ σπουδαία πολεμικά γεγονότα, τίς ἐπαναστάσεις καὶ παντός εἶδους πολιτικές καὶ θρησκευτικές ταραχές ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα τὰ θαυμαστά καὶ περιεργα, εἴτε σὲ φυσικά φαινόμενα ἀναφέρονται εἴτε σὲ ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ θυζαντινὲς χρονογραφίες, γραμμένες σὲ ἀπλούστερο γλωσσικό ἰδίωμα, ἀποτελοῦν σπουδαῖο μνημεῖο γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ δημοδέστερη μορφή της.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰώνα ἀρχίζει πάλι στὸ Βυζάντιο συνεχῆς ἱστοριογραφικὴ παράδοση μὲ πρότυπο, ἀκόμη καὶ στὴ γλωσσικὴ μορφή, τὴν ἑλληνικὴ τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού φθάνει σὲ ὑψηλὴ στάθμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μιχαὴλ Ψελλός, Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἄννα Κομνηνὴ, Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Παχυμέρης, Νικηφόρος Γρηγοράς εἶναι μερικά ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ πνευματικὴ ἀφύπνιση στὴ Δύση ἐμφανίζεται στὸν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας μὲ τὴν παρουσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἱστορικῶν, πού ἐγκαταλείπουν τ' ἀχνάρια τῶν χρονογράφων καὶ τείνουν σὲ νέους ὀρίζοντες. Σπουδαία καινοτομία ἢ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιχώριας γλώσσας, ἀντὶ τῆς ὡς τότε λατινικῆς, γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου. [Ἔτσι γράφουν γαλλικά ὁ Villehardouin, ὁ Robert de Clari, ὁ Joinville, ὁ Froissart κτλ., ἰταλικά οἱ Villani, ἐνῶ ὁ γερμανὸς Otto von Freising († 1158) γράφει ἀκόμη λατινικά.

Μὲ τὴν ἀναλαμπὴ τῆς Ἀναγέννησης τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱστορικό παρελθόν ἐμφανίζεται σὲ σύνδεση μὲ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς

γ.
μεσαιωνικὴ
περίοδος

φιλολογίας (πολιτικῆς ἐπιστήμης θά λέγαμε σήμερα) μέ δύο σπουδαίους ἐκπροσώπους, τόν Francesco Guicciardini (1483-1540) καί τόν Niccolò Machiavelli (1469-1527). Ὁ πρῶτος, πρεσβευτής στήν Ἰσπανία, στήν αἰλή Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, μέ μεγάλη πολιτική ἐμπειρία καί γνώση «ἐκ τῶν ἔσω» τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος πολλές φορές εἶχε συντελέσει στή διαμόρφωσή τους, ἔγραψε Ἱστορία τῆς Φλωρεντίας (πού δέν τήν τελείωσε) καί Ἱστορία τῆς Ἱταλίας γιά τήν περίοδο 1424-1530. Εἶναι τό καλύτερό του ἔργο καί στηρίχτηκε σέ ἀρχαία ἐρευνα τόσο στή Φλωρεντία, ὅσο καί σέ ἄλλες ἰταλικές πόλεις. Τό ὀνομαστό ἔργο τοῦ Machiavelli, *Il principe* (= Ὁ ἡγεμόνας), ὅπως καί τό εὐρύτερο *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, εἶναι κείμενα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καί ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας. Ἱστοριογραφικό, παρά τόν τίτλο του (*Mémoires*) καί μέ πολιτικές προεκτάσεις εἶναι τό ἔργο τοῦ Philippe sire de Commines (ἢ Commines, 1447-1511), ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ βασιλεῖες τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ΄ καί Καρόλου Η΄ τῆς Γαλλίας.]

B)
ἀρχές
τῆς ἱστορικῆς
ἐρευνας:

Δέ θά ἐπεκταθῶ στήν ἱστοριογραφία τῶν νεότερων χρόνων ὅπου, μέ τή συνεχιζόμενη πνευματική ἀνάπτυξη, καλλιεργεῖται τό εἶδος καί διαμορφώνονται σχολές. Θά περιορισθῶ στήν ἐπισήμανση μερικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός.

α.
γνώση
τῶν πηγῶν

Καί σήμερα ἡ ἱστορία γράφεται μέ βάση κυρίως τίς γραπτές μαρτυρίες. Ὑπάρχουν ὁμως κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἐπιστήμονα μπορεῖ καί ὀφείλει νά προσέξει, ὅπως τό τοπίο, τίς ὀδικές ἀρτηρίες, τή ροή τῶν ποταμῶν καί τή διαμόρφωση τῶν στενῶν (κλεισουργῶν), τά λιμάνια, τό σχῆμα καί τήν ἔκταση τῶν ἀγρῶν, τίς φυτεῖες καί τίς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, τήν κεράμωση στίς στέγες, τήν κατασκευή τῶν σαγμάτων, τήν ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ μετάλλου στά ὄπλα ἢ σκευή, τή σύσταση τοῦ πληοῦ, τῶν πετρωμάτων, τῶν λίθων.

β.
ἀντίληψη
τοῦ ἱστορικοῦ
χώρου καί
τῆς ἱστορικῆς
δράσης:

Αὐτόνοητη προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται τά γεγονότα, καθῶς καί τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος πού ἴσχυε στό χώρο αὐτό στή συγκεκριμένη περίοδο. Ἡ ἐγγύτερη διασύνδεση πού παρουσιάζουν στόν καιρό μας τά πολιτικά καί στρατιωτικά συμβάντα μέ τά κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα καί ἡ διευρυνση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται, ἀπαιτοῦν ἀξημμένες γενικές καί εἰδικές γνώσεις ἀπό ὅποιον ἀποφασίζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σύγχρονη Ἱστορία.

Γιά τήν κατανόηση τοῦ παρελθόντος βοηθάει ἡ καλύτερη γνώση τοῦ παρόντος, καί ἀντίστροφα, τήν κατανόηση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας εὐνοεῖ ἡ καλή ἱστορική ἐνημέρωση. Θά ξεκινήσει ὁ ἱστοριογράφος ἀπό τά πραγματικά δεδομένα πού ἔχει συγκεντρώσει ἀλλά, γιά νά ἀποκαταστήσει τοὺς συνεκτικούς δεσμούς ἀνάμεσα στίς μεμονωμένες πράξεις, θά καταφύγει καί στή φαντασία, τῆ διαίσθηση καί τήν προσωπική του ἐμπειρία. Τά ἀτομικά διώματα πλουτίζουν τήν προσωπική ἐμπειρία του. "Ὅποιος ἔζησε μιά περίοδο ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας σ' ἓνα κράτος θά καταλάβει πολύ καλύτερα τήν ἐποχή τῶν ἐμφύλιων πολέμων στή Ρώμη, ὅπως ἐπίσης, ὁποῖος γνώρισε τήν καταπίεση δικτατορικοῦ καθεστώτος θά καταλάβει καλύτερα τίς συνθήκες διακυβέρνησης κάτω ἀπό παρόμοιο καθεστῶς. Ἡ μεταφορά ὁμως ἐννοιῶν ἀπό τά σύγχρονα σέ παρωχημένες ἐποχές (π.χ. καισαροπατισμός, ἱμπεριαλισμός) πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή, γιατί εὐκόλα μπορεῖ νά ὀδηγήσει περισσότερο σέ σύγχυση παρά σέ διασάφηση. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ὅσο θαυότερη εἶναι, τόσο περισσότερο διδάσκει τῆ μετριοφροσύνη καί τήν προσεκτική ἔκφραση γνώμης πού ὀδηγοῦν στήν ἀντικειμενικότητα, στόχο ἰδεώδη ἀλλ' ὄχι εὐκόλο στήν κατάκτηση.

Χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Θά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν εὐαισθησία του, ἀπροκατάληπτη ὀρθοφροσύνη, γνώση τῶν πραγματικῶν δεδομένων καί πνευματική καλλιέργεια. "Ὅσο εὐότερους τομεῖς καλύπτει, τόσο ἀσφαλέστερη γίνεται ἡ κρίση του. Ἐμβάθυνση στήν πολιτική ἐπιστήμη, γνώσεις στρατιωτικῆς τέχνης, ἐμποτεία τοῦ οἰκονομικοῦ καί δημοσιονομικοῦ τομέα παρέχουν ἓνα στέρεο ὑπόβαθρο γιά τήν ἀκριβέστερη ἀντίληψη τῶν γεγονότων.

Δέν πρέπει ἀκόμη νά ὑπάρχουν προκατάληψη, φανατισμός ἢ μεροληπτική διάθεση. Ὁ φανατισμός ἐμποδίζει τῆ σωστή ἀντίληψη τῶν γεγονότων, κι ἀκόμη περισσότερο τήν κατανόησή τους. Ἡ μεροληπούσα ἱστοριογραφία, ἄλλοτε σκόπιμα κι ἄλλοτε ἀνεπίγνωστα, ἀποσιωπᾷ τά δυσάρεστα σημεῖα, παρουσιάζει μόνο τῆ φωτεινῆ πλευρά, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τίς πράξεις προσώπου ἢ ὀμάδας. Δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο, ἓνας συγγραφέας, θητεύοντας στήν ὑπηρεσία μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς, εἴτε ἀπό πελοίθηση εἴτε ὑπακούοντας σέ ἄλλα κίνητρα, νά παρουσιάζει ἄλλοιωμένο τό παρελθόν γιά νά ἐπηρεάσει τό παρόν. Στίς περιπτώσεις αὐτές πρόκειται συχνά γιά δημοσιογραφικές προσπάθειες καί σπάνια γιά ἐρ-

γ: κατανόηση καί ἐπισημείωση τῶν ἱστορικών στιγμῶν

ἀναζήτηση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας

αιερολογία

γασία έπιστήμονα. Αυτές οί μορφές τής ιστοριογραφίας είναι παραχάραξη τής Ιστορίας.

κατανόηση
του ιδεολογι-
κού
περιβάλλον-
τος τής
ιστορούμενης
έποχής

Ο έπιστήμονας πρέπει νά προσπαθήσει νά δει και νά κατανοήσει τά γεγονότα στό πλαίσιο τους και νά τά πλησιάσει μέσα από τό ιδεολογικό τους κλίμα. Η έρμηνεία του Ιστορικού γίνεσθαι μέ βάση ιδεολογική προκατάληψη δέν καταλέγεται στήν έπιστημονική θεώρηση. Η άντικειμενικότητα, όσο κι άν προσπαθοΰμε νά τήν κατακτήσουμε, σταματάει κάπου γιατί και ο Ιστορικός είναι τέκνο τής έποχής του και φορέας των ιδεών τής. Έπιχειρώντας τήν άνάπλαση μιάς παραχωρημένης περιόδου δέ θά ξεφύγει ούτε από τήν πνευματική του προσωπικότητα ούτε από τά ιδεολογικά κριτήρια πού έχει διαμορφώσει. Για τή γαλλική έπανάσταση έχουμε Ιστορικά έργα νεότερων μελετητών, όπως του Α. Thiers, J. Michelet, A. Aulard, A. Mathiez, P. Gaxotte. Ο καθένας τους ξεκινάει από διαφορετική ιδεολογική άφετηρία, κι ενώ όλοι έχουν σχεδόν τό ίδιο Ιστορικό υλικό, βλέποντάς το από άλλο πρίσμα ο καθένας, τό έρμηνεύουν διαφορετικά, τονίζοντας περισσότερο ή λιγότερο άλλες καταστάσεις ή γεγονότα.

Άπομνημονεύματα

προσωπικός
τονος
του είδους

Στίς άφηγηματικές πηγές ανήκουν και τά άπομνημονεύματα, συνήθως μέ μορφή συνεχούς λόγου, μερικές φορές σε μορφή ήμερολογίου. Πρόκειται για άφήγηση προσωπικών διωμάτων από πολιτικούς και στρατιωτικούς πού πήραν, μεγαλύτερο ή μικρότερο, μέρος στήν πολιτικο-στρατιωτική ζωή τής χώρας. Αυτή άκριβώς ή προσωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη άξια στα άπομνημονεύματα αλλά συνάμα γεννά και τήν άδυναμία τους. Ο πολιτικός ή ο στρατιωτικός, και μάλιστα εκείνος πού άσκήσε σημαντική έπιρροή στίς τύχες τής πατρίδας του, όπως π.χ. ο Bismarck ή σε μικρότερη κλίμακα ο de Gaulle, παράλληλα μέ τήν άφήγηση των γεγονότων άποκαλύπτει και τίς σκέψεις πού τον ώθησαν στίς άποφάσεις και τίς ένεργειές του. Έτσι, έχουμε μιά προσωπική μαρτυρία πού έχει άξια για τή γνώση τής προσωπικότητας του πολιτικού, στρατιωτικού, διπλωμάτη πού γράφει τίς άναμνήσεις του. Από τήν άλλη μεριά ή συμμετοχή του ίδιου στή διαμόρφωση των Ιστορικών έξελίξεων και στήν άφήγηση αυτής τής δράσης όχι σπάνια παρασύρει τό άτομο είτε σε μεγαλοποίηση είτε σε ώραριοποίηση τής προσωπικής του συμβολής

και
έποκειμενι-
κός
χαρακτήρας

είτε σέ ἀπόκρυψη γεγονότων, ἔστω καί λεπτομερειακῶν, τά ὁποῖα κρίνει μειωτικά τῆς προσωπικότητας ἢ τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτούς τοὺς λόγους δέν εἶναι πάντοτε πιστή αὐτή ἢ ἀπεικόνιση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀπομνημονευμάτων. Γι' αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καί νά ἐξακριβώνονται καί ἐλέγχονται τά γραφόμενα μέ βάση ἄλλες σύγχρονες ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Τό ἀπομνημόνευμα καλλιιεργεῖται ἐλάχιστα στήν ἑλληνορωμαϊκὴ Ἀρχαιότητα. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἔχουμε τοῦ Ξενοφῶντα τὴν *Κύρου Ἀνάβαση*, πού εἶναι τὸ πρῶτο σέ ἀφηγηματικὴ μορφή ἀπομνημόνευμα στήν Ἱστορία. Παρά τὸ τίτλο τους, τά *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ ἴδιου συγγραφέα δέν ἔχουν τὸ χαρακτῆρα πολιτικοῦ ἢ ἱστορικοῦ ἀφηγήματος ἀλλὰ φιλοσοφικοῦ πονήματος καί τὸ δρῶν πρόσωπο δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλ' ὁ Σωκράτης, πού διαλέγεται μέ τοὺς μαθητές του. Ὁ Ξενοφώντας ἔχει τὴ θέση ἀκροατῆ. Πραγματικά ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δημοκρατικὴ περίοδο εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Καίσαρα (†44 π.Χ.), ὅπου ὁ μεγαλοφυῆς πολιτικός-στρατηγὸς ἐξιστορεῖ τὴν πολεμικὴ του δράση στὴ Γαλατία (*De bello gallico*) καί τὴ συμμετοχὴ του στὸν ἐμφύλιο πόλεμο (*De bello civili*).

Στὴ βυζαντινὴ περίοδο τὸ εἶδος σπανίζει. Ὑπάρχουν βέβαια ἱστοριογραφικὰ ἔργα τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀνώτερος κρατικὸς λειτουργὸς ἢ λαμπρὸς στρατιωτικὸς πού εἶχε ἐνμέρει γνώση τῶν γεγονότων ἀπὸ δικὴ του ἀντίληψη, ἀλλὰ συνήθως τὸ κέντρο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας.

Πιο κοντὰ στὸ εἶδος εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἔργο κατὰ βάση ἱστοριογραφικὸ, ἀλλὰ μέ ἔντονο προσωπικὸ χαρακτῆρα. Ἡ ἱστορικὴ ὕλη κατατάσσεται κατὰ βασιλείες, ἀλλὰ τὸ δρῶν πρόσωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ψελλὸς χάρις στὰ λειτουργήματα πού κατεῖχε καί τὴν προσωπικὴ ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στοὺς ἡγεμόνες ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα μέχρι περίπου τὸ θάνατό του. Ἀνάλογο χαρακτῆρα ἔχει καί ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (ὡς αὐτοκράτορα Ἰωάννου ζ'), πού ἀναφέρεται στοὺς ταραγμένους καιροὺς τῶν ἐμφύλιων πολέμων ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καί γιὰ ὅσο διάστημα ὁ αὐτοκράτορας-συγγραφέας εἶχε προσωπικὴ συμμετοχὴ στὰ γεγονότα. Μέ φανερὴ τὴν πρόθεση νά δικαιολογήσουν καί οἱ δύο συγγραφεῖς τίς πολιτικὲς τους θέσεις ξεφεύγουν ἀπὸ

τὸ
ἀπομνημό-
νευμα
σὲ διάφορες
ἐποχές:

ρωμαϊκὴ

βυζαντινὴ

τήν αυστηρή αντικειμενική έξιτορήση και παρουσιάζουν τά πράγματα από τή δική τους σκοπιά.

[Τό είδος άνθει από τήν έποχή τής 'Αναγέννησης και έξης, καλλιεργούμενο από πολιτικούς, διπλωμάτες, στρατιωτικούς, καλλιτέχνες, πνευματικούς ανθρώπους γενικά. 'Από τά παλαιότερα μνημονεύω του Francesco Guicciardini (1483-1540), Ricordi politici e civili, όπου φαίνεται ή μεγάλη πολιτική του έμπειρία και ανθρώπινη σοφία, του Benvenuto Cellini (1500-1571), όπου τόν περιπετειώδη βίο συντροφεύει ή καλλιτεχνική άναζητήση.

Δέν πρόκειται δέβαια νά δοθεί κατάλογος τών σπουδαιότερων έστω συγγραφέων άπομνημονευμάτων. Θά άναφερθούν μόνο μερικά όνόματα. Καλογραμμένα και έξαιρετικά ενδιαφέροντα άπομνημονεύματα άφησε ό καρδινάλιος de Retz (1613-1679), ένας από τούς ήγέτες τής αντιπολίτευσης κατά του Μαζαρίνου, πού πήρε ενεργό μέρος στις πολιτικές διαμάχες κατά τήν ταραχώδη περίοδο τής λεγόμενης Fronde (1648-1652). 'Ονομαστά είναι και του Louis de Saint Simon (1675-1755), αυλικού στά τελευταία χρόνια τής βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' και στην 'Αντιβασιλεία, στά όποια μέ ακρίβεια και διεισδυτικότητα σκιαγραφούνται τά πρόσωπα πού έδρασαν στη βασιλική αυλή. Έργο κλασικό για τή λογοτεχνική του άξια έπηρέασε τούς μεταγενέστερους: ύπηρξε πρότυπο για τόν Marcel Proust στη συγγραφή του δικού του μεγάλου έργου A la recherche du temps perdu. 'Η κοσμογονική έποχή τής Γαλλικής Έπανάστασης και κατόπιν τής Ναπολεόντειας έποχής κέντρισε τό ενδιαφέρον πρωταγωνιστών και μή κι έχουμε πλήθος άπομνημονευμάτων, όπως τών P. Barras, A. Thibaudeau, Ch. M. Talleyrand και τών Manon Roland, Claire Rémusat. Πολλά είναι συγκεντρωμένα στην παλαιά αλλά άναντικατάστατη άκόμη στό σύνολό της Collection des Mémoires relatifs à la Revolution française υπό B e r v i l l e et B a r r i è r e σέ 60 τόμους, Paris 1820-1828, πού έν μέρος ξανατυπώθηκε σέ 28 τόμους μέ τόν τίτλο: Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant de XVIIIe siècle από τόν Fr. B a r r i è r e, Paris 1846-1866. Σημαντικά είναι τά άπομνημονεύματα (Gedanken und Erinnerungen = Σκέψεις και άναμνήσεις) του καγκελάριου Otto v. Bismarck (1815-1898) και για τήν έκθεση τών προσωπικών του ιδεών και πολιτικών ενεργειών, ένώ εκείνα του διπλωμάτη και επί έννιά (1900-1909) χρόνια καγκελάριου B. von Bülow (1849-1929) χαρακτηρίζει γλαφυρότητα και ζω-

ντανή παρουσίαση προσωπικοτήτων άλλ' όχι απόλυτη αξιοπιστία.

Γιά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) έχουμε απομνημονεύματα και από τίς δύο αντίπαλες παρατάξεις, μερικές φορές σέ μορφή ήμερολογίου, άλλοτε λιτή ή ξερή, άλλοτε ολοζώντανη και γλαφυρή. Σημειώνω τού στρατάρχη J.-J. C. Joffre, τού προέδρου τής γαλλικής δημοκρατίας Raymond Poincaré, τών πρεσβευτών Maurice Paléologue, George Buchanan, τού πρίγκιπα Max τής Βάδης, τού στρατάρχη P. v. Hindenburg, τού στρατηγού E. v. Ludendorff και γιά τή ρωσική έπανάσταση και τά πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια τού συμπρωταγωνιστή τής (μαζί μέ τό Λένιν) Λέοντα Τρότσκι: "Ιστορία τής ζωής μου" και "Ιστορία τής ρωσικής έπανάστασης". Τά γεγονότα τού μεσοπόλεμου και τού δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου (1939-1945) πλούτισαν πάλι τή σχετική φιλολογία μέ τά 'Απομνημονεύματα τού Winston Churchill μέ παρένθετο άρχειακό ύλικό, τού Charles de Gaulle πού έχουν και λογοτεχνική αξία, τών πολιτικών ή σέ καίριες θέσεις διπλωματών Heinrich Brüning, Franz v. Papen, Dino Alfieri, Dwight Eisenhower, στρατάρχη Ζούκωφ, τού Ιταλού ύπουργού 'Εξωτερικών Galeazzo Galeazzo Ciano (ήμερολόγιο ξένο πρός κάθε ώραιοποίηση σέ ότι άφορά τίς σχέσεις μέ ή Γερμανία αλλά μέ απόκρυψη δυσάρεστων καταστάσεων, όπως γιά τήν έπίθεση κατά τής 'Ελλάδας στά 1940-1941), τού γερμανού ύπουργού Βιομηχανίας Albert Speer (άπό τίς σημαντικότερες μαρτυρίες γιά τή Γερμανία κατά τόν πόλεμο).

Χωρίς νά έχει καμιά κυβερνητική θέση ό Giacomo Casanova (1725-1798) έγραψε 'Απομνημονεύματα (Histoire de ma vie = 'Ιστορία τής ζωής μου), πού κατέχουν ξεχωριστή θέση στήν παγκόσμια φιλολογία τού είδους. Πασίγνωστος τυχοδιώκτης, τά έγραφε ώς πάρεργο (άντίθετα θεωρούσε αξιόλογα φιλολογικά έργα ποιήματα πού σύνθετε ό ίδιος, μετάφραση στά Ιταλικά τού 'Ομήρου και άλλα) στά άνιαρά τελευταία χρόνια τής άλλοτε πολυτάραχης ζωής του. Τά απομνημονεύματά του χαριέστατα, γλαφυρά, δίνουν μιά έξαιρετη εικόνα τής κοινωνίας τού ΙΗ' αιώνα. Στά λογοτεχνικά απομνημονεύματα άνήκουν τά Mémoires d' outretombe, τά όποια παρουσιάζουν και πολιτικό ένδιαφέρον, άφού ό συντάκτης τους Chateaubriand ύπληρξε διπλωμάτης και ύπουργός 'Εξωτερικών.

Μερικές φορές άτομο πού άσκησε όρισμένα καθήκοντα, συνήθως γραμματέα, κοντά σέ μιάν Ιστορική προσωπικότητα αισθάνεται τήν

υποχρέωση να γράφει τὰ βιώματά του. Ἐτσι ἔχουμε γιὰ τὸν ἔξοριστο στὴν Ἁγία Ἐλένη Ναπολέοντα τὸ ἔργο τοῦ Las Cases, γιὰ τὸ στρατάρχη Ph. Pétain τοῦ Alfred Conquet (Auprès du Marechal Pétain). Μὲ τὸν τίτλο Hitlers Tischgespräche δημοσιεύθηκαν οἱ συνομιλίες τοῦ Hitler μὲ τοὺς ἀξιωματικούς του κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσημεριανοῦ γεύματος στὸ Στρατηγεῖο, πού τις κατέγραφε μὲ ἐπίσημη ἄδεια ἕνας νέος ἀξιωματικός.]

τὸ ἀπομνημό-
νευμα στὴ
νεοελληνικὴ
ἱστορία

Σπουδαία πηγὴ τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦν τὰ Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἂν καὶ ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ μικρὴ μόρφωση καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίρροια προσωπικῶν παθῶν. Ὁ κάθε ἀγωνιστὴς ζητάει νὰ δικαιολογήσῃ τὴ στρατιωτικὴ του δράση καὶ τὴν πολιτικὴ του τοποθέτηση καὶ νὰ ὄρῃ δικαίωση γιὰ τὴ θέση πού ὑποστήριξε. Ἀπὸ τὰ σημαντικὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀγώνα εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη, Κολοκοτρῶνη (πού τὰ ὑπαγόρευσε στὸν Τερτσέτη), Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Φωτάκου, Κασομούλη.

Γιὰ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους πολὺ διαφορετικὰ εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικόλαου Δραγούμη καὶ τοῦ Νικόλαου Σηλιάδη. Ζωντανὴ εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ 18^{ου} αἰῶνα δίνουν τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Στὸν εἰκοστὸ αἰ. ἀναφέρονται τὰ Ἀπομνημονεύματα τῶν Νικόλαου Ζορμπᾶ, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, Ἀλέξανδρου Μαζαράκη, τὰ μὴ ὀλοκληρωμένα τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου, οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου καὶ τὸ Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Βασικὸ ἔργο γιὰ τὸ ἀπομνημόνευμα εἶναι τὸ ἀσυμπλήρωτο τοῦ G. M i s c h: Geschichte der Autobiographie, Leipzig-Berlin 1907 ἐπ.*

Ἁγιογραφικά κείμενα

τὸ νέο
γενος

Στὴ χριστιανικὴ περίοδο ἀναφαίνεται νέο ἀφηγηματικὸ εἶδος, ἡ ἀγιογραφία, πού κατακτᾷ τὸ μεγάλο κοινὸ στὸ Μεσαίωνα. Γιὰ τὸ σημερινὸ ἱστορικὸ ἀποτελεῖ ιδιαίτερα σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Ὁρισμένοι βίοι ἀγίων, τόσο στὸ Βυζάντιο ὅσο καὶ στὴ Δύση.

* Ἱστορία τῆς Αὐτοβιογραφίας.

παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κρατική δραγάνωση, την αγροτική οικονομία, τις έμπορικές σχέσεις, το κοινωνικό έργο της Έκκλησίας, τις πολιτισμικές εκδηλώσεις.

Τά άγιογραφικά κείμενα διακρίνονται σε μαρτύρια, βίους άγιών και έγκώμια. Τά μαρτύρια αναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα πού μέ τή θαρραλέα στάση τους κατά την έποχή των διωγμών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγιναν πρότυπα για τούς πιστούς. Τό υπερβολικό και τό θαυμαστό χαρακτηρίζουν την αφήγηση, όπως πολλές φορές τά ίδια μοτίβα ξαναγυρίζουν σε διάφορα μαρτύρια. Τό ιστορικό ενδιαφέρον στά περισσότερα είναι περιορισμένο ή μηδαμινό. Έξαιρεση αποτελούν όρισμένα προβυζαντινά, απαλλαγμένα από υπερβολές και παραποιήσεις και στηριζόμενα σε αυθεντικά στοιχεία, ιδίως για τή διεξαγωγή τής δίκης του μάρτυρα, στά πρακτικά τής δίκης ή σε αφήγηση αξιόπιστων ανθρώπων πού την παρακολούθησαν. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τά μαρτύρια του Πολύκαρπου Σμύρνης († 156), των μαρτύρων τής Λυών (πιθανή χρονολογία του μαρτυρίου τους τό έτος 177), του Άπολλώνιου († 183-185) και άλλα. Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα μεταγενέστερων προσώπων πού υπέστησαν διωγμούς για την πίστη τους, είτε από έξωτερικούς έχθρους, (Πέρσες, Άραβες), όπως είναι ό «Βίος τών εν Άμορίω 42 μαρτύρων», είτε κατά την περίοδο τής εικονομαχίας, όπως είναι ό «Βίος Στεφάνου του νέου» († 764). Περίληψη του βίου μάρτυρα ή άγιου, πού συνήθως απαγγέλλεται στην πανηγυρική λειτουργία τής μνήμης του, αποτελούν τά έγκώμια, κενά περιεχομένου και σε ύφος ρητορικό, γι αυτό και δέν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τόν ιστορικό.

Ίδιαίτερα στη βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούν πολύτιμη πηγή οι βίοι εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (πατριαρχών, επiscopών, ήγουμένων, όνομαστών άσκητών) και μάλιστα σε έποχές πού οι σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας βρίσκονταν σε ένταση, όπως κατά την εικονομαχία, τό σχίσμα του Φωτίου, την τετραγαμία του αυτοκράτορα Λεόντα ζ', τό κίνημα των ήσυχαστών, την πάλη ένωτικών-άνθενωτικών. Η ιστορική αξία του βίου έξαρτάται από την προσωπικότητα και την παιδεία του συντάκτη, την ψυχική του διάθεση, ανάλογη μέ την τοποθέτηση βιογράφου και βιογραφούμενου στά επίμαχα θέματα τής έποχής, και την μεταξύ τους χρονική απόσταση. Άλλά οι ειδήσεις πού αναφέρονται στο λαϊκό βίο και τόν πολιτισμό

τα είδη

ή ιστορική
σημασία
τής άγιογρα-
φίας

τοῦ Βυζαντινοῦ γενικά εἶναι πάντοτε ἀκριβεῖς καὶ ἀξιόπιστες.

Ἐνάλογες μορφές καὶ προδῆλματα παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀγιογραφικά κείμενα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πηγὴ ἐξίσου σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὸ Μεσαίωνα.

[Σίγουρος ὁδηγὸς γιὰ τὰ ἀγιογραφικά κείμενα, ἀνέκδοτα καὶ δημοσιευμένα εἶναι γιὰ ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στὴν ἑλληνικὴ ἢ Bibliotheca hagiographica graeca (= BHG) τ. I-III³ ἀπὸ τὸν Fr. H a l k i n, Bruxelles 1957, μὲ συμπλήρωμα τὸ 1961· γιὰ ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στὴ λατινικὴ ἢ Bibliotheca Hagiographica latina (= BHL), ἔκδοση τῶν βολλανδιστῶν μοναχῶν τ. I-II, Bruxelles 1898-1901, καὶ γιὰ ὅσα σώζονται σὲ ἀνατολικές γλώσσες ἢ Bibliotheca hagiographica orientalis (= BHO) ἀπὸ τὸν P. P e t e r s, Bruxelles 1910. Βλ. ἀκόμη R. A i g r a i n: L' hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire, Poitiers 1953. S. P e z z e l l a: Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia, Roma 1965]

Λογοτεχνικά ἔργα

ἡ λογοτεχνία
ὡς ἔκφραση
τοῦ κοινωνι-
κοῦ κλίματος

Στὶς ἔμμεσες ἱστορικές πηγές ἀνήκουν λογοτεχνικά ἔργα διαφόρων ἐποχῶν, πού χάριη στὸ περιεχόμενό τους, εἴτε στὸ σύνολό τους εἴτε σὲ ὀρισμένα μέρη, παρέχουν καίριες πληροφορίες γιὰ πολιτικά γεγονότα ἢ θεσμούς μᾶς ἐποχῆς. Γιὰ τοὺς νεότερους χρόνους, ὅπου οἱ ἄμεσες πηγές εἶναι πλούσιες, ποικίλες καὶ πολύμορφες, ἢ συμβολῆ τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων περιορίζεται κυρίως στὴν ἀνάπλαση τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, τὴν προβολὴ τῶν πνευματικῶν ροπῶν, τὴν ἐξακριβώση τοῦ ψυχισμοῦ ἐνὸς λαοῦ. Ἐτοί τὴν καλύτερη ἀνασύνθεση τῆς κοινωνίας τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 10^{ου} αἰῶνα στὴ Γαλλία θά συναντήσουμε στὴν ἀφθαστὴ μπαλζακικὴ Ἀνθρώπινη Κωμῶδιᾶ (Comédie Humaine) καὶ τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν, ἴσως μὲ λιγότερη τέχνη δοσμένη, στὰ μυθιστορήματα τοῦ Emile Zola. Οἱ μεγάλοι ρωσσοκλασικοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Νικολάι Γκόγκολ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι καὶ Λέοντα Τολστόη, παράλληλα μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, μᾶς δίνουν ἕνα ἐκπληκτικὸ φρέσκο τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σ' ὅλες τῆς τὶς βαθμίδες.

Ἄλλὰ γιὰ τίς παλαιότερες ἐποχές, ὅπου τὸ κάθε ἱστορικό ψιχουλό ἔχει ἀξία, ὑπάρχουν λογοτεχνικά ἔργα στὰ ὁποῖα θρῆσκουμε ἀ-

ἱστορικὴ
ἀξιόπιστη

κριβείς και σπουδαίες πληροφορίες για τη λειτουργία των θεσμών, την κοινωνική οργάνωση, τις διακρατικές σχέσεις ή μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα. Την πρώτη θέση κατέχουν τα όμηρικά έπη, χάρη στα όποια γνωρίζουμε τρόπο ζωής, κρατική οργάνωση, κοινωνική σύνθεση, θρησκευτικές αντιλήψεις της έποχής. Η τύχη δοήθηκε ώστε πολλά από αυτά τα στοιχεία να επιβεβαιωθούν από τα ανασκαφικά εύρηματα. Στην πρώτη γραμμή βρίσκονται επίσης τα διδλία της Παλαιάς Διαθήκης, κείμενα θρησκευτικά που αποτελούν την κυριότερη πηγή για την ιστορία του έβραϊκού λαού. Τη λειτουργία των θεσμών και την πολιτική ατμόσφαιρα στην άθηναϊκή δημοκρατία τιποτα δέ δίνει πιο παραστατικά από τις Κωμωδίες του Άριστοφάνη.

Στό Βυζάντιο θά ξεχωρίσουμε ανάμεσα στα έργα της δημόδους λογοτεχνίας εκείνα που έχουν έπικό χαρακτήρα και τονίζουν την ήρωική πλευρά, όπως είναι τό έπος του Διγενή Άκρίτα (τό άτεχνο Χρονικό του Μωρέως έχει ιστορικό χαρακτήρα και δέ φιλοδοξεί λογοτεχνικές δάφνες) και τά σατυρικά που δίνουν την εικόνα της καθημερινής ζωής στή γειτονιά της Πόλης ή στο πλούσιο μοναστήρι (Πτωχοπρόδρομος), ή σατυρίζουν θεομούς και κοινωνικές τάξεις των Παλαιολόγειων χρόνων (Πωρικολόγος, Μάζαρις). Τόσο ό ίδιος ό ποιητής Γεώργιος Πισίδης, όσο και οί βυζαντινοί λόγιοι κατατάσσουν στήν έντεχνη λογοτεχνία τά μακρά ποιήματα στα όποια περιέγραψε τούς πολέμους του Ηράκλειου έναντίον των Περσών.

Η νεότερη λογοτεχνία έχει πλουτιστεί μέ μυθιστορήματα αναφερόμενα στα πολεμικά γεγονότα του είκοστού αιώνα, που χάρη στα προσωπικά διώματα των συγγραφέων αποτελούν συγκλονιστικές μαρτυρίες για τη φρίκη του πολέμου, την κόλαση των χαρακωμάτων, τη λαχτάρα για έλευθερία και ειρήνη, τις έλπίδες για καλύτερους καιρούς. Σημειώνω μερικά όνόματα συγγραφέων για τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Roland Dorgelès, Henri Barbusse, Erich Maria Remarque· για τόν εμφύλιο που άκολούθησε την Έπανάσταση του 1917 στή Ρωσία: Μιχαήλ Σολόχοφ και Μπόρις Παστερνάκ, όπως και για τόν εμφύλιο στήν Ίσπανία τούς André Malraux και Ernst Hemingway. Οί άγωνες στο μακεδονικό μέτωπο ξαναζούν στα διδλία του Στρατή Μυριόδηλη, ή μικρασιατική καταστροφή στου Ήλία Βενέζη και τό έπος της Άλδανίας στους Πανθέους του Τάσου Άθανασιάδη.

λογοτεχνικών
κειμένων
διαφ όρων
έποχών

Μέ τό σατυρικό του χαρακτηῖρα ὁ *Ρωμῆός*, τό ἑβδομαδιαῖο φύλλο πού ἐπί δεκαετίες (Ἀπριλίης 1883 - Νοέμβριος 1918) ἐξέδιδε ὁ Γεώργιος Σουρῆς καυτηριάζοντας πολιτικά ἤθη καί κοινωνικά συμβάντα τοῦ καιροῦ του, ἀποτελεῖ τόν καλύτερο καθρέφτη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Προφορικές πηγές

Ἡ προφορική παράδοση διακρίνεται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Στήν πρώτη ὑπόκειται προφορική ἔκθεση πού ἀνάγεται σέ ὀρισμένο πρόσωπο εἴτε αὐτό κατονομάζεται εἴτε ὄχι. Στή δεύτερη δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ πλέον προσωπική προέλευση τῆς προφορικῆς παράδοσης. Τοῦτο παρατηρεῖται στό μῦθο, τό θρύλο, τῆς φήμης, τό ἀνέκδοτο, τήν λαοιμία, τό δημοτικό τραγούδι, τό σατυρικό στιχοῦργημα.

Προφορική ἔκθεση

Οἱ προφορικές μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες καταγράφονται ὕστερα ἀπό κάποιο διάστημα εἴτε ἀπό προσωπικό ἐνδιαφέρον εἴτε γιά ὑπηρεσιακοῦς σκοποῦς, ἀναφέρονται σέ προσωπικότητα ἢ γεγονός συνήθως σημαντικό. Σῶζονται εἴτε ὅπως εἰλώθηκαν εἴτε σέ ἐπεξεργασμένη μορφή. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ, θέλοντας νά ἐξιστορήσουν τίς πολεμικῆς ἐπιχειρήσεις, ἀπευθύνθηκαν σέ ἀνθρώπους πού εἶχαν μετάσχει σ' αὐτές καί ζήτησαν πληροφορίες. Ἀρχαῖοι καί βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν περιλαβεῖ στά ἔργα τους ἀφηγήσεις γιά ξένους λαούς, οἱ ὁποῖες στηρίζονται καί σέ προφορικές πληροφορίες. Τῆ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος προσωπικά δέν ἔγραψε τίποτα, γνωρίζουμε ἀπό τά κείμενα τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Πλάτωνα. Τά Εὐαγγέλια καί τό Κοράνιο στηρίζονται κατά ἓνα μέρος τους στήν προφορική παράδοση.

Ἀπό τῆ νεότερη ἐποχή ἔχουμε ἀνάλογα παραδείγματα, ὅπως εἶναι «Οἱ κουβέντες στό τραπέζι» (Tischreden) τοῦ Λ ο υ θ ἤ ρ ο υ (1483-1546) καί «Οἱ συνομιλίες στό τραπέζι» τοῦ Hitler (δλ., ἀνωτ. σελ. 102). Οἱ «κουβέντες» τοῦ Λουθήρου περιλαμβάνουν αὐτοβιογραφικές πληροφορίες, θεολογικές ἀπόψεις, ἠθικές κρίσεις καί παρατηρήσεις, πικρόχολα σχόλια γιά τόν πάπα καί τούς μοναχοῦς, χαριτωμένα ἀνέκδοτα, ἐκδηλώσεις τρυφερότητας γιά τῆ γυναῖκα καί

τά παιδιά του. Όλα αυτά συγκεντρωμένα από πρόσωπα του στενού του περιβάλλοντος συνιστούν μαρτυρία σπουδαία για την έγγυτερη γνώση του ανθρώπου. Από τις μαρτυρίες άλλοδαπών για το Στάλιν ξεχωριστή θέση κατέχει το πολυμεταφρασμένο βιβλίο του Μίλοβαν Τζίλας: "Συνομιλίες με το Στάλιν". Ο γιουγκοσλάβος κομμουνιστής δίνει πολύ ζωντανή την ατμόσφαιρα του Κρεμλίνου, όπως τη γνώρισε στις άλλοεπάλληλες αποστολές του στη Μόσχα στα κρίσιμα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, και παραθέτει τις συνομιλίες του με το Στάλιν.

Ακόμη και για άλλες νεότερες προσωπικότητες έχουμε, από άτομα που είχαν κάποια έξοικείωση μαζί τους, καταγραφή συνομιλιών, όπως π.χ. έκανε στο βιβλίο της «Προσωπικότητες που γνώρισα» ή Λιλίκα Νάκου για τον Albert Einstein, Romain Roland, Henri Barbusse, Celine και άλλους. Σέ προφορικές μαρτυρίες πολιτικών προσωπικοτήτων στηρίζεται κατά ένα μέρος για την ιστορία του μεσοπολέμου ο Γρ. Δαφνής στο βιβλίο του: "Η Έλλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940", τ. Α'-Β' [Αθήνα] 1955. Επίσης οι έφημεριδες έχουν ως βάση την προφορική είδηση και πληροφορία.

Έρχεται τώρα το ερώτημα: Ποιά είναι ή αξία όλων αυτών των μαρτυριών και πώς πρέπει να χρησιμοποιηθούν; Όφείλει να γίνει κριτική έπεξεργασία και να δοθεί απάντηση στα ακόλουθα. Αυτός που παρέχει την είδηση υπήρξε αυτόπτης και αυτόκοος αυτού που λέει; Πόσο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μεταξύ του γεγονότος και της μαρτυρίας; είναι φανερό ότι όσο μεγαλύτερο είναι το διάστημα που πέρασε, τόσο εύκολότερη είναι ή αλλοίωση του γεγονότος. Πρόκειται για προσωπική παρατήρηση ή έχει στηριχτεί σε άλλους; Υπάρχουν άλλοι αυτόπτες που επιβεβαιώνουν ότι όσα εκθέτει αποδίδουν πράγματι την αρχική έντύπωση; ή μήπως αυτή διαμορφώθηκε εκ των ύστερων;

Για τη σωστή κριτική έπεξεργασία της προφορικής παράδοσης βασικό στοιχείο είναι ή γνώση των γεγονότων και πείρα των ανθρώπων, ιδιαίτερα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, επαγγελμάτων, όπως επίσης της προσωπικής σχέσης αυτού που φέρνει την είδηση με αυτό που μεταδίνει. Κατά τη μετάδοση της πληροφορίας δυνατό να μεταβληθούν και στοιχεία του περιεχομένου της. Ο άνθρωπος έπιρραζεται από συμπάθειες ή αντιπάθειες και από την ψυχολογική διάθεση της στιγμής. Οι συγκινησιακές παρορμήσεις έπιρραίζουν την

άτομική συνείδηση και όσο πιο χαμηλό είναι το πνευματικό υπόβαθρο ενός ατόμου, τόσο πιο αλλοιωμένα συνήθως βλέπει και παρουσιάζει τα γεγονότα το άτομο αυτό. Ακόμη και η τάση για ήρωοποίηση, ή φαντασία, ή έλπιδα παίζουν ρόλο, έτσι που η ορθότητα της κρίσης επηρεάζεται και τα γεγονότα δραματοποιούνται.

Μύθοι, θρύλοι, ιστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ανέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα

Στίς περιπτώσεις αυτές ή προφορική μετάδοση ειδήσεων ή συμπλέγματος πληροφοριών ή προσωπικού οιώματος συνεχίζεται χωρίς να υπόκειται σε έλεγχο. Λείπει ή έσωτερική συνοχή και το περιεχόμενο είναι άοριστο και μεταδλητό. Οί μεταβολές ανταποκρίνονται σε φαινόμενα της άτομικής αλλά και της όμαδικής ψυχολογίας, όπου τό άτομο, μέλος του πλήθους, τελεί υπό τήν επίδραση παρορμήσεων και δέν έχει τή διάθεση νά αντιμετώπισει κριτικά μία πληροφορία. Προέχει τό γενικό αίσθημα, ή προσδοκία, ή συγκίνηση, ό ένθουσιασμός, άπογοήτευση, ήρωοποίηση, έκδωση κατά τίς επιθυμίες επηρεάζουν τό άτομο. Προστίθενται από τόν αφηγητή λάθη σε ό,τι ακούει ή βλέπει, άθέλτητα λάθη της μνήμης, ακόμη έλαττωμένη ικανότητα αντίληψης, αλλά και φαντασία, χωρίς νά έχει πάντοτε ό ίδιος επίγνωση της επίδρασής της. Μερικές φορές τά γεγονότα είναι μάλλον άσημαντα και χωρίς δραματικό ενδιαφέρον, όποτε ό αφηγητής παρεμβάλλει προσθήκες είτε για δική του ευχαρίστηση είτε για ν' ανταποκριθεί στη διάθεση του ακροατήριου του. Έτσι ό μεσαιωνικός αφηγητής καταφεύγει στο θαύμα, ενώ ό σύγχρονος ανέκδοτολόγος μπορεί νά αφηγηθεί ότιδήποτε, ανάλογα με τίς διαθέσεις του ακροατήριου του, προσδίνοντάς του τή μορφή του ευστρατέλου.

θρύλος
μύθος

Ό θρύλος είναι ό πρόδρομος της ιστορικής διαπραγμάτευσης και άνθίζει στην αύγή νέων πολιτισμών. Ό μύθος (άθλοι του Έρωτη) δέ συνδέεται με ιστορικά συμβάντα· ενώ ό θρύλος (Τρωικός πόλεμος) έχει πάντα μακρινή σχέση με ιστορικό γεγονός. Δέν είναι εύκολο νά δρεθεί ό δρόμος από τό θρύλο στο ιστορικό γεγονός. Στή Γένεση υπάσχει ή αφήγηση για τόν κατακλυσμό· τό ίδιο στο βαβυλωνιακό έπος Gilgamesch, στην έλληνική μυθολογία με τό Δευκαλιώνα και τήν Πύρρα, σε ίνδικές αφηγήσεις έπίσης. Η έπιστήμη τείνει τώρα νά δεχτεί τήν ιστορικότητα του κατακλυμού κατά τήν τέταρτη

χιλιετηρίδα π.Χ. Γύρω στο 3700 π.Χ. έγιναν φαίνεται κατακλυσμα-
αίες βροχές στη Μεσοποταμία και η ανάμνησή τους διατηρήθηκε στις
παραδόσεις των λαών που ανέφερα προηγουμένως.

Πολλά θέματα ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, άλλα έμφα-
νίζονται από την αρχαία μυθολογία και σε δίους αγίων. Έτσι πα-
ράλληλο θέμα με τον Άγιο Γεώργιο, που σκοτώνει το θηρίο για ν'
άπελευθερώσει τη βασιλοπούλα, υπάρχει στην αρχαία μυθολογία του
Περσέα που άπελευθερώνει την Άνδρομεδα. Στο δίο της όσιας Πε-
λαγίας βρίσκονται στοιχεία από παραδόσεις για την Άφροδίτη Πε-
λαγία. Στην εικονογραφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων ο Χρι-
στός εικονίζεται ως ο Όρφέας ή ο Δαυίδ μελωδών.

Άλλα θέματα επανέρχονται σε διάφορους θρύλους, όπως για τό
άπόρθητο κάστρο, τον έξιισλαμισμένο χριστιανό προδότη και την
ώραία κόρη, που τελικά άθελά της δοήθησε στην άλωση του όχυρου.
Άλλάζουν διάφορα στοιχεία και λεπτομέρειες, αλλά τό βασικό θέμα
παραμένει: ο θρύλος συνδέθηκε με την άλωση του Άμορίου και τους
Άραβες τό 838, που είναι ιστορικό γεγονός. Η άποδοχή του θρύλου
προϋποθέτει κατάλληλη διάθεση και άνάγκη ψυχική: τότο φαίνεται
στούς θρύλους που γεννήθηκαν για την άλωση της Πόλης και έτειναν
νά διατηρήσουν άσθηστη την έλπίδα του Γένους ότι *πάλι με χρόνους
με καιρούς πάλι δικά μας θά 'ναι.*

Τά δημοτικά τραγούδια, αρχικά στιχουργήματα ενός ανθρώπου,
άνταποκρίνονται στο λαϊκό αίσθημα, γι' αυτό και ό λαός τά ένστερ-
νίζεται. Από αυτά, τά ιστορικά συνδέονται πάντοτε μ' ένα ιστορικό
γεγονός, συνήθως πολύ σημαντικό (πόλεμο, άλωση πόλεων: Κωνσταν-
τινούπολης, Άδριανούπολης, του κάστρου της Όριάς), ή με ήρωες
αυτών των γεγονότων (π.χ. άκριτικά τραγούδια, τραγούδια των Κο-
λοκοτρωναίων, της Δέσπως Μπότοαρη, των κλεφτών, άρματολών
κτλ.). Δέν εκθέτουν τά γεγονότα, που τά προϋποθέτουν γνωστά,
άλλά στόχο τους έχουν νά εξάρουν τίς άρετές του λαού ή του ήρωα,
νά συγκινήσουν, νά διατηρήσουν τον ένθουσιασμό και την έλπίδα.
Άποδίδουν έτσι τό λαϊκό αίσθημα στην πρωτόγονη, αρχική του
έκδήλωση, γι' αυτό είναι πηγές εξαίρετες στο σημείο αυτό. Ιστορικά
δημοτικά τραγούδια γεννιούνται και στίζόμερες μας. Άπερίγραπτο πόνο
έκδηλώνουν μανιατικά μοιρολόγια για νέους άντρες που χάθηκαν
στη μιζοστική έκστρατεία του 1919-1922. Τά άκριτικά τραγού-

*ιστορικά
δημοτικά
τραγούδια*

δια, πού έχουν την αρχή τους στη βυζαντινή αυτοκρατορία, διατηρήθηκαν σ' όλο τον ελληνικό χώρο, αυθεντικότερα όμως στα περιφερειακά κέντρα του Έλληνισμού: Πόντο, Καππαδοκία, Κύπρο, προσαρμοσμένα στη γλώσσα της περιοχής και τά τοπικά ιδιώματα.

φήμες Φήμες, πολιτικά ανέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα ευδοκιμούν σέ εποχές αναταραχής, δικτατορίας, ξένης κατοχής, λογοκρισίας. Περισσότερο από όλα οι φήμες είναι λογαριασμένες για τό άμεσο παρόν. Όταν τό καθεστώς είναι φιλελεύθερο και υπάρχει ελευθεροτυπία, δέν έχει κανείς νά φοβηθεί και νά αποκρύπτει τά γεγονότα· έτσι οι διαδόσεις είναι λιγότερες. Κάθε νέα φήμη διαφέρει σέ δύο τρία σημεία από την προηγούμενη, ιδίως σέ όνόματα, αριθμούς, χρονολογίες.

ανέκδοτα Τό πολιτικό ανέκδοτο είναι ένας τρόπος για την άσκηση κριτικής και για ψυχική έκτόνωση σέ καιρούς πού τό άτομο υφίσταται έντονη πολιτική καταπίεση. Μέ τή σάτιρα ό άνθρωπος έκφράζει την αντίθεσή του, γι' αυτό και τό πολιτικό ανέκδοτο άνθίζει σέ καιρούς χαλεπούς, όπως στή χιλιετική Γερμανία, ιδιαίτερα στήν εποχή του πολέμου, ή στήν Ελλάδα τον καιρό της δικτατορίας. Η πολιτική *σάτιρα* σάτιρα άνθιζε και σέ παλιότερες εποχές. Στην παλική Ρώμη υπήρχε ή συνήθεια νά αναρτούν σατιρικά ποιήματα σέ τρία αγάλματα της Αρχαιότητας (τά δύο υπάρχουν και σήμερα στήν ίδια θέση σέ κεντρικό σημείο της παλιάς πόλης), γνωστά μέ τά όνόματα Pasquino, Marforio και Donna Lucrezia· γι' αυτό και τά σατιρικά αυτά στιχουργήματα είναι γνωστά ως Pasquinades. Επίσης στή Γαλλία κυκλοφορούσαν κατά του καρδινάλιου Μαζαρίνου ως πρωθυπουργού (από τό 1643-1661), και ιδιαίτερα στήν εποχή της Fronde (1648), οι λεγόμενες Mazarinades, λίβελοι ή σατιρικά τραγουδάκια (τά χαριέστερα και πιό χαρακτηριστικά έχουν περιληφθεί και στή σειρά δίσκων Histoire de France par les chansons), πού αποδίδουν την πολιτική ατμόσφαιρα και μάλιστα την αντίθεση των ευγενών προς τον ξενοφερμένο πρωθυπουργό. Πολιτικά δίστιχα, ένθουσιώδη ή σατιρικά και ρυθμικά πολιτικά συνθήματα είναι κάτι πολύ συνηθισμένο στους σημερινούς καιρούς.

Ἡ εἰδήση καί τά νεότερα μέσα ἐνημερώσεως

Στούς νεότερους χρόνους, χάρις σέ τεχνικές προόδους, φάνηκαν νέα μέσα ἐνημερώσεως κι ἔτσι ἀνέκυψαν νέες πηγές γιά τόν ἱστορικό: ὁ τύπος, τά κινηματογραφικά ἐπίκαιρα, οἱ δίσκοι, οἱ μαγνητοταινίες, οἱ τηλεοπτικές ταινίες, πού παρουσιάζουν τίς καθημερινές εἰδήσεις καί τήν ἐπικαιρότητα γενικότερα.

Παλαιότερος τρόπος διαβίβασης τῶν εἰδήσεων ἦταν τά ὀπτικά σήματα, κατνός τήν ἡμέρα, λάμψη τῆς φωτιᾶς τῆ νύχτα. Γιά τό Βυζάντιο ἔχουμε ἀκριβή γνώση τῶν θέσεων - πάνω σέ βουνοκορφές - πού ἦταν τοποθετημένες σκοπιές ἀκριβῶς γιά τή μετάδοση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν σημάτων ἀπό τά σύνορα μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά εἰδοποιεῖται ἀμέσως τό κέντρο γιά τήν εἰσβολή ἐχθρῶν.

Ἐπίσης ὁ ὀρθολογικός τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ ἀλόγου μέ τούς ὀργανωμένους κρατικούς σταθμούς (relais), ὅπου οἱ ἐπίσημοι ταχυδρομοὶ ἄλλαζαν τό κουρασμένο ἄλογο μέ ξεκούραστο γιά νά συνεχίσουν τό ταξίδι, συνέβαλαν στή γοργή μετάδοση τῆς εἰδήσεως. Τά παλαιά μεγάλα βασίλεια (Κίνα, Ἰνδίες, Αἴγυπτος, Περσία, Ρώμη), ἡ παπική Curia ἀπό τό ΙΔ' αἰῶνα καί ἡ ἀριστοκρατική Βενετία εἶχαν καλά ὀργανωμένη κρατική ὑπηρεσία. Καί στό Βυζάντιο λειτουργοῦσε ἄριστα ὀργανωμένη ὑπηρεσία τοῦ *ὀξέος δρόμου* καί στή μέση περίοδο ὁ *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν οἱ δημόσιες συγκοινωνίες καί τό ταχυδρομεῖο, ἦταν ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους κρατικούς λειτουργούς.

Στήν πρόοδο τῆς ταχυδρομικῆς ἐπικοινωνίας δοῆθηκε ἡ ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη καί ἡ ἀνάγκη συνεννόησης μέ τίς συναλλαγές. Εἰδικά στίς ἰταλικές ἐμπορικές πόλεις μέ τά μεγάλα οἰκονομικά συμφέροντα ὀργανώθηκε ὑπηρεσία μεταφορᾶς ἐπιστολῶν καί μετάδοσης εἰδήσεων γιά τήν εὐδόωση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἡ ὁποία βελτιώθηκε ἀκόμη περισσότερο τό ΙΔ' αἰῶνα μετά τήν ἐμφάνιση τῆς συναλλαγματικῆς ὡς μέσου ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, γιατί ἡ διαπίστωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων ἔγινε πιό ἀναγκαία. Ἐμποροὶ καί συντέχνιες ἄρχισαν νά δείχνουν ἐνδιαφέρον γιά τίς εἰδήσεις πού ἐπηρεάζαν τίς συναλλαγές· ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἐντυπες γνωστοποιήσεις (avvisi) - μνημονεύονται ἀπό τά μέσα τοῦ Ις' αἰῶνα - βασισιμένες σέ ἰδιωτικές πληροφορίες καί μ' ἀρχικά περιορισμένο στόχο, τήν πληροφοροποίηση ἰδιωτῶν. Στό δεύ-

τερο μισό του 13^{ου} αιώνα τυλώνονται στη Νυρεμβέργη σε άκανόνιστα χρονικά διαστήματα, ανάλογα με την άφιξη ταχυδρομείου, οι Zeitung*, για να εξυπηρετήσουν εμπορικές ανάγκες και σκοπούς. Οι ειδήσεις για στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα ενδιαφέρουν όλο και μεγαλύτερο κύκλο ιδιωτών.

Οί έφημερίδες

ή ιστορία
τους

Για πρώτη φορά εκδίδεται το 1631 στη Γαλλία από το γιατρό και βασιλικό ιστοριογράφο Théophraste Renaudot (1586-1653) έφημερίδα με τον τίτλο Gazette de France, φύλλο εβδομαδιαίο. Καθημερινές έφημερίδες έχουμε στην Άγγλία πρώτη φορά το 1702 και στη Γαλλία το 1771. Στη διάδοση του τύπου συνέβαλαν πολύ τα νέα τεχνικά μέσα τόσο κατά την έκτύπωση (από τα 1814 μπαίνουν σε χρήση άτμοκίνητα πιεστήρια που θα αντικατασταθούν αργότερα από τα ηλεκτροκίνητα, διαρκώς τελειοποιούμενα)**, όσο και κατά τη μετάδοση των ειδήσεων. Ο σιδηρόδρομος με την αδιάκοπη κίνηση νύχτα μέρα, ο ηλεκτρικός τηλεγράφος (ή πρώτη χρήση σε έφημερίδες χρονολογείται από το 1845), ο ασύρματος, ή τηλεφωνική επικοινωνία σε διεθνή κλίμακα και σήμερα τα Telex έχουν συντομεύσει διαδοχικά το χρόνο, που κατά το προηγούμενο στάδιο ήταν αναγκαίος για τη μετάδοση μιάς ειδήσης. Η οργάνωση ειδησεογραφικών πρακτορείων, με παλαιότερο το Havas (1835), ήταν άλλος ένας συντελεστής.

δημοσιογρα-
φική
δεοντολογία

Η ακρίβεια, η αλήθεια, η πληρότητα και η ταχεία μετάδοση των ειδήσεων είναι τα ουσιώδη στοιχεία που πρέπει να χαρακτηρίζουν αυτά που αναγράφει ή έφημερίδα, ή όποια άποκτά μεγαλύτερο κύρος όσο περισσότερο οι ειδήσεις της διακρίνονται γι αυτές τις ιδιότητες. Σήμερα μερικές έφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας έχουν μιά τάση να παρουσιάζουν όχι τα γεγονότα που έγιναν, αλλά όπως κατά τη γνώμη τους έχουν πιθανότητα στο έγγυς μέλλον να ξελιχτούν, όποτε βέβαια δέν πρόκειται περί ειδησεογραφίας αλλά περί μελλοντολογίας. Μερικές έφημερίδες έφτασαν σε τέτοιες υπερβολές, ώστε άναμενόμενη έκβαση γεγονότος άνέγραφαν ως συμβάν, που όμως διαψεύστηκε από τα πράγματα. Από τα πιο χτυπητά παραδείγματα είναι ή περιγραφή της άφιξης στο άεροδρόμιο της Νέας

* Έφημερίδες.

** Σήμερα έλεγκτείται ή τεχνική της φωτοσύνθεσης.

Από την πρώτη σελίδα της σατυρικής εφημερίδας του Γ. Σουρή
Ο ΡΩΜΗΟΣ.

Ύορκης του αεροπλάνου των Nungesser και Coli, που στο μεταξύ είχε χαθεί στον Άτλαντικό. Στις προεδρικές εκλογές των Ηνωμένων Πολιτειών του 1948 ή Tribune του Σικάγου, πεπεισμένη για τη νίκη του ρεπουμπλικανικού κόμματος, παρουσίασε στο φύλλο της 3 Νοεμβρίου 1948 με μεγάλα στοιχεία την είδηση: Dewey (ό υποψήφιος των ρεπουμπλικάνων) defeats Truman,* ενώ νικητής των εκλογών αναδείχτηκε ο Harry Truman του δημοκρατικού κόμματος.

Στις παλαιότερες εφημερίδες το κύριο βάρος κρατούσαν οι πολιτικές ειδήσεις. Η ανάμιξη των εφημερίδων στην πολιτική χρονολογείται στην Αγγλία από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα, κατά τη διαμάχη μεταξύ Συντηρητικών (Tories) και Φιλελεύθερων (Whigs). Κατά τη γαλλική Έπανάσταση ορισμένα φύλλα, όπως L'ami du peuple** του Jean-Paul Marat, Le vieux Cordelier** του Camille Desmoulins, άσκησαν σημαντική επίρροή στη διαμόρφωση του φρονήματος των πολιτών. Η ανάπτυξη και οικονομική άνοδος της αστικής τάξης προσέγγισε ευρύτερα στρώματα του κοινωνικού συνόλου με την πολιτική και συνέβαλε στην ευρύτερη κυκλοφορία των εφημερίδων. Ο Ναπολέοντας προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τον τύπο, για να έπηρεάσει

παραχωρούμενα
της
εφημερίδας

* Ο D. νικάει τον T.

** Ο Φίλος του Λαού. Ο παλιός κορδελιέρος.

τήν κοινή γνώμη. Έτσι οί έφημερίδες άπόκτησαν πολιτικό χαρακτήρα καί ξεφυγαν άπό τόν άρχικό τους σκοπό, τήν άπλή άναγραφή είδήσεων.

*κύριο άρθρο
καί σχόλια*

Κύριο άρθρο καί σχόλια έκφραζουν τήν πολιτική γραμμή του έκδότη τής έφημερίδας, εϋθυγραμμισμένη συνήθως μέ όρισμένο πολιτικό κόμμα. Υπάρχουν βέβαια καί ήμερήσια φύλλα πού άκολουθούν άνεξάρτητη πολιτική ως πρós τά συγκεκριμένα κόμματα, αλλά πού έμπνέονται άπό μία γενικότερη ιδεολογική τοποθέτηση. Π.χ. οί Times του Λονδίνου έμμένουν σέ συντηρητική ιδεολογική γραμμή, αλλά χωρίς νά έπηρεάζεται ή άνεξαρτησία τής γνώμης τους σέ πολλά θέματα. Στη γαλλική Monde πάλι είναι προφανής ή φιλελεύθερη ιδεολογική τοποθέτηση, χωρίς καμιά ιδιαίτερη κομματική σύνδεση.

[Ή διάδοση τής παιδείας καί ή καλλιέργεια του κοινού έστρεψαν τό ένδιαφέρον του καί σέ θέματα πολιτιστικά. Ή διεύρυνση των οικονομικών συναλλαγών καί ή άπτήχησή τους στή δημόσια ζωή του τόπου καί στό διεθνή χώρο, καθώς καί στήν άτομική των πολιτών κέντρισαν τό ένδιαφέρον όλο καί μεγαλύτερου άριθμού προσώπων τόσο μεταξύ των οικονομικών κύκλων, όσο καί του μορφωμένου κοινού.

Έτσι σήμερα οί έφημερίδες περιλαμβάνουν κύριο άρθρο, είδήσεις για τήν έξωτερική καί έσωτερική πολιτική, σχόλια πάνω στα γεγονότα τής έπικαιρότητας, τήν κίνηση του χρηματιστηρίου, οικονομικές σελίδες (στίς σοβαρότερες έφημερίδες δημοσιεύονται έπισκοπήσεις για τά οικονομικά προβλήματα άπό ειδικούς έπιστήμονες) καί άλλες πού άναφέρονται στήν καλλιτεχνική ζωή τόσο μέ τή μορφή είδήσεων, όσο καί μέ τήν άσκηση κριτικής στα έργα πού παίζονται στό θέατρο, κινηματογράφο, λυρική σκηνή καί σέ μικρότερη έκταση στα τηλεοπτικά προγράμματα. Στηλες είναι αφιερωμένες στίς έκθέσεις καί στα νέα βιβλία (στά τελευταία μέ αυστηρή έπιλογή). Μερικές ξένες έφημερίδες (π.χ. οί άγγλικοί Times καί ή γαλλική Figaro) παρουσιάζουν περιοδική έκδοση είδικού φιλολογικού παραρτήματος.

Σήμερα οί κοινωνικές άγγελίες τείνουν νά περιοριστούν. Ή κοσμική στήλη, ή όποία παλαιότερα για όρισμένους κύκλους ήταν τό θέλγητρο μερικών έφημερίδων, όπως του γαλλικού Figaro ή του έλληνικού Έλεύθερου Βήματος, τά τελευταία χρόνια άρχισε άλλου νά περιορίζεται κι άλλου νά καταργείται έντελώς. Αντίθετα, πολλα-

πλασιάζονται οί συνεντεύξεις, συζητήσεις, έρευνες πάνω σέ φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. γιά τήν προστασία του περιβάλλοντος, τό κυκλοφοριακό, τή νεότητα, τά ναρκωτικά, τή νομιμοποίηση τής άμβλωσης, τό διασμό, τήν τύχη των ήλικιωμένων προσώπων και όμοια), γραμμένες πολλές φορές με τή βοήθεια ειδικών επιστημόνων, διαφωτιστικές και χρήσιμες γιά τό κοινό, στό όποιο μεταφέρουν τίς νέες άπόψεις και ιδέες. Άθλητικές στήλες και κατά διαστήματα ειδικό αφιέρωμα στό αυτοκίνητο (πληροφοριακό γιά νέα μοντέλα, αγώνες, όδήγηση) δείχνουν τούς νέους προσανατολισμούς τής κοινωνίας.

Σέ όλες τίς χώρες ή ποιότητα των έφημερίδων ποικίλλει. Άλλες προορίζονται γιά άνεπτυγμένο, καλλιεργημένο κοινό, κι άλλες γιά ευρύτερα στρώματα. Στίς πρώτες ή κυκλοφορία φθάνει σέ πολύ μικρότερο αριθμό φύλλων σέ σύγκριση μ' εκείνον των λαϊκότερων. Υπάρχει και μιά ένδιάμεση κατηγορία πού τείνει νά ικανοποιήσει τίς άξιώσεις και του ύψηλης στάθμης άναγνωστικού κοινού αλλά πού στρέφει τήν προσοχή της και σέ γεγονότα χαριέστερα ή συγκλονιστικά, τά όποια παρουσιάζονται με πολλή ζωντάνια και συνήθως πλούσια εικονογράφηση. Στην τελευταία αυτή κατηγορία άνήκουν γερμανικές και ιταλικές έφημερίδες. Άπό τίς διεθνούς κύρους σημερινές έφημερίδες μνημονεύω: Times, Guardian, Le Monde, Züricher Zeitung, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, New York Times, Corriere della sera, Πράδντα, Ισθόστια. Η έγκυρη Le Temps έπαψε νά εκδίδεται μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μιά άλλη όψη τής πολιτικής επικαιρότητας, του ιδεολογικού κλίματος και τής έλευθερίας τής σκέψης δίνουν τά σατυρικά φύλλα, από τά όποια παγκόσμια φήμη έχουν τό άγγλικό Punch, τό γαλλικό Canard enchainé και τό γερμανικό Simplicissimus.

Η πρώτη έφημερίδα στην έλεύθερη Έλλάδα κυκλοφόρησε στην Καλαμάτα τό 1821 με τίτλο Έλληνική Σαλπίζ. Τήν εποχή του Καποδίστρια εκδίδονται ό Φίλος του νόμου, ό Άπολλων. Στίς ελληνικές παροικίες τής διασποράς από τό τέλος του ΙΗ' αιώνα άρχισε ή έκδοση έφημερίδων, όπως στη Βιέννη από τό 1791 τής Έφημερίδος πού έπιμελούνται οί άδελφοί Μαρκίδες Πούλλιοι. Γιά τόν τύπο τής Έπανάστασης βλ. Αικατερίνης Κομμαριανού: 'Ο τύπος στον άγώνα (1821-1827) τ. 1-3, Άθήνα 1971 και γιά τόν ελληνικό τύπο

γενικότερα Κ. Μάγερ: 'Ιστορία του ελληνικού τύπου τ. 1-3, 'Αθήνα 1957-1960]

*κριτήρια
αξιολόγησης
από τον
ιστορικό*

Ο τύπος είναι εξαιρετικά σημαντική πηγή από πολλές σκοπίες. Αυτόνομη είναι ή ιδιαίτερη προσοχή που πρέπει ο ιστορικός να καταβάλει επεξεργαζόμενος το υλικό των εφημερίδων, για ν' αποφύγει λάθη στην παρουσίαση των γεγονότων και να εκτιμήσει σωστά τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη κατά τη συναγωγή συμπερασμάτων. Πρέπει ακόμη να μην ξεχνά την κατά καιρούς πολιτική τοποθέτηση της εφημερίδας και ως ποιο σημείο μπορεί να επηρεάζεται από αυτήν ή ειδησεογραφία και ή άρθρογραφία της.

Για παράδειγμα φέρνω τον ελληνικό τύπο κατά την Έπανάσταση του 1821, ο οποίος, ανάλογα με την πολιτική μερίδα που εννοούσε, παρουσίαζε και τα γεγονότα. Της εποχής του διχασμού καθώς και των χρόνων του φανατικού Βενιζελισμού και Αντιβενιζελισμού οι εφημερίδες είναι ο καλύτερος καθρέφτης των συγκινησιακών ροπών που σκότιζαν το νου και υποδαύλιζαν τα πάθη. Σημαντικό υλικό για την πρόοδο της φιλελληνικής κίνησης στη Γαλλία προσφέρει ο γαλλικός τύπος, παρισινός και επαρχιακός των μεγάλων αστικών κέντρων (Μασσαλίας, Τουλούζης, Λυών, Στρασβούργου κτλ.), στον οποίο δημοσιεύονταν ειδήσεις για την ελληνική Έπανάσταση, συνήθως ακριβείς, κάποτε όμως και ανακριβείς είτε σκόπιμα είτε από κακή ενημέρωση. Οι πληροφορίες για τις φιλελληνικές εκδηλώσεις σε κάθε πόλη, τη συχνότητα, την έπιτυχία, τη συμμετοχή του Κοινού έπιτρέπουν να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για το ξεκίνημα, το ρίζωμα και την άνθηση του γαλλικού Φιλελληνισμού.

*περιορισμοί
έλευθεροτυπίας*

Ο τύπος δέν κυκλοφορεί πάντοτε υπό καθεστώς έλευθερίας. Κατά καιρούς και κατά χώρες έπιβάλλονται φραγμοί, μεγαλύτεροι ή μικρότεροι, της έλευθεροτυπίας και ή λογοκρισία είτε σε ειρήνη είτε σε πόλεμο δημιουργεί ένα ασφκτικό κλοιό στην έκφραση της έλευθερης γνώμης. Έτσι, συχνά ο τύπος, ιδίως στα δικτατορικά καθεστώτα, ούτε τό φρόνημα του λαού έκφράζει ούτε όλες τις ειδήσεις παρουσιάζει όπως αυτές πραγματικά έχουν. Και αν καμιά φορά ξεφύγει από τις κυβερνητικές έντολες, υποβάλλεται σε σοβαρές κυρώσεις. Όταν μιά χώρα βρίσκεται σε έπιτόλεμη κατάσταση, ο τύπος υπάγεται σε κρατικό έλεγχο, όχι μόνο ως προς τό σχολιασμό των ειδήσεων αλλά και στο τί θα αναγραφεί και πως θα παρουσια-

οτεί. Στόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο τό Γερμανικό στρατιωτικό έπιτελείο - καί κατά συνέπεια ό γερμανικός τύπος - απόκρυψαν σχεδόν ένα μήνα τήν επανάσταση τής Βαρσοβίας τό 1944 καί τήν ανακώ- νωσαν μόνο μετά τήν καταστολή τής. Ό γερμανικός τύπος, σχολιάζοντας τήν απόδραση τών Συμμάχων στη Νορμανδία (6 Ιουνίου 1944) καί τήν άργή σχετικά στήν άρχή επέκταση του προγεφυρώ- ματος, ύποστήριζε σύμφωνα μέ τίς έντολές που είχε πάρει από τό Υπουργείο Προπαγάνδας ότι οί γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις περίμεναν νά συγκεντρωθούν περισσότεροι έχθροί, για νά τους πε- τάξουν όλους μαζί στη θάλασσα.

Όλα αυτά πρέπει νά τά έχει στό νοϋ του ό ιστορικός, όταν χρησιμοποιεί τόν τύπο ως ιστορική πηγή, ιδίως για τά στρατιω- τικοπολιτικά γεγονότα, γιατί ή απόκρυψη ειδήσεων σε άλλους τομείς δέ φαίνεται από τήν άρχή άν δοηθάει στήν προστασία τών κρατικών συμφερόντων, ώστε νά διαταχθεί εϋθύς ή άποσιώπησή τους. Έκ τών ύστέρων μπορεί διακριτικά νά μή δοθεί συνέχεια.

Ό ύψηλότερης στάθμης τύπος είναι σπουδαίο δοηθήμα για ν' άποκτήσει ό ιστορικός σαφή εικόνα τών πολιτικών όρών τής έποχής καί νά συλλάβει τήν άτήρησή τους στήν κοινή γνώμη. Καθρεφτίζει άκόμη τά γενικότερα διαφέροντα, είτε ως δέκτης είτε ως καθοδη- γητής του Κοινού, όπως δείχνουν άλλωστε οί στήλες που χάνονται (π.χ. ή κοσμική στήλη- τό μυθιστόρημα σε συνέχειες, αντίστοιχο μέ τό όλο ύφος τής έφημερίδας, μέ λογοτεχνική ποιότητα στίς σοδαρές, περιπετειώδες καί χωρίς άξιώσεις στίς λαϊκότερες) ή οί νέες που δημιουργούνται, όπως π.χ. όδηγός του άγοραστή (χρησιμοποιείται μάλιστα ή ξένη λέξη Marketing), όδηγός δίσκων, παρακολούθηση του ράλλυ αυτοκινήτων, εισβολή τών άφηγήσεων σε σκίτσα (comics) στα λαϊκότερα έντυπα, πληροφορίες καί άρθρα για έπιτεύγματα τής ία- τρικής, ιδιαίτερα στήν προληπτική ίατρική καί τη θεραπευτική ά- γωγή.

Οί άξιόλογες έφημερίδες διατηρούν άρχεία, τά όποία ό μελετητής μπορεί νά συμβουλευτεί, ιδίως όσον άφορά τίς πολιτικές αναλύσεις που κατά καιρούς έχουν δημοσιευτεί άνυπόγραφες. Άλλ' από τά άρχεία τών έφημερίδων φαίνεται ποιοί ήταν οί συντάκτες τών άρθρων ή τών έπισκοπήσεων, πολιτικών, στρατιωτικών, οικονομι- κών κι έτσι ό ιστορικός που θά τίς χρησιμοποιήσει δέν έχει ένα άνώνυμο γραπτό αλλά ένα έπώνυμο κείμενο.

*ή άξία τής
δημοσιογρα-
φίας*

*άρχεία
έφημερίδων*

έφημερίδα
του τοίχου

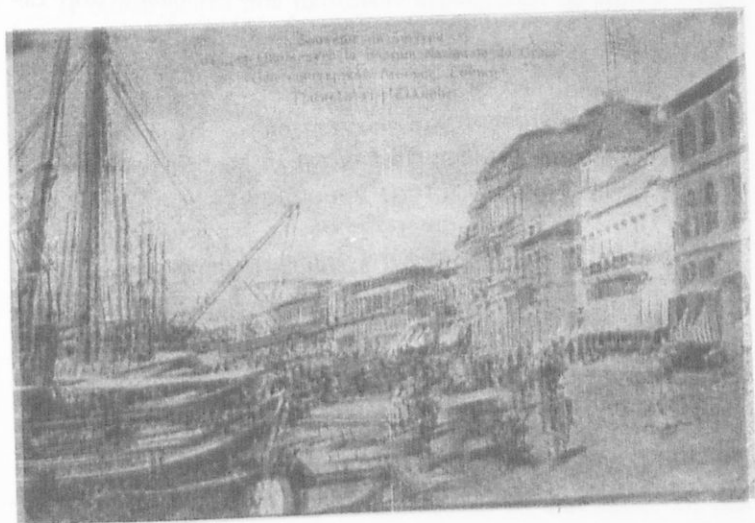
Στή σύγχρονη Κίνα, για τήν όποία ή πληροφόρησή μας είναι πενιχρή, άφου οί κρατικές άρχές φέρουν στή δημοσιότητα μόνον ό,τι κρίνουν καί στήν έκταση πού κρίνουν σκόπιμο, ένα μέσο δημοσιότητας είναι καί οί λεγόμενες έφημερίδες τοίχου, πού κι αὐτές έχουν επίσημη προέλευση. Καλύπτουν τήν έξωτερική επιφάνεια οίκοδομημάτων καί έχουν προορισμό τήν πληροφόρηση του Κοινου για σπουδαίο επίκαιρο θέμα. Στους ταραγμένους καιρούς τής λεγόμενης πολιτιστικής επανάστασης, οί έφημερίδες του τοίχου ήταν τό πιο αυθεντικό μέσο πληροφόρησης του Κοινου καί συνάμα τών ξένων διπλωματών, ανταποκριτών.

“κίτρινος
τύπος”

Κατά καιρούς καί κατά χώρες κυκλοφορούν διάφορα έντυπα (ήμερήσια, εβδομαδιαία ή σε άκανόνιστα χρονικά διαστήματα) πού χαρακτηρίζονται ως «κίτρινος τύπος». Ό όρος αὐτός δηλώνει τίς έφημερίδες εκείνες πού δέν επιδιώκουν τήν όρθή πληροφόρηση τής κοινής γνώμης, αλλά ζητούν νά έκμεταλλευτούν πολιτικές, προσωπικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις καί άλλοτε νά προκαλέσουν φανατισμούς καί έξαψη τών πολιτικων παθών, άλλοτε πάλι νά σπιλώσουν έξέχουσες προσωπικότητες, παίρνοντας άφορημή συνήθως από συμβάντα τής προσωπικής καί οίκογενειακής τους ζωής. Στήν πρώτη περίπτωση λέφτει τό θάρρος στήν έξαψη του πολιτικού πάθους καί τήν ένδεχόμενη ένίσχυση του κόμματος πού τό έντυπο ύποστηρίζει. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στήν Ελλάδα σε περιόδους πολιτικων παθών, όπως ήταν ή εποχή του διχασμου καί ή μεγάλη διαμάχη βενιζελικων-άντιβενιζελικων, μέ τελευταίο ξεσπασμα τήν περίοδο πού άκολούθησε τό επαναστατικό κίνημα του 1935.

“κίτρινα
σωματεία”

Ό όρος «κίτρινος τύπος» όφειλεται στο γεγονός ότι κάτω από τήν έξαλλη αὐτή πολιτική πολλές φορές κρύβεται ή άφειδώλευτη παροχή στήν έφημερίδα ανταλλαγμάτων, βασικά χρηματος, πού στήν πιο έντυπωσιακή του μορφή είναι τό χρυσάφι. Έτσι, τό κίτρινο χρώμα του χρυσου έδωκε τήν όνομασία «Κίτρινος τύπος». Παράλληλο φαινόμενο άπαντα καί σε άλλο κοινωνικό τομέα: στο εργατικό κίνημα, όπου επίσης ειχαμε τά λεγόμενα «κίτρινα σωματεία». Τήν εποχή πού τό εργατικό κίνημα ήταν στα πρώτα του όηματα καί ή εργατική τάξη δέν ειχε συνείδηση τής δύναμής της, οί συνθήκες δουλειάς ήταν σκληρές, σχεδόν άπάνθρωπες, οί βιομηχανίες τών μεγάλων χωρων θέλησαν νά φέρουν εμπόδια στήν ανάπτυξη του

Σμύρνη, ή προκυμαία της. Αρχείο Μ. Μεγαλοκονόμου.

εργατικού κινήματος, ιδρύοντας σωματεία που χρηματοδοτούσαν οι ίδιες και μ' αυτό τον τρόπο προσπαθούσαν να δημιουργήσουν ένα πειθήνιο στους εργοδότες όργανο. Αυτά τα σωματεία ονομάστηκαν από τους αντιπάλους «κίτρινα σωματεία».

Νεότερα όπτικά και ακουστικά μέσα ενημέρωσης.

Η χρησιμοποίησή τους ως ιστορικών πηγών

Ο ιστορικός της σύγχρονης εποχής έχει στη διάθεσή του για πρώτη φορά αυθεντικό υλικό για τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα την ώρα που συμβαίνουν χάρη στα κινηματογραφικά έπικαιρα και κατά τις τελευταίες δεκαετίες και στα μαγνητοσκοπημένα τηλεοπτικά προγράμματα. Οί ταινίες έπικαίρων, είτε οφείλονται στον κινηματογράφο, είτε στην τηλεόραση, με τη συγκλονιστική άμεσότητα που παρουσιάζουν καθιστούν έγγυτερη την έπικοινωνία του ιστορικού με την πραγματικότητα, όταν μάλιστα πρόκειται για κοσμοϊστορικά γεγονότα σαν αυτά που γνώρισε ή εποχή μας, με δύο παγκόσμιους πολέμους, έπαναστάσεις και ταραχές σ' όλη σχεδόν την οίκουμένη.

άνοδο καί συντριβή τοῦ φασισμού καί ἔθνικοσοσιαλισμοῦ στήν Εὐρώπη, ἀποτίναξη τῆς ἀποικιοκρατίας κτλ. Ἄλλά τά ἐπίκαιρα καί ἰδιαίτερα τῶν πολεμικῶν περιόδων, ἐκτός ἀπό τόν ἀποσπασματικό τους χαρακτήρα, εἶναι φυσικό νά παρουσιάζουν τήν καλύτερη ὄψη ἐκείνου πού τά ἀποτύπωσε καί τή χειρότερη τοῦ ἀντιπάλου· ἐπομένως, κατά τή χρησιμοποίησή τους πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη τό ὑποκειμενικό στοιχείο καί ἡ τυχόν μονομέρεια τῆς ἐξεικόνισης.

Χάρη στήν τεχνική τῆς μαγνητοφώνησης ἀποτυπώνονται σέ δίσκους καί μαγνητοταινίες οἱ λόγοι ἐπίσημων προσώπων, οἱ ἀγορευσεις στή βουλῆ ἢ σέ διεθνεῖς διασκέψεις καί γενικά ἐπίσημες συνομιλίες. Ἄλλά, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ μαγνητοταινίες ἔχουν τό μειονέκτημα νά μποροῦν εὐκόλα νά ὑποστοῦν ἀλλοιώσεις εἴτε μέ τήν περικοπή λέξεων καί φράσεων εἴτε μέ τή συγκόλληση τμημάτων, ὅποτε τό ἀρχικό κείμενο δυνατόν νά ἀλλοιωθεῖ τελείως. Γι' αὐτό τό περιεχόμενο τῶν μαγνητοταινιῶν πρέπει νά ἐλέγχεται μέ ἄλλες σύγχρονες ἀσφαλεῖς πηγές.

Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ μερικά καίρια ἔργα.

Στά παλαιότερα, κλασικά στό εἶδος τους συγγράμματα τῆς θετικιστικῆς Σχολῆς προέχει ἡ παροχή ὁδηγιῶν γιά τήν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν καί τήν ἱστορική μέθοδο.

J. G. D r o y s e n: Historik, Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, 1η ἔκδ. 1858, 3η ἔκδ. /ἀνατύπωση München 1958.

E. B e r n h e i m: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1η ἔκδ. 1889, 6η ἔκδ. Leipzig 1914, μέ φιλοσοφική ἐπέκταση, ὅπως τονίζεται καί στόν τίτλο.

Γενεές ἐπιστημόνων διδάχτηκαν τήν ἐρευνητική μέθοδο ἀπό τό ἐγχειρίδιο C. V. L a n g l o i s - C. S e i g n o b o s: Introduction aux études historiques, Paris 1897, ἐξελληνισμένο ἀπό τόν ἀκάματο Σπ. Λάμπρο: Εἰσαγωγή εἰς τάς ἱστορικές μελέτας, Ἀθήνα 1902.

W. B a u e r: Einführung in das Studium der Geschichte, 2η ἔκδ. Tübingen 1928, καί ἀνατύπωση Frankfurt 1961.

Ἀντίθετα, σέ πολλά νεώτερα ἔργα τό κέντρο τοῦ ὄρους πέφτει στά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς γνώσης (ἔκταση καί ἀσφάλεια) καί μεθόδου.

N. Β λ ά γ ο ς: Θεωρητικά καί μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθήνα 1925.

R. A r o n: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique, Paris 1948.

M. B l o c h: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Paris 1949.

G. R e n i e r: History, its Purpose and Method, London 1950.

H. I. M a r r o u: De la connaissance historique, Paris 1954, 6η ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Paris 1974.

W. E c k e r m a n n: Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin 1969.

P. V e y n e: Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie, Paris 1971.

Ὑπό τῆ διεύθυνση τοῦ Ch. S a m a r a n ἔχει ἐκδοθεῖ στή σειρά Encyclopédie de la Pléiade μέ τόν τίτλο L'histoire et ses méthodes, Paris

1961 όγκώδης τόμος, αφιερωμένος στην έπιστήμη της Ιστορίας και γραμμένος από ομάδα ειδικών. Έκτός από την κατατοπιστική εισαγωγή και τά κεφάλαια για τούς παλαιούς, αναγνωρισμένους βοηθητικούς κλάδους, καταχωρισμένους στη γενική ύποδιαίρεση «Μεθοδική αναζήτηση τών μαρτυριών», έχουν προστεθεί κεφάλαια σχετικά μέ νεώτερους προσανατολισμούς τής έρευνας στην αναζήτηση μαρτυριών, όπως σύγχρονα τεχνικά μέσα όπτικο-άκουστικά, γλωσσολογία, μελέτη οικονομιών και κοινωνιών, δημογραφία, στατιστική, ιστορία τών ιδεών. Ίδιαίτερη έμφαση δίνεται στα τεχνικά θέματα τής διατήρησης και παρουσίασης τών μαρτυριών, τά όποια έξετάζονται στα κεφάλαια για την προστασία τών μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ανασκαφών, την όργάνωση τών μουσείων και έκθεση τών αντίκειμένων, την όργάνωση βιβλιοθηκών και αρχείων και συντήρηση βιβλίων, έγγραφων και τού ευαίσθητου ύλικού τών ταινιών, την κατάρτιση ταινιοθηκών, δισκοθηκών, αρχείων φωτογραφιών.

Στίς βοηθητικές έπιστήμες αναφέρεται και τό βιβλίο τού R. D e l o r t: *Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire*, Paris 1969.

Στίς μεγάλες χώρες υπάρχουν ευσύνολποι όδηγοί για τόν κατατοπισμό τών σπουδαστών. Άξιόλογη είναι ή ακόλουθη γαλλική σειρά, στην όποία παρέχονται μεθοδολογικές όδηγίες και προπάντων βασική βιβλιογραφική ένημέρωση. Η βιβλιογραφία έχει καταταχτεί μεθοδικά κατά χώρες, έποχές, κοινωνικές και πολιτιστικές έκδηλώσεις (π.χ. οίκονομία, έκκλησιαστική ιστορία, τέχνη, ιστορία ιδεών) και έπιμέρους προβλήματα, π.χ. συσχέτιση θρησκευτικού και οικονομικού βίου, δημογραφικά προβλήματα κτλ.

P. P e t i t: *Guide de l'étudiant en histoire ancienne*, Paris.

M. P a c a u t: *Guide de l'étudiant en histoire médiévale*, Paris.

P. G u i r a l - R. P i l l o r g e t - M. A g u l h o n: *Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine*, Paris 1971.

G. K i t s o n K l a r k: *Guide for research students on historical subjects*, Cambridge 1958.

Εύρετήριο προσώπων

- Ἀδριανός 60
 Aetheria μοναχή 41
 Αἰσχίνης 86
 Ἀλέξανδρος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 58, 59, 65
 Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός 76, 78
 Alfieri D. 101
 Ἀμμιανός Μαρκελλίνος 95
 Ἀνδοκίδης 86
 Ἄννα Κομνηνή 95
 Ἀντώνιος 86
 Ἀριστοφάνης 105
 Ἀριστοτέλης 69
 Ἀρκάδιος αὐτοκράτορας 42
 Ἀθανασιάδης T. 105
 Αὐγουστίνος 6
 Αὐγουστος 15, 65
 Aulard A. 98

 Balzac H. de 16, 86
 Barbusse H. 105, 107
 Barras P. 100
 Βασίλειος ὕπατος 35
 Bellini G. 89
 Benesch Ed. 77
 Βενέζης Ἡλ. 105 *
 Bertrand de la Brocquière 41
 Bismarck O. v. 76, 98, 100
 Bloch M. 12
 Bossuet J.-B. 6
 Brüning H. 99
 Buchanan G. 100
 Bülow B. v. 100

 Γάιος 69
 Gaille Ch. de 98, 101
 Gaxotte P. 98
 Γεώργιος Παχυμέρης 95
 Γεώργιος Πισιδῆς 105
 Γερμανός ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν 102
 Gibbon Ed. 13
 Γκόγκολ N. 104
 Glotz G. 46
 Canaletto 89
 Casanova G. 101
 Celine 107
 Cellini B. 100
 Chamberlain H. St. 30, 31
 Champollion J. Fr. 51
 Charlotte - Elisabeth πριγκίπισσα Παλατινάτου 85
 Chateaubriand 87, 88, 101
 Churchill W. 44, 101
 Ciano G. 101
 Compe A. 5
 Conquet A. 102
 Courier P. L. 88
 Gobineau J.A. 30, 31
 Goethe W. 86
 Γουλιέλμος Α΄ αὐτοκράτορας 76
 Γρηγόριος ΙΓ΄ πάπας 36, 75
 Guicciardini Fr. 96, 100
 Guirvitch G. 27

 Δραγούμης N. 102
 Δράμαλης πασάς 38
 Δαφνῆς Γρ. 107
 David L. ζωγράφος 16
 Δημοσθένης 86
 Desmoulins C. 113
 Dewey Th. 113
 Διοκλητιανός 16, 17, 42, 65
 Δίων Κάσσιος 93
 Dorgelès R. 105

 Einstein Al. 107
 Eisenhower D. 99

- Engels Fr. 87
 Εὐριπίδης 8
- Ζαβιτσιάνος 102
 Zola E. 104
 Ζορμπάς Ν. 102
 Ζούκωφ Β. 101
- Ἡράκλειος αὐτοκράτορας 16,
 25, 61, 105
 Ἡρόδοτος 10, 11, 62, 93, 94 106
 Ἡρώνδας 69
- Θουκυδίδης 11, 93, 94, 95, 106
 Θεμιστιος 86
 Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 90
 Θεοδόσιος Α' αὐτοκράτορας 42
 Θεοφάνης 93
- Ἰγνάτιος ἀπὸ τὸ Σμολένσκ 41
 Ἰμπν Κάλντουν 5
 Ἰμπν Μπατούτα 41
 Ἰωάννης ς' Καντακουζηνός
 αὐτοκράτορας 99
 Ἰωάννης Α' Τζιμισκής αὐτοκρά-
 τορας 73
 Ἰουστινιανός Α' 11, 35, 43, 59,
 90, 95
 Ἰουστινιανός Β' αὐτοκράτο-
 ρας 61
 Ἰσοκράτης 86
- Καίσαρ Ἰούλιος 14, 36, 59 99
 Καποδίστριας Ἰω. 81
 Καρακάλλας 70
 Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλ-
 λίας 96
 Κασσομούλης Ν. 102
 Κικέρων 8, 84, 86
 Κολοκοτρώνης Θ. 102
 Κολόμβος Χρ. 14, 43
 Κωνσταντίνος Α' αὐτοκράτορας
- Κωνσταντίνος Ε' αὐτοκράτορας 17
 Κωνσταντίνος Ζ' αὐτοκράτορας 73
 Κοραΐς Ἄδ. 86, 88
- Λάμπρος Σπ. 25
 Las Cases E. 102
 Lebon G. 24
 Λέων Γ' αὐτοκράτορας 17, 60
 Λέων Δ' αὐτοκράτορας 60
 Λέων ΣΤ' αὐτοκράτορας 61, 101
 Λιθάνιος 86
 Λικίνιος 42
 Λιουμπράνδος ἐπίσκοπος 79
 Λουδοβίκος ΙΑ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 93
 Λουδοβίκος ΙΔ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 85, 100
 Λουδοβίκος ΙΕ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 85
 Λουδοβίκος - Φίλιππος βασιλιάς
 τῆς Γαλλίας 62
 Λούθηρος 8, 43, 87, 106
 Ludendorff E. v. 99
 Λυκοῦργος ῥήτορας 86
 Λυσίας 86
- Mabillon J. 77
 Machiavelli N. 96
 Μακρυγιάννης Γ. 102
 Malraux A. 105
 Marat J. P. 113
 Μαρία - Ἄντονανέττα βασί-
 λισσα 85
 Μαρία - Θηρεσία αὐτοκράτειρα
 85
 Μαρκίδες Πούλλιοι 114
 Marx K. 27, 86, 87
 Mathiez A. 98
 Max πρέγκηπας τῆς Βάδης
 101

- Μαζαρίνος 100, 110
 Μελισσηνός Μακάριος 52
 Μένανδρος 69
 Mercy d' Argenteau Fr. 85
 Μεταξάς Ίω. 102
 Μιχαήλ Ἐγγέλος 16
 Μιχαήλ Ἀτταλειάτης 95
 Μιχαήλ Ψελλός 95, 99
 Michelet J. 98
 Μιλτιάδης 90
 Μωάμεθ 33
 Montesquieu Ch. 28
 Montgomery B. στρατάρχη 44
 Μυριόηλης Στρ. 105
 Matteo 95
 Νάκου Λιλίκα 107
 Ναπολέοντας 14, 29, 34, 44,
 102, 113
 Νέων 65
 Νικηφόρος Β' Φωκάς αυτοκρά-
 τορας 79
 Νικηφόρος Γρηγοράς 96
 Νικήτας Χωνιάτης 8, 96
 Ντιστογιέφσκι Φ. 104
 Ξενοφών 94, 98, 99, 106
 Ὀνώριος αυτοκράτορας 42
 Ὄθων Α' αυτοκράτορας 79
 Otto von Freising 95
 Πάγκαλος Θ. 101
 Paléologue M. 101
 Papen Fr. v. 101
 Papenbroeck D. v. 77
 Παρασκευόπουλος Α. 102
 Παστερνάκ Μπ. 105
 Pétain Ph. 102
 Πλάτων 106
 Πλούταρχος 94
 Poincaré R. 101
 Πολύβιος 11, 94
 Προκόπιος ἱστορικός 11, 95
 Proust M. 100
 Πτωχοπροδρομος 105
 Πτολεμαῖος γεωγράφος 41
 Ραγκαβής Ἀλ. Ρίζος 102
 Ranke L. v. 12
 Ραφαήλ 16
 Ratzel Fr. 30
 Ρήγας Φεραῖος 81
 Remarque Er. M. 105
 Rémusat Claire 100
 Renaudot Th. 112
 Retz P. de Gondι καρδινάλιος 100
 Robert Jeanne 48
 Ροδεοπιέρως 34
 Roland Manon 100
 Roland Romain 107
 Robert L. 48
 Robert de Clari 95
 Ροδέρτος κόμης Φλάνδρας 76
 Sainte Beuve Ch. A. 86
 Saint-Simon Cl. H. 27
 Saint Simon L. 100
 Schiltberger J. 41
 Seeck O. v. 32
 Sevigné Μαρία de 85
 Sieyès ἀββάς 87
 Σωκράτης 97, 106
 Σολόχωφ Μ. 105
 Σόλων 55
 Σοφοκλής 69
 Sorokin P. 27
 Σουρής Γ. 106
 Speer A. 101
 Σπηλιάδης Ν. 102
 Στάλιν 75, 107
 Stendhal 81, 87
 Στράβων 41
 Taine H. 29
 Τάκιτος 92

- Talleyrand Ch. - M. 15, 100
 Τερτσέτης Γ. 102
 Thibaudeau A. 100
 Thiers A. 98
 Τολστόι Λ. 104
 Τουχατσέφκι Μ. 75
 Τρότσκι Λ. 101
 Truman H. 113
 Τζέλας Μ. 107
- Joffre J. -J.C. 101
 Joinville J. de 95
- Ύπερειδης 86
- Valla L. 76
 Vico C. 5
 Villani αδελφοί Giovanni και
 Villehardouin G. de 95
- Voltaire 86
 Weber M. 77
- Froissart J. 95
 Febvre L. 12, 30
 Φερδινάνδος Ε΄ βασιλιάς της
 Ισπανίας 96
 Flaubert G. 87
 Φειδίας 90
 Φίλιππος Β΄ βασιλιάς της Μακε-
 δονίας 58, 59
 Φωτάκος 102
 Φώτιος πατριάρχης 103
- Hamourabi (Χαμουραμπί) 55
 Hgel G. W. Fr. 5, 29
 Hemingway E. 105
 Hindenburg P. v. 101
 Hitler A. 31, 74, 77, 99, 102

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Τί είναι Ίστορία	7
Γεγονός. Ίστορικό γεγονός	8
Τί θεωρήθηκε ιστορικό γεγονός και ιστορία σε διάφορες εποχές	10
Στόχοι της ιστορικής έπιστήμης	12
Ή αιτιότητα στην ιστορία	13
Ίστορική αιτιότητα και ιδεολογικά ρεύματα	16
Ή ιστορική αιτιότητα και ή σημασία της προσωπικότητας στην ιστορία	18
Έθνος, κράτος, λαός, όχλος, κοινωνική τάξη	19
Ή φύση και τό κλίμα ως παράγοντες της ιστορικής ζωής	27
Φυλετική ανθρωπολογία	30
Χρονολογία	32
Ίστορική γεωγραφία	36
Κατανομή της ιστορικής ύλης και διαίρεση της ιστορίας οΨηφισμένη από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής	41

Παγκόσμιες Ίστορίες και βιβλιογραφική ἐνημέρωση	45
Πηγές τῆς Ίστορίας: 1. Γενικά 2. Προϋποθέσεις γιά τὴ χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν	50
Ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πηγές	52
A' ΑΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Οἱ ἐπιμέρους κατηγορίες τῶν ἄμεσων πηγῶν.	
Νομοθεσία	54
Διεθνεῖς συμβάσεις	55
Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων	56
Νομίσματα	57
Σφραγίδες	62
Ἐπιγραφές	63
Πάπυροι	68
Ἐγγραφα	70
Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων	75
Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπισημῶν ἐγγράφων	78
Ἀρχεῖα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν	82
Ἀλληλογραφία	85
Πολιτικά κείμενα. Πολιτικοὶ λόγοι	86
Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα	87
Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καὶ λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό	88
B' ΕΜΜΕΣΕΣ ΠΗΓΕΣ	
Ἱστοριογραφία	93
Ἀπομνημονεύματα	98
Ἀγιογραφικά κείμενα	102
Λογοτεχνικά ἔργα	104
Προφορικές πηγές	106
Προφορική ἔκθεση	106
Μύθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικὰ τραγοῦδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατιρικά στιχουργήματα	108
Ἡ εἶδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημέρωσης	111
Οἱ ἔφημερίδες	112
Νεώτερα ὀπτικά καὶ ἀκουστικά μέσα ἐνημέρωσης.	
Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν	119
Βιβλιογραφία	121
Εὔρετήριο προσώπων	123

0020557114

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΟΥΛΗΣ

